

ФРАГМЕНТИ О ЧАЧКУ

КЊИГА ПРВА

Приредила
мр Маријана Матовић

Чачак
2019.

ФРАГМЕНТИ О ЧАЧКУ

1

Приредила
мр Маријана Матовић

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

2019.

ФРАГМЕНТИ О ЧАЧКУ 1

Приредила

мр Маријана МАТОВИЋ

Издавач

Народни музеј Чачак
Цара Душана 1
www.cacakmuzej.org.rs

Главни и одговорни уредник

Делфина РАЈИЋ, директор

Рецензент

Проф. др Дарко ТАНАСКОВИЋ

Унос текста

мр Маријана МАТОВИЋ

Лектор и коректор

мр Маријана МАТОВИЋ

Ликовно-графичко обликовање

Миленко САВОВИЋ, УЛУПУДС (Артера доо)

Штампа

АСЕ СО доо, Чачак

Тираж

300

ISBN 978 - 86 - 84067 - 70 - 0

књ. I Фрагменти о Чачку

Објављивање монографије *Фрагменти о Чачку 1-2* финансирани су
Министарство културе и информисања Републике Србије и Град Чачак

Делфина Рајић	
<i>Феномен њушовања</i>	9
Проф. др Дарко Танасковић	
<i>Књижа оданости Чачку</i>	11
Мр Маријана Матовић	
<i>Путописи, дневници, писма и мемоари</i> <i>као књижевно-документарни жанрови</i>	15
ЧАЧАК И СРБИЈА ОЧИМА СТРАНАЦА	23
Константин Костенечки/Костенски (Константин Филозоф)	25
Хаџи Калфа	27
Евлија Челеби	28
Јован Антон Перетић	31
Јосиф Павле (Јозеф Паул) фон Дервент Митесер	33
Душан Пантелић	35
Василиј Антонович фон Вилхелм Грамберг	42
Сигмунд Аугуст Волфганг Фрајхер фон Хердер	45
Адам фон Вајнгартен	50
Амеде Ами Буе	55
Леополд фон Ранке	58
Гроф Шарл-Жозеф-Едмон Сен д'Боа-ле-Конт	63
Александар Григорјевич Розелион-Сашаљски	69
Ото Фердинанд Дубислав племенити Пирх	73
Аноним	82
Аноним	82
Сипријен Робер	83
Пол Антон Федор Константин Посарт	87
Барон Емануел Ритер фон Фридрихстал	90
Ендру Арчибалд Пејтон	92
Вилијем Дентон	97
Даниел фон Келн	103
Јанко Шафарик	105
Жан-Анри-Абдолониме Убичини	106
Густав Хајнрих Вилхелм Раш	108
Зигфрид Капер	115
Феликс Филип Емануел Каниц	117
Павел Аполонович Ровински	125
Џорџина Мери Мјур Макензи	133
Аделина Полина Ирби	134

Бенијамин фон Калаји	140
Хенри Роналд Даглас МакАјвер	145
Емануел Мари Франсоа де Пол Лефевр маркиз д'Ормесон	149
Вилхелм Рихтер	152
Константин Јозеф Јиречек	155
Огист Боп	158
Мери Едит Дарам	160
Виктор Берар	163
Херберт Вивијан	167
Ђорђе Кестер	171
Михаел Шене	171
Споменица војводе Степе Степановића	172
Противник пантеона	172
Војвода у очима народа	173
Етјен Ж. Лоран	174
Александер Рода Рода	181
Родолф (Рудолф) Арчибалд Рајс	197
Бруно Барили	202
Катарина Клара Штурценегер	205
Вилијам Хантер	208
Ле Корбизје	211
Ребека Вест	213
Пол Фортје Џоунс	216
Винко Форетић	222
Мустафа Кемал Карахасан	224
Литература	230

Свом родном граду

Поводом 800 година аутокефалности Српске православне цркве и хироџоније Светиої Саве за ейискоїа српскої (1219-2109), 630 година од Боја на Косову (1389-2019), 215 година од Првої српскої усџанка (1804-2019), 100 година од хироџоније Светиої Владике Николаја за ейискоїа жичкої у Чачку, њеїовој ѓрвој ейискоїији и џадашњем седишћу Еїархије жичке (1919-2019), 90 година од смрћи Војводе Сїеїе Сїеїановића и Родолфа Арчибалда Рајса (1929-2019) и 85 година од смрћи Краља Александра Првої Карађорђевића (1934-2019).

CHURCH FESTIVAL IN FREE SERBIA.

ФЕНОМЕН ПУТОВАЊА

У бројним и разноврсним облицима људске покретљивости, феномен путовања чврст је и значајан. Донекле подсећајући на античку и традиционалну праксу ходочашћа, путовање има несумњив практичан и културолошки значај у људском искуству, укрштајући ишчекивања и питања о спознаји, култури и задовољству живљења са личним ставовима онога који путује. Да би био путник, човек мора непрекидно да трага за сопственим центром равнотеже у једном простору и времену.

Унутрашња динамика људског духа која покреће, манифестована кроз индивидуално искуство, током историје попримала је све јаснији облик урођене и изворне жеље за одговорима на питање о смислу сопствене, али и туђе егзистенције.

Као моћан извор духовног уздизања, путовање током векова све више интригира и привлачи, те се бројни путници одлучују да своја сазнања и видике шире и обогаћују путујући копном и морем. Отискивање у далеке, непознате крајеве, много старије од саме књижевности, инспирисало је настајање путописне литературе, популарног штива за широку јавност, која приказује не само пределе и људе, већ и путникове личне реакције и рефлексije. Отуда је у описима путовања све израженија психолошка димензија, преношење мисли и осећања онога који своја путничка запажања бележи.

Било да је реч о путовању истраживача, авантуриста, дипломате или само о жељи за новим (са)знањима, последично се ради о мењању сопственог живота и унутрашњем преображају. Управо је прелажење са једног ступња спознаје на други, виши ступањ, честа тема о којој путници из различитих побуда пишу.

Судећи према изворима, путника кроз српске крајеве најмање је било у XVIII веку. Мада „на свега неколико дана пута од Енглеске“, Србија до XIX века за Европљане представља потпуну непознаницу. Тек у првој половини XIX века ова поробљена и назадна земља оријенталног Балкана постаје откровење за Европу, а радозналост путника према овој, кроз егзотистичке наочаре посматраној земљи, све је већа. Странци све више показују интересовање за друштвене, културне и политичке карактеристике Србије, што постаје један од главних подстицаја за дужи или краћи, успутни боравак у српским земљама. Треба имати на уму да су многа позната и мање позната имена, данас заборављена или једва присутна, своје импресије, срећом по српску и европску историју и културу, готово по правилу поверавали перу, те њихов значај никако не би требало занемарити.

Искусно се крећући овим релативно аутономним и разуђеним пољем, Маријана Матовић широј културној јавности открива један мање познат свет,

смествивши га међу корице капиталне двотомне монографије *Фрајменџи о Чачку 1-2* (Народни музеј Чачак, 2019). Мада сâм наслов сугерише да је Чачак централни, стожерни мотив и просторно омеђена одредница њених интересовања, ауторка је конципирала слику о свом родном граду не само кроз визуру страних и домаћих аутора који су у њему боравили, већ и у ширем контексту - кроз описе Србије и српског народа у целини.

Разних профила и интересовања, заступљени аутори, првенствено страни, „заснивали су свој легитимитет као путници прве класе, као путници у земље које њихови сународници углавном до тада нису имали прилику да посете, па чак ни да стекну било каква озбиљнија обавештења о њима. И путовање и писање нагло се демократизују и током двадесетак година путопис постаје живи жанр у којем је грађанска субјективност у најсрећнијим тренуцима умела да се потврђује, да изражава и да препознаје интелектуалне, културне, литеарне, политичке тежње и противречности епохе,“ пише Владимир Гвозден у својој књизи *Српска џуџојисна култура 1914-1940: сџудуја о хроноџиичносџи сусреџа* (Београд, 2011).

Међутим, Маријана Матовић није се тематски ограничила само на путописни жанр, већ је у овој обухватној антологији заступила хетерогене текстове, у којима се фактографија преплиће са литеарношћу. Стога овај несвакидашњи сабирник низа трагова који указују на променљиве историјске, политичке и културне односе између Србије и западне Европе сведочи још нешто – путописац је по нечему морао бити изузетан, било по знању, положају, типу субјективности...

Фрајменџи о Чачку нас, дакле, уверавају да додир личних афинитета и ерудиције са својим или страним (туђим, непознатим, оним што није „наше“), „и није друго него културна историја стварног живота и реалних односа појединих народа, земаља и друштвених заједница“ (Миодраг М. Пешић, „Наш књижевни путопис“, *Живои и рад*, 1930, 515).

Добро конципирана, поткрепљена мноштвом примера и методолошки доследно спроведена, монографија Маријане Матовић представља драгоцен прилог мултидисциплинарном изучавању пута и путовања.

Са обзиром на интригантност теме која представља непознаницу чак и за добар део високообразованог профила читалаца, књига је намењена свим узрасним и образовним структурама – средњошколцима, студентима, професорима, истраживачима разних струка (историчарима, географима, етнографима, социолозима, политиколозима...), уметницима и широј културној јавности. Несумњиво је да ће *Фрајменџи о Чачку 1-2* на достојан и потпуно нов начин репрезентовати не само Град Чачак, већ и читаву Србију, иницирајући даља истраживања у том правцу.

Делфина Рајић

На Дан Града Чачка,
18. децембра 2019.

КЊИГА ОДАНОСТИ ЧАЧКУ

Док сам пролазио лејама ове разноврсне и раскошне, а строго обделане и помно сређене путописне баште, свеобухватне антологије записа које су о Чачку током векова оставили разни путници, намерници и ненамерници, наметнуше ми се, неодољиво, стихови чувене песме *Град* тананог грчког песника Кавафија (1863-1933): „Кажеш: 'Поћи ћу у неку другу земљу, поћи ћу до другог мора. Наћи ће се други град бољи од овог. Сваки мој напор је овде проклет, осуђен...' Не! Нове земље нећеш наћи, нећеш пронаћи друга мора. Овај град

ће те пратити. Улицама ћеш се истим кретати. У истом ћеш суседству остарити, под истим ћеш стрехама оседети. Увек ћеш у овај град стизати. Да некуд другде одеш, не надај се. Нема за тебе брода, нема пута..." Свако од нас има један свој град, онај који носи у срцу, чије име би требало писати великим почетним словом, коме чак није важно ни име, већ то да је Град. Има људи који тврде, а вероватно тако и осећају, да је њихов Град у неколиким градовима различитих имена и географија. Ваља им веровати, јер како написа Дучић: „Ствари имају онакав изглед какав им дадне наша душа.“ Живот им је то тако доделио. Па ипак, и међу именима тих својих градова, једно се по правилу изговара са нарочитом топлином, а како се стари, и са сетном носталгијом која призива све чешћа (на)враћања у завичај. За разлику од грчког песника из Александрије, тог његовог Града, приређивача двотомника *Фрајменџи о Чачку*, одличног филолога и преданог библиотекара Маријану Матовић не мучи и не раздире његов егзистенцијални немир. Она има свој Град и зна му име – Чачак! Срећа је за сваког грађанина да буде смирен у осећању такве љубави и привржености, а срећа је за сваки град да постоје грађани покретани таквим осећањима на смерно, самозатајно, а истрајно ревновање на ползу свога Града. Може ли бити речитије потврде од ових двају импозантних томова шта је таква дубока и чврста повезаност између Чачка и једног његовог житеља, у овом случају вредне и учене Чачанке, кадра изнедрити. За културну самоспознају старог града на Западној Морави ово је велики искорак и трајно уздигнуће, а за Србију још једна потврда дугог континуитета и данашњег стања њене урбанизованости, што ће рећи цивилизованости, јер се сам зачетак фазе у развоју човечанства које називамо цивилизацијом темељно везује за настанак градова. Изванредна је била замисао Маријане Матовић, за коју нема недоумице у погледу Града

коме припада и који јој припада, да документовано покаже како су га као град видели други, путници страни и домаћи, јер да ли бисмо без огледала могли у потпуности спознати како изгледамо? А то, јамачно, не зависи само од онога што сами о себи знамо, мислимо и замишљамо. Од идеје до остварења ваљало је проћи мукотрпном и сложеном стазом припремања зборника скромно насловљеног *Фрајменџи о Чачку*. Ова два тома, које сад имамо пред собом, иако сачињена од одломака многобројних путописа и других записа о Чачку, никако не делују „фрагментарно“, већ чврсто и громадно, попут Овчара и Каблара. Одсад ће онај ко буде имао радозналости и воље бити у прилици да и кроз ту двотомну, беспрекорно саграђену и засвођену капију уђе у град.

Да нема градова, тешко да би уопште било путописа, јер они су одувек њихова тежишта и чворишта, најпривлачније мете и тачке ослонца ка којима стреме и између којих се крећу путници, без обзира на различитост својих мотива, занимања, циљева, струке и карактера. Има, наравно, у путописима немало извештаја и слика о природи и пределима кроз које се путници крећу, неки су, штавише, претежно томе и посвећени, али је присутност града неизоставна, бар у позадини. Било би, с друге стране, претерано и неосновано рећи да без путописа не би било градова, али би они постојали само за своје житеље, као безнадежно ограничени, изоловани микрокосмоси, без свести, како своје тако и туђе, о месту које им припада на мапи човечанства, његове прошлости и савремености. Уопште, сви озбиљни проучаваоци повесних путева народа и земаља, као и међународних односа, на првом месту историчари, али и социолози, етнологзи и културолози, вазда истичу значај путописа као вредног извора података и сазнања. Један од наших највећих историчара, мудри Милорад Екмечић, доследно се залагао за превођење и објављивање путописа о нашим земљама, чему је и лично дао велики допринос. Прва реченица његовог предговора преводу чувеног Гиљфердиновог путописа *Пушовање њо Херцејовини, Босни и Сјарај Србији* (Сарајево, 1972) гласи: „На путу би требало провјерити своја убјеђења и предрасуде.“ Не вреди ли исто и за становнике земаља и градова о којима путописи извештавају? Није ли корисно да и они, кроз поглед, утиске и оцене путника провере своја убјеђења и предрасуде? Није ли, уосталом, занимљиво и забавно видети како нас други виде, у разним временима и околностима? Не без разлога, путописна литература спада међу омиљену лектуру широког круга читалаца у свим земљама света. „Обликовани као итинерери, са педантно пописаним раздаљинама између важнијих места, па тако чак сувопарни и по мало досадни, или као обимне књиге, које су својим стилем и мноштвом информација будиле жељу код читалаца да се и сами упуте на неко од путештствија, путописи су увек били драгоцено штиво европске читалачке публике“, закључује Ђорђе С. Костић („Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд“, *Београд у делима евројских њујојисаца*, Београд, 2003, 17). Све што је речено у пуној мери вреди и за наше читање.

У студији „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године“ (*Радови из историје Босне и Херцејовине у евројској*

Ћуићојисној лиџераџури од 1850. до 1878. године, Београд, 1997, 151), Екмечић указује на то да је занимање путника за Балкан, па наравно и за наше крајеве, законито расло у предвечерје неких значајних догађаја, нарочито ратова и потреса, нажалост. „Борба око Босне и Херцеговине и путописи европских писаца о њој стајали су у посредном и непосредном односу. Једном сам тај однос упоредио са односом галебова и брода на мору – они су увек знак оним очајницима на палуби да се нешто крупно приближава.“ Током бурне историје Балкана и српских земаља много „галебова“, али и других птица, надлетало је Мораву, спуштало се и пролазило кроз овај град на његовој обали или пролазило поред њега, остављајући краће или дуже писане извештаје и забелешке различите врсте, намене и вредности. Сада смо, благодарећи труду Маријане Матовић, у могућности да прочитамо готово све што је о Чачку усредсређено или само узгредно путописачки поверено папиру од османских времена до наших дана. На списку укључених аутора има више оних који су добро познати и чији су путописи постали стандардне и незаобилазне одреднице у научној литератури о нашим крајевима, али и мање знаних, чији ће текстови представљати откровење за просечно, па и натпросечно обавештеног читаоца. Концепцијом своје путописне антологије Маријана Матовић се определила да представи све доступне фрагменте о Чачку који типолошки или у ужем жанровском смислу припадају различитим подгрупама путописне, па и епистоларне и мемоарске књижевности, а саопштавају нешто о Чачку. Такође, за разлику од приређивача већине оваквих зборника, одлучила је да не обухвати само стране, већ и домаће ауторе, што не умањује могућност да се корисници књигом, поготово они са научним и истраживачким намерама и потребама, њоме користе у референтном смислу, док је слика целине написаног о Чачку или надахнутог њиме комплетнија и исцрпнија. Зарад исцрпности, укључене су и најкраће забелешке о граду, нарочито из старијег времена, а и развијенији путописни извештаји. С обзиром на обимност грађе, извора и литературе који је Маријана Матовић морала обрадити, сва истраживања и провере, које је изузетно скрупулозно и стручно извршила, и начин на који је структурисала и склопила своје *Фрајменџе о Чачку*, њено остварење изазива поштовање и дивљење, а не мање и захвалност. Било је „чупаво“ или, пре „чипаво“, а само Чачани разумеју шта то значи... Испољила је чврсту теоријску утемељеност свог приступа књижевно-документарним жанровима путописне, епистоларне и мемоарске литературе, којима је заједнички садржатељ саопштавање података и утисака о граду, као и завидну методолошку умешност и доследност у обради и презентовању материјала који је прилежно прикупила и педантно средила. До пуног израза је дошла њена узорна филолошка култура. Предговор је права мала научна студија, а библиографске белешке о ауторима, поред уже наменске, имају и самосталну информативну вредност, јер су веома садржајне, инструктивне и енциклопедијски, чињенично прецизне. Ово нарочито долази до изражаја у случајевима где је дужина белешке о писцу несразмерна у односу на краткоћу уврштеног фрагмента, али и то има несумњиву

образовну функцију и оправдање. Овакве књиге не настају често, па их треба учинити што поливалентнијима, што је Маријани Матовић очигледно пошло за руком. Између разумљивог искушења да се међу корице смести све што би евентуално дошло у обзир и оправдане жеље да се не пропусти ништа што би и у ширем смислу могло користити различитим профилима читалаца, она је пронашла праву меру.

Из ових двају томова уверљиво и самосвесно израња Чачак, са својом стаменошћу и поузданошћу места које је увек било, и остало, стабилна, али никад наметљива и надобудна, извесност на урбаној топографији и националној карти Србије.

И на крају, нека ми буде допуштено и мало личног тона, једна професорска и колегијална реминисценција. Маријана Матовић је била међу најбољим студентима оријенталистике на Филолошком факултету Београдског универзитета. У сваком погледу. Урадила је изврстан магистарски рад. Очекивали смо и докторски... Стицајем животних околности није докторирала и вратила се у свој Чачак, где годинама успешно ради као библиотекар у Библиотеци „Владислав Петковић Дис“ и активно доприноси свим значајнијим културним подухватима у граду. Укупним достигнућима, а нарочито овом јединственом књигом она убедљиво потврђује да суштински поседује и много више знања и умења од онога што подразумева академски степен доктора наука. Да ли је штета што јој се није дало да докторира, па да можда започне академску каријеру, и што се вратила у Чачак, да служи свом вољеном Граду? Више нисам сигуран у то. Оно што је сигурно јесте да је Чачак овом значајном књигом немерљиво обогаћен, а самим тим и српска култура. Чачанском Народном музеју, као издавачу, припада посебна заслуга, јер је опредељењем да, после запажене јубиларне публикације Родољуба Петровића *Чачак у прошлости: студије и истраживања 1192-1992* (1993), објави фундаменталне *Фрагменте о Чачку* још једном потврдио да своју друштвену и културну мисију не доживљава фрагментарно, већ целовито, у најбољем интересу локалне средине и националне добробити.

Проф. др Дарко Танасковић

У Београду, 14. децембра 2019.

Путописи, дневници, писма и мемоари као књижевно-документарни жанрови

*Путописна књижевност може да буде и од забаве и од поуке. Нама Србима добро је дошла свака овака књижевна рабoшa, особито кад се шиче наших српских крајева.*¹

„Млади који се држе куће остају простога духа“, каже Шекспиров Валентин у комедији *Два вишеза из Вероне*, сасвим у складу са ставом да је путовање завршни део формалног образовања, „покретна академија“. Још у средњем веку путници су стицали посебан углед, а појављује се и све више списа у којима се путовање хвали и препоручује: „Ако има неког правог уживања и задовољства на овоме свету, уверавају нас писци тих списа, оно се налази у путовању и разгледању различитих места, јер ваљани људи су слични небеским телима и уживају у кретању“ (Веселин Костић).

Помени и описи путовања налазе се већ у првим сачуваним еповима, а немачки песник Хајнрих Хајне (Christian Johann Heinrich Heine, 1797-1856) путопис сматра најприроднијим и најизворнијим обликом романа. Захваљујући литерарној и културно-историјској компоненти, путописи преносе географска знања, уче како се посматрају друге земље и њихове историјске, географске, етнографске, економске и културне одлике. Један од најстаријих путописаца је грчки историчар Херодот (484. п. н. е. – око 425. п. н. е.), док се најстаријим уметничким делом путописне књижевности сматра Хомерова *Одисеја* (VIII в. п. н. е.).

Велика географска открића у доба ренесансе и веродостојније сагледавање стварности инспирисали су настанак путописног и њему врло сродног авантуристичког романа.

1 [Аноним], [Рубрика Ковчежић: Књижевне белешке] [Приказ књиге] „Писма с пута. Београд – Параћин – Зајечар. Миливоје М. Костић (Оштампано из „Трговинског Гласника“) (Београд: Штампарија Петра Ђурчића, 1896)“, *Бранково коло: за забаву, поуку и књижевност* год. 3, бр. 1 (1897): стубац 30, http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/brankovo_kolo/1897/01/b001#page/21/mode/1up (преузето 15.02.2019).

У XVII веку све се више путује и копном и морем, што путописну литературу чини још значајнијом у приказивању далеких непознатих земаља. Стога је овај век познат као „доба ‘радозналог путника’ (‘voyageur curieux’), неизбежних кавалирских путовања, путовања ради образовања и робинзонада, које од времена Дефоа пружају нове могућности да се фантазија иживљава у идеалним даљинама, које је немогуће проверити.“²

У XVIII веку рађа се и посебан, „сентиментални“ тип путописа чији садржај нису само пејзажи и људи, већ и збивања у путничковој интими. Описи путовања све више постају психолошка дела, често у облику писама, субјективног и лежерног стила, са много дигресија и без строге композиције, у складу са личним расположењем аутора, понекад проткана хумором и сатиром. Епистоларна форма дозвољава аутору да и себе укључи у казивање, не само као посматрача и сведока, већ и актера збивања. Писма су, као засебни делови једне целине, погодна за писање о посебним темама: језику, вери, књижевности, културном наслеђу... Лоренс Стерн (Laurence Sterne, 1713-1768) се, захваљујући успеху дела *Сенџиментално путовање њо Француској и Италију* (*Sentimental journey through France and Italy*, 1768),³ сматра родоначелником овог жанра.

Лабаве структуре, као претежно субјективно виђење света, путописи се најчешће излажу у првом лицу једнине (Ich-Form), у форми дневника хронолошки омеђеног трајањем путовања. Знатне су документарне вредности јер специфична дневничка форма путописа (датирање и ознака места) изискује тачност и веродостојност. Често су интимистички обојени и приповедачки уобличени, уколико је аутор даровит и влада списатељском вештином.

Посебна драж путописа је аутентични дух времена, дочаран кроз прецизне опсервације о личностима и догађајима са којима се аутор сусреће на својим путовањима. Временом, путописна књижевност постаје све богатија

2 Dragiša Živković, ur., *Rečnik književnih termina* (Београд: Nolit, 1985), 623.

3 „[...] Ти људи о којима говорим јесу они који пребродо мора и поседе у страначкој земљи у намери да заштеде пара из свакојаким разлога и под свакојаким изговорима; али како би они могли уштедети себи и другима поприлично излишног узнемиравања, штедећи своје паре код куће – и како су њихове побуде за путовање кудикамо једноставније него исељеника ма које од оних других врста, издвојићу ту господу под назив: Обични путници.

Тим начином цео круг путника може се свести на следеће *Лаве*: Докони путници, Радознали путници, Лажљиви путници, Охоли путници, Ташти путници, Мрзовољни путници.

Па онда следују: Путници под морање, Путник преступник и кривац, Путник несрећан и безазлен, Обичан путник.

И напослетку (ако вам је по вољи) сентиментални путник (тима мислим себе) који је пропутовао, о чем сам сад сео да пишем – толико исто *Њод морање* и из *besoin de voyager* као ма који из тог одељака [...]“ (Лоренс Стерн, *Сенџиментално путовање кроз Француску и Италију* (Београд: Српска књижевна задруга, 1926), 8-9).

авантурама, сјајем егзотичности и величанственим описима природе, добијајући на уметничком изразу и историјско-филозофској дубини. Једна од тема у којој су се опробали бројни путописци је тајновити и бајковити Исток са својим чарима - како у описима путовања на Свети гроб, тако и у записима путника трговаца.

Обично уз горњи, путописни слој, паралелно тече и преплиће се суптилна прича о самом себи. Путопис се понекад приближава аналитичности „романа тока свести“, откривајући ауторово интересовање за понирање у најскривеније дубине психе.

Унутарњи немир трагања и аналитички тренуци аутора могу створити дело изразите рефлексивности и богате имагинације са наглашеном филозофском димензијом.

По свом карактеру, путописи припадају групи наративних, а у вредносном смислу секундарних историјских извора. Уколико им се приступи крајње опрезно и критички, водећи рачуна о мотивима и околностима њиховог настанка, као и личности њихових аутора, могу бити веома значајни за изучавање историјских периода о којима не постоји довољно других података. Обично се пишу књижевно-уметничким, научно-популарним или новинарским (публицистичким) стилем.

У сусрећ̄ духу Балкана

Србија виђена и описана оком и пером странаца, понекад и нацртана, будила је њихово посебно интересовање и радозналост. Какви су Срби у очима других народа? Колико су представе странаца реалне и објективне, засноване на сопственом искуству или формиране под утицајем владајућих стереотипа?⁴

Током путовања и дужег или краћег боравка у овој малој, тадашњој Европи мало познатој балканској земљи, странци у непосредном контакту са домаћим становништвом у приличној мери развејавају своје сумње и предрасуде, рушећи табуе вековима неправедно везиване уз један потлачен, али поносан и слободољубив народ.

4 „Најчешће и најочигледније баријере интеркултурној комуникацији засноване су на предрасудама, стереотипима и етноцентризму. Стереотипи су, заправо, клишетиране, наративне представе као и митови: и један и други феномен су облици у којима појединци или колективи изражавају слику о себи на основу претходно оформљених мишљења и ставова. [...] Стереотипи у великој мери одређују понашање чланова групе, посебно њихов однос према властитој (аутостереотипи) и осталим групама (хетеростереотипи)“ (Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дијалогичност и идентитет Србије* (Београд: Факултет драмских уметности; Институт за позориште, филм, радио и телевизију; Clio, 2014), 87).

Међу странцима који путују ка Истоку друмовима Србије и отворених очију упијају утиске о оријенталном Балкану, највише је Британаца,⁵ Француза, Немаца, Аустријанаца, Руса, Чеха, Италијана, Јермена и других: „Тим најстаријим пролазницима на путу за Исток, који су путовали морским, речним и сувоземним путевима и били изложени великом напору и опасностима од ратова, куге и разбојника, треба одати признање за све оно што су забележили, без обзира на њихову шкртост у опису и омашкама које су им се поткрадале.“⁶

У различитим пригодама и приликом бројних путовања понекад бележе кратке записе, сведочења, доживљаје и путничке црте, које се жанровски могу посматрати као прелазни облици између путописа у ужем смислу и путописне репортаже. Често су у питању „разнолики записи, који се крећу у широком распону од новинских извештаја у којима аутор жели укратко да нас упозна са одређеним знаменитим местима, просторима или грађевинама, до научних расправа које имају непретенциозну жељу да разјасне одређене недоумице или погрешке из прошлости тога простора“.⁷ Стога се у овим путописним текстовима понекад могу пронаћи и опширне историјске реминисценције.

У њиховим путним белешкама сачувани су драгоцени подаци о балканском залеђу тог времена, на пример да су кола реткост, људи груби и сиромашни, а да се поруке преносе довикујући се са брда на брдо.

У XVII веку Балкан је за западне Европљане и даље транзитна област на њиховом путу ка Турској. Најчешћа рута била је морски пут између Венеције и Цариграда дуж далматинске обале, потом и копнени између Сплита и Дубровника. По свему судећи, та рута је у XVI и готово целом XVII веку била безбеднија него северна рута кроз низију, вероватно због честих војних немира. Као и њихови претходници, путописци запажају сиромаштво сеоских средина, бедно стање „каравансараја“ (путници су их често називали „штале“/„стаје“) и путева, опустелост читавих области и окрутне услове под којима су хришћани („Склавони“ или „Илири“) живели.⁸

5 Анђа Тошић, Даница Филиповић и Никола Марковић, прир., *Бриџански њуџојисци у нашим крајевима = British Travellers Through Our Region* [каталог изложбе] (Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ = The University Library [„Svetozar Marković“]; Британски савет = The British Council, 1996), [6].

6 Тошић, Филиповић и Марковић, прир., *Бриџански њуџојисци у нашим крајевима*, 9.

7 Лазар Томановић, *Пуџојисна њроза*, прир. Горан Максимовић (Херцег Нови: Градска библиотека и читаоница Херцег Нови, 2007), 12.

8 Omer Hadžiselimović, „Balkans, pre-1914“, у *Literature of Travel and Exploration: an encyclopedia. Volume 1, A to F*, ed. Jennifer Speake (New York; London: Fitzroy Dearborn, 2013), 68, https://books.google.rs/books?id=on2ShbwVzp4C&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (преузето 16.01.2019).

„Пиши што видиш, чујеш и осећаш“

(Миливоје М. Костић)

Описи делова српских земаља са благонаклоним вестима и запажањима страних, али и домаћих географа, историчара, путописаца, авантуриста, научника, писаца, духовника, истраживача, ухода, обавештајаца, свештеника, официра, професора, новинара, књижевника, здравствених и хуманитарних радника, као и многих других, аутентично дочаравају мирнодопски и ратни живот у Србији током временског распона од неколико столећа.

По свему судећи, најмање путника кроз ове крајеве било је у XVIII веку, па у првој половини XIX века Србија и Срби постају откровење за Европу. Поред све већег броја превода српских народних песама на европске језике и занимљивих путописа о српским крајевима, стране дипломате и државници све више показују интересовање за српску историју, док европски писци и новинари више нису тако ретки гости: „Мало европских земаља је доживело такву темељну промену у XIX веку као Србија. Тачно је да су многе европске нације у том веку доживеле велике промене, од претежно пољопривредних у индустријска друштва, али Србија се развила из једне потпуно назадне провинције Османског царства. Од друштва које је одликовала неписменост и примитивна пољопривреда, крајем века Србија се развила у модерну европску државу, међународно признату, са растућом индустријализацијом и образованом средњом класом. Првих деценија Србија је била ван интересовања западних Европљана, али је неколико пута у току века доспевала у жижу међународне пажње. [...]

Деветнаести век је упознао свет са Србијом.“⁹

О географским лепотама Србије, као и друштвеним, историјским и културним карактеристикама места у унутрашњости, са симпатијама, између осталих, пишу аустријски дипломата, филолог и албанолог Јохан Георг фон Хан (Johann Georg von Hahn, 1811-1869); пољски књижевник, преводилац и фолклориста Роман Зморски (Roman Zmorski, 1822-1867); чешки новинар, песник, приповедач, критичар и путописац Јан Непомук Неруда (Jan Nepomuk Neruda, 1834-1891); италијански оријенталиста, књижевни критичар, књижевник и научник Анђело Де Губернатис (Angelo De Gubernatis, 1840-1913); француски књижевник и слависта Луј Леже (Louis Léger, 1843-1923); француски новинар и политичар Жозеф Ренак (Joseph Reinach, 1856-1921) и многи други, истражујући сваки кутак, посматрајући, распитујући се, бележећи и упоређујући са животом у својим срединама...

9 Свејн Менесланд, *Србија у XIX веку очима страница = Serbia in the 19th Century Seen by Foreigners* (Нови Сад: Прометеј; Oslo: Sypress Forlag, 2016), 7.

Знатижељни странци непрестано су откривали „неку нову, неочекивану црту или особину карактера, наивности, а понекад и пуно хумора“, како примећује Зморски.

Велики пријатељ Срба Густав Хајнрих Вилхелм Раш (Gustav Heinrich Wilhelm Rasch, 1825-1878) бележи да „само кратко време, свега неколико година, док је српска борба за слободу под вођством Црног Ђорђа била победоносна и срећна, Срби су опет држали своју тврђаву коју је краљ Душан први подигао, и опет истакли српски крст на бедему на којем се тако дуго лепршала крвава застава са полумесецом [...] Азијатски варвари су исто тако, док су за време своје тираније која је трајала више од двеста година, цветну и богату Србију претварали у пустињу, рушили и српске манастире.“

Његов савременик Феликс Филип Емануел Каниц (Felix Philipp Emanuel Kanitz, 1829-1904), који своје историјско-етнографске путописне студије о Србији богато илуструје цртежима србијанских пејзажа, историјских споменика и маркантних личности које среће на путу по Србији, такође „помиње ово сјајно доба у историји несрећног српског народа лепим и племенитим речима.“

Једно од подручја вишевековних историјских збивања од изузетног значаја за Србију и југоисточну Европу свакако су Чачак и његова околина. Кроз визуру страних путника свестраније се сагледава дуга и богата прошлост једног од малобројних српских градова који су стицајем срећних околности забележили пуних осам столећа непрекинутог трајања.

Овде представљени записи различите су вредности, понекад се састоје само од набрајања места и крајева кроз које су путници пролазили, а некада су опширнији, са више запажања и детаља. Интересовања некадашњих путештвеника и данашњег читаоца не поклапају се увек - листајући њихове књиге, често налазимо да су ствари које се нама чине значајним тек овлаш поменуте, док се неке мање важне или добро познате чињенице понављају у скоро свакој од њих. Каткад сачувани путописи, белешке, писма или сећања дају општу слику која је делимично нејасна, понекад искривљена, оскудна или обојена предрасудама, али у целини ипак пружају корисне податке и бацају додатну светлост на тадашње прилике.

Најомене њиређивача - Основни критеријум за одабир текстова био је што вернији приказ даље и ближе прошлости Чачка који заокружује неколико сећања новијег датума. У монографији је заступљено и неколико анонимних аутора чији идентитет није утврђен, али то не умањује вредност њихових записа.

У том смислу, учињен је један изузетак - међу страним ауторима заступљен је и српски академик Душан Пантелић (1879-1955), чије се студије о ухођењу Србије пред Кочину крајину тематски уклапају у стране изворе.

Уочљиво је да биобиблиографске белешке о појединим ауторима обимом превазилазе саме фрагменте, али нимало случајно, јер се и њихови животописи читају са једнаком пажњом. Сви аутори поређани су хронолошким редоследом, према годинама рођења, без обзира на историјски период о коме пишу.

Невезано за дужину, свим написима заједничко је да описују личности, места, догађаје или историјске периоде везане за Чачак и његово ближе окружење, док поједини фрагменти описују Србију и српски народ у целини.

Одломци појединих текстова о историји и географији Србије, писаних у XVIII веку на немачком језику, превођени су са готице, што је донекле отежавало њихово тумачење. Због специфичности српских назива који су у већини случајева неадекватно преношени на немачки језик, неколико топонима растумачено је приближно, на шта је указано у угластим заградама.

Правописне интервенције приређивача биле су минималне - фрагменти старијег датума приказани су у изворном облику, како би се сачувала њихова архаичност и аутентичност. Према принципу неповредивости оригинала, сви текстови (са пратећим фуснотама), сем штампарских грешака, преузимани су у идентичној форми, са свим њиховим језичким и правописним недоследностима. Од овога се одступало само у појединим случајевима - погрешно спојене речи су растављене, а растављене спојене. Такође, велика слова, где им није место, замењена су малим, а мала где треба великим. Понегде је исправљена и интерпункција ради лакшег и бољег разумевања текста.

Све остале језичке и стилске особине су сачуване.

Саставни део монографије је и пратећи научни апарат у виду фуснота и списка коришћене литературе, док пажљиво одабране илустрације доприносе њеној документарности и визуелном доживљају.

Маријана Манојевић

У Чачку, о Светом Јовану Златоустом,
26. новембра 2019.

**ЧАЧАК И СРБИЈА
ОЧИМА СТРАНАЦА**

Константин Костенечки/Костенски (Константин Филозоф) (Костенец/Костеница¹⁰ (Бугарска), око 1380 - ?, после 1439), бугарски средњовековни књижевник, граматичар и филозоф, најпознатији је као писац *Жиџија десјоџа Стефана Лазаревића* и *Сказања изложеној о њименима*.

Око 1401. отишао је на школовање у Бачковски манастир (други по величини православни манастир у Бугарској), где му је учитељ био Андроник, ученик бугарског патријарха Јевтимија (Евтимија) Трновског (око 1325 [1327?]- између 1402-1404). Ту је упознао и прихватио правописно-језичке норме које је установио патријарх Јевтимије, који је захтевао враћање на старе, конзервативне, ћирилометодијевске норме словенске писмености. После пропасти Бугарске 1393, бежећи пред турском најездом, између 1410. и 1413. дошао је у Србију којом је владао деспот Стефан Лазаревић (1377-1427). Ушавши у уски круг око српског патријарха Никона, Константин је нашао уточиште на деспотовом двору, јер је и сам деспот Стефан био књижевник и велики књижевни мецена. Ту је Константин развио велику књижевну делатност, био деспотов библиотекар, писао правописна упутства и руководио радом на превођењу и преписивању књига. Тада је постојала чувена школа ресавских преводника, којој је Константин био идејни вођа и реформатор.

Широко образовање и познавање језика омогућили су му да се осим књижевним радом, преводилаштвом и граматиком, бави чак и дипломатијом. Путовао је на Блиски исток, једно време боравио у Јерусалиму и на повратку се вероватно задржао на Светој Гори. После деспотове смрти (1427) отишао је ћесару Уљџиши, господару Враћа, Иногшта и Прешева. Последњи пут помиње се 1439, када је завршио писање свог најзначајнијег дела, *Жиџија десјоџа Стефана Лазаревића*. [...] Као очевидац догађаја о којима пише пружио је много важних података за српску историју тога доба.

Дело је писано 1431, четири године након деспотове смрти.¹¹ Историјски, ово дело представља врхунац у развоју српских средњовековних биографија. Дело је пуно историјских података и даје верну слику доба Стефанове владавине. У њему нема скоро ничег хагиографског. Деспот није био проглашен за свеца од стране цркве, па је можда и та чињеница утицала да биографија добије чисто историјски карактер. После дужег увода, писац даје опис српских земаља и опширно излаже генеалогiju Немањића, чије порекло изводи од цара Константинина. Та генеалогija се много преписивала и послужила је као основ за стварање посебних списа – родослова. После тога и кратких напомена о кнезу Лазару и Косову прелази се на приказивање Стефанове владавине, али се упоредо и опширно излаже и историја околних народа, поглавито Турака. Тако се опширно прича о Тамерлану и Бајазиту, о бици код Ангоре, о догађајима у Турској под Мусом и Муратом II итд. Са историјског гледишта, ово је најбоља биографија, али је писана нејасним и неприступачним језиком, стилем тешким и тамним. Значајно је напоменути да код Константина има примера и имена из старе грчке прошлости.

У делу *Слово о ђравојису* разлаже начела своје реформе језика и правописа. Ту, углавном, осуђује уношење елемената народног говора у старословенски језик и недоследну употребу грчких слова.¹²

10 Претпоставља се да је рођен у граду Костенцу (данашњи Ђустендил (Кјустенџи), између градова Самоково и Татар-Пазарџик), недалеко од Бачковског манастира, или у његовој околини. Отуда му надимак.

11 Према другим изворима, настало је између 1433. и 1439. године.

12 *Српски биографски речник. 5, Кв – Мао*, s. v. „Константин Костенечки / Константин Филозоф“; (<https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%>)

ЖИВОТ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА ОД КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА¹³

I

[...]

1. Овај (деспот) дакле засија од земље Далматије, Дакије (земље) сада названих Срба, где многи у последња времена процветаше, о којима ће родослов објавити. И ова (земља) не само да слично оној обећаној точи мед и млеко, но као да (је) у себе примила и везала четири времена и ваздух, и из себе (их) даје осталима. Јер у целој васељени не може се наћи земља да има сва добра сабрана уједно и на све стране, но (имају) нека (добра) делом, и (само) на неким местима, на истоку дакле и на западу, северу и југу, као што говораху земаљски посматрачи и (као што) видесмо. А ова је (тј. српска земља) пуна сваких добара, да и по писању неких географија шаље ваздух западу и Јелеспонту: јер ту дан има 15 часова, и примивши тај број, оно што претиче одилази ка северу, ка истоку и југу, у крајеве где су кратки дани, а исто тако и у неке пределе где је корен добара пожељан, и где су тога лишени. Јер лишене су земље, нпр. на југу, где је четрдесетодневна жетва, и ноћу је тама, или у северним, где је слично 40 дана и ноћи светлост, или (где су) земље снежне и опет друге безводне, а друге ненасељене по Јову. Дакле, без сваког спора има добар ваздух и складан састав у свему. И, пошто се дрво познаје по плоду и човек по делима, по плоду и делима (описаћемо)

Факсимил странице 450а *Житија десиоџа Стефана од Констџанџина Косџенечкоџа*, XIII век, Одеса 1/119, Јагићево издање (1875)

82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD_%D0%A4%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B7%D0%BE%D1%84) (преузето 13.10.2019).

- 13 *Сџара срџска књижевност III* (Нови Сад: Матица српска; Београд: Српска књижевна задруга, 1970), 185. Мање разлике у преводу видети у: Константин Философ, *Живоиџ Сџефана Лазаревиџа десиоџа срџскоџа*, прир. Гордана Јовановиџ (Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2009), 19-20.

ову (земљу). Треба, пре свега, говорити о оном што је најпотребније, тј. о злату, а уједно и о сребру, а њихови извори (тј. рудници) часни и плодни, који све више расту, уколико се више црпу, као што и извори који се исцрпљавају, све слађи бивају. И где се дакле на истоку и западу може наћи таково и толико богатство? Ваистину нигде. И да се не заморимо продужењем причања, доста је означити узрок. [...]

Највећи османски енциклопедиста

Хаџи Калфа (османски *Hācī Halfa* или *Hācī Halīfa*) или **Мустафа Хаџи Халифа**, познат и под именом **Ћатиб Челебија** или **Катиб Челеби** (ар. *كاتب جلبي*), „Господин писац“; варијанте на османском турском језику: *Kâtip Çelebi*; *Kâtib Çelebi*; *Kâtib Çelebî*; *Katib Tchélébi*; *‘Abdallāh Kâtib Jelebi*; *Muṣṭafā al-Ḥalabî*; *Chalabi*; *Muṣṭafa Ben Hāji Khalīfah*; *Hācī Halfa* (шур. *Haci Halife*) (ар. *خليفة حاجي*), *Haji Khalifa*, *Hajji Khalifeh*, *Hazi Halife*, *Hadschi Chalfa*, *Khalfa*; *Kalfa*) (Истанбул, фебруар 1609 – Истанбул, 26. септембар 1657). Отац му је био припадник коњице (*sipahi*) и носилац сабље (*silâhdar*), личност великог угледа при Високој порти, као и секретар финансијске администрације (*Anadolî muhasebesi*) у Истанбулу. Мајка му је потицала из богате истанбулске породице.

Хаџи Калфа (1609-1657)

Хаџи Калфа био је главни османско-турски полихистор - географ, историчар и библиограф, водећи књижевни стваралац Османског царства у XVII веку. Састављао је библиографске, географске и историјске енциклопедије, као и многе расправе и есеје. Сматрајући га „опрезним и непристрасним историчарем [...] широког образовања“, немачки историчар и један од пионира туркологије Франц Бабингер (*Franz Babinger*, 1891-1967) држао га је за највећег османског енциклопедисту.

Био је најпродуктивнији у последњој деценији живота. Аутор је најмање 23 дела, поред краћих есеја и расправа.

Са једнаким познавањем три језика османске царске администрације - арапског, турског и персијског, писао је углавном на арапском, потом и на турском, свом матерњем језику. Такође, сарађивао је и на преводима са француског и латинског. Његово ремек-дело је чувена библиографска енциклопедија на арапском језику *Поџис мисли о именима књига и умешности* (*Kaṣf az-Zunūn ‘an ‘asāmī ‘l-Kutub wa-l-fānūn*), коју је у седам томова под латинским насловом *Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum* (London, Leipzig, 1835-1858)¹⁴ објавио немачки оријенталиста Густав Леберехт Флу-гел (*Gustav Leberecht Flügel*, 1802-1870). У овом делу помиње се око 10.000 арапских, персијских и турских писаца и око 14.500 књига, брошура и коментара.

У писању дводелног географског речника Космографија (*Cihānnümâ, Cihān-numâ, Оџегало свеџа*), започетом 1648, служио се не само оријенталним, већ и западним

14 Vol. 1 (Leipzig, 1835), Vol.2 (Leipzig, 1837), Vol. 3 (London, 1842), Vol. 4 (London, 1845), Vol. 5 (London, 1850), Vol.6 (London, 1852), Vol. 7 (London, 1858).

изворима. Први део обухвата мора, њихову конфигурацију и острва, а други део земље, реке, планине, путеве и новооткривене земље почев од XV века (Америка). Први је у османској литератури користио европске атласе и изворе.

Делове *Космографије* који се односе на Балканско полуострво превео је на немачки језик аустријски филолог и одличан познавалац муслиманског Истока Јозеф барон фон Хамер-Пургштал (Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, 1774-1856) под насловом *Rumeli und Bosna geographisch beschrieben von Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalfa* (Wien, 1812), а са немачког на српски језик Стојан Новаковић (Хаџи-Калфа или Ћатиб-Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву (Споменик Српске краљевске академије XVIII, Београд, 1892). У односу на дотадашњи начин, унапредио је израду географских карата. Његова *Ојшша исџорија* (*Takwim at-tawarih*, Istanbul, 1733), писана на турском језику, садржи хронолошке таблице које обухватају сажете историјске догађаје од Адама до 1648. године, а у раду *Fezleke* (*Крајшак њрепег*) дао је преглед догађаја у периоду 1592-1654.

По свему судећи, неуморна посвећеност напорним изучавањима допринела је његовој болести и прераној смрти од срчаног удара у 49. години.

Иза себе је оставио недовршена дела. Његов син јединац умро је млад, па је 1659, након смрти супруге, део његове библиотеке, највеће у тадашњем Истанбулу, узео немачки оријенталиста, колекционар рукописа и дипломата Републике Холандије у Османском царству Левинус Варнер (Levinus Warnerus, око 1618-1665) за Универзитет у Лајдену (Legatum Warnerianum).

Године 2009. навршило се 400 година од Хаџи Калфиног рођења, па је UNESCO у његову част 2009. прогласио *Годином Кајшша Челебије*.

Izmir Katip Çelebi Üniversitesi (Универзитет Катип Челеби у Измиру, Турска) носи његово име, а The Newton-Katip Çelebi Fund, основан 2014. уз подршку влада Велике Британије и Турске, бави се програмом размене научних истраживања и иновација између ове две земље.¹⁵

ЏАЦКА¹⁶

Џацка (Чачак), на путу Београдском, на обали Мораве, у истој даљини као и Крушевац, само северно. Околу су: Рудник, Позорофца (Пожаревац) и Козник, 19 дана од Цариграда.

Злајшар, њушойисац, исџоричар

Евлија Челеби (тур. Evliya Çelebi или Evliya ibn Derviş Mehmed Zilli или Mehmed Zili ibn Evliya), један је од најгласовитијих турских путописаца (Истанбул, 25. март 1611 - Каиро, око 1682). У Цариграду је стекао основно образовање и изучио златарски занат. Године 1636. примљен је у царски двор и ту наставља школовање. Од 1630. готово без прекида предузимао је дужа и краћа путовања по Османском царству и изван њега, и учествовао у ратним походима на Крит, Хрватску, Аустрију, Угарску и друге земље, водећи путне белешке, испитујући старе људе о стварима и догађајима, преписујући натписе, а каткад истражујући и у архивима. На тај начин написао

15 Опширније: https://en.wikipedia.org/wiki/K%C3%A2tip_%C3%87elebi (преузето 18.06.2019).

16 Стојан Новаковић, *Хаџи-Калфа или Ћатиб-Челебија, шурски географ XVII века, о Балканском полуострву* (У Београду: Српска краљевска академија, 1892), 68, 69.

је опсежан путопис *Сејахатнаме* (*Seyahatname*, *Књига о путовањима*) у десет обимних томова који обухватају сва његова путовања, запажања, обавештења и доживљаје у миру и рату. Путујући из Једрена, дошао је у Софију и започео своје прво путовање по српским земљама (у пролеће 1660). Преко Пирота, Паланке, Ниша, Алексинца, Ражња, Параћина, Баточине, Колара и Гроцке дошао је у Београд почетком маја 1660, и ту остао месец

Евлија Челебија (1611 - око 1682)

дана, добро га упознао и детаљно описао. Касније ће у још неколико наврата путовати српским територијама. Његови текстови о насељима у ондашњем пашалуку, а данашњој Србији, представљају један од најзначајнијих историјских извора свога доба.

КАСАБА ЧАЧАК¹⁷

То је у стара времена било насељено село, па се током времена због добре климе становништво намножило, тако да је мјесто постало насеље дивно као рајски врт.

И то мјесто је хас [санџак-бега] смедеревског санџака. Њим управља санџак-бегов војвода. То је частан кадилук у рангу кадилука од сто педесет акчи. У свему има деведесет шест напредних села. Ту се налази заступник Портиних спахија, јањичарски сердар, тржни надзорник (муктесиб) и пуномоћник представника шерифа (некибу'л-ешраф векили). Ова варош налази се на једном пространом и широком терену на обали ријеке Мораве. Јако је насељена и развијена. Украшена је виноградима и башчама, са оградањем бостанима. То је заиста дивна мала касаба.

Ријека Морава долази из планина овог мјеста и текући у сјеверном правцу пролази испод дрвеног моста који је подигао покојни Мехмед-паша Ћуприлић у близини паланке Јагодине. Поставши врло велика ријека, улива се затим између Смедерева и града Кулича у Дунав.

Становници ове касабе су заиста добри сљедбеници ислама, људи који се баве својим послом, људи од рза и образа, праведни и непристрасни. Њихова касаба се развија дејством њихових благодарења. Она има у свему шест махала са шест хиљада ћеремитом и даском покривених кућа, приземних и на спрат. Ту има седам џамија и три медресе.

У овом шехеру посвећује се доста пажње школовању, јер имају мало научника. Њихова дјеца имају чак велико поштовање према дједи неког Арапа, кога називају Хаџу'л-харемејн.¹⁸ Они му изражавају своје поштовање и пажњу колико год могу. Примају га у своје домове и држе га у свему као свога.

17 Evlija Çelebi, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama* (Srajevo: „Veselin Masleša“, 1979), 380-381.

18 *Харемејн* [тачнији изговор: *Харамјин* - прим. прир.] значи градови Мека и Медина, а *Хаџу'лхаремејн* је онај који је ходочастии оба та света места муслимана.

Ту се налазе три текије, четири основне школе, два хана, један хамам и двадесет дућана. Због пријатне климе, ту има врло много лијепих људи.

Подигавши се одатле и идући даље опет у југоисточном правцу, кроз развијена и насељена раштркана мјеста, пет сати хода, дошли смо у Пожегаџик [...]

Војно-географски описи Србије тројице аустријских официра

Војно-географски описи Србије, чији су мањи фрагменти овде приказани, рад су двојице нижих аустријских официра Јосифа Павла Митесера (Joseph Paul von Dèrvent Mitesser) и Јована Антона Перетића, који су 1783. и 1784. године, поред Фрање Михановића¹⁹ и Франца Ксавера Покорног,²⁰ били послати у Турску ради ухођења земље: „Те године (1784) послата су у Турску три официра: Покорни, Митесер и Перетић са задатком да уходе целу Србију од Дрине до Тимока. Они су поделили посао тако, што је Покорни пропутовао Источну Србију (између Тимока и Мораве), Митесер Средњу (између Мораве и Колубаре), а Перетић Западну (између Колубаре и Дрине). Њихово путовање је почело око средине августа и трајало: Перетићево до средине новембра а Митесерово и Покорнога до пред крај новембра 1784. Сваки од њих је, по повратку у Аустрију, израдио не само опис него и детаљну карту оних крајева које је пропутовао, на основу података брижљиво прикупљених на поменутих путовањима.“²¹

19 „Године 1783. кренуо се на пут, по налогу аустријских власти, Фрања Михановић [Примишље, Срез слуњски, 1749 - Лавов, 19. фебруар 1826], тада потпоручник понтонирског батаљона, и то као пратилац капетана Лаутерера [царско-краљевског топографског инжењера, понтонир капетана Георга Л. фон Лаутерера (k. k. Pontonier Hauptmann Georg L. von Lauterer) - прим. прир.]. Они су, преобучени као трговци, путовали Дунавом од Беча до ушћа Дунава, одатле Црним морем у Цариград, а из Цариграда сувим преко Солуна и Битоља у Драч; одатле је Михановић, оставив Лаутерера болесна у Драчу, продужио путовање сâм преко Љеша, Призрена, Приштине, Куршумлије и Ниша у Београд и Земун. Ово путовање је трајало од 15. априла до 4. новембра 1783. Опис тога путовања и карту пропутованих предела довршио је Михановић идуће године, 1784“ (Уводник у *Војно-географски описи Србије њед Кочину крајину од 1783 и 1784 год.*, Душан Пантелић, (Београд: Српска краљевска академија, 1936), 1).

20 Франц Ксавер Покорни (Беч, 1753 [1757?] - Беч, 2. мај 1832), „службу је почео у Оточаском пуку (као *Marriagekadett*), и ту је произведен за заставника (1778). Од марта 1780. радио је на снимањима у Хрватској и Славонији све до 1784. год. Те године је послат на пут по Србији. По успешном свршетку тога посла произведен је за потпоручника и премештен у Градишки пук (1785), одакле је употребљаван за снимања по Аустрији“ (*Уводник у Војно-географски описи Србије њед Кочину крајину од 1783 и 1784 год.*, 3).

21 „[...] Осим ових описа остали су од Покорнога и Митесера по један дневник о њиховим путовањима; Покорни је бележио све дане на целом свом путовању све до повратка у Аустрију, док је Митесер бележио само дане на првом делу свога путовања, тј. кроз

Пуковник лишен чина

Јован Антон Перетић (Огулин, 1755 [1756?] - Карансебеш, 4. април 1815), ступио је из Инжењерске академије као заставник у Службени пуку 1773. и у њему остао све до 1784, када је послат на путовање по Србији. По свршеном путовању унапређен је, у знак признања, за потпоручника, а само два дана доцније - пошто је цар о њему чуо да је био најстарији заставник Службеног пука - за поручника и премештен у Огулински пук (1785). Одатле је премештен у Генералштаб (у децембру 1787), у коме га је затекао Аустријско-турски рат. У току рата је унапређен за капетана (1789), а после заузећа Београда упућен је у штаб аустријске војске у Влашкој. Пред закључење мира враћен је у Огулински пук (јуна 1791). Поводом те одлуке обратио се цару молбом за одобрење да или остане у Генералштабу као капетан или да буде унапређен за граничарског мајора. Пошто је фелдмаршал Валис дао о њему врло похвални суд, то га је цар унапредио за мајора у истом пуку, с обзиром на његове заслуге. Одатле је премештен с истим чином у Влашко-илирски пук (октобра 1794). Идуће године упућен је у Булајев фрајкор на италијанском фронту као командант новог, Трећег батаљона тога фрајкора, али је ускоро затим примио команду над целим фрајкором. У борбама против Француза допао је ропства, али је размењен (у мају 1796) и упућен у Грац. Већ у јесен, када је предузето прикупљање разбијене војске, враћен је у исти фрајкор и суделовао је у Бици код Басана (7. новембар 1796), где је рањен. Даљи његовостанак у фрајкору показао се као немогућ због сукоба који се појавио између њега и новог команданта тога фрајкора, пуковника

Крајину до доласка у манастир Горњак (од 12. до 20. августа). Његов дневник је садржином богатији од дневника Покорнога. Оба су дневника штампана у „Споменику“ С. к. академије LXXIV, стр. 115-125, као прилози уз поменути моју студију.

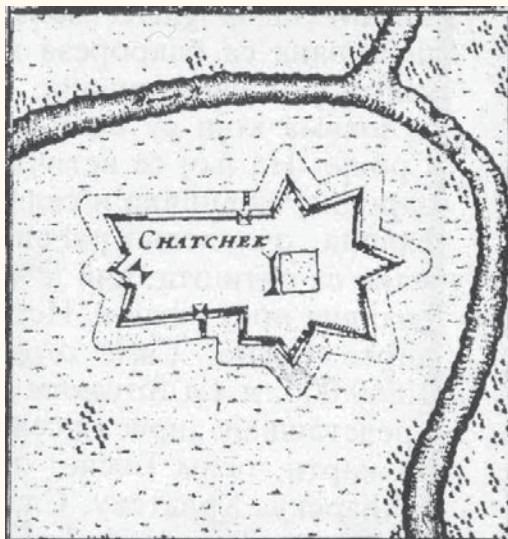
Сви ови описи заједно с приложеним картама налазе се у Ратном архиву у Бечу у Картографском одељењу (Kriegsarchiv, Kartenabteilung). Писани су читко, на половини пресавијеног табака. Михановићев опис с називом „Relation über die Reise des Hauptmann Georg Lauterer ind Unterlieutenant Franz Mihanovich“ etc. заједно с картом која иде уз њега, а која обухвата предео од Елбасана до Београда („Charte der Landstrasse von Allessio nach Belligrad“ etc.), чува се под сигнатуром K I a 11. Карта се састоји из једног листа, а израђена је у величини 49 x 91,5 cm. Опис има 45 исписаних листова.

Опис источнога дела Србије од Покорнога под натписом „Militairische Beschreibung der Theile Serviens und Bulgariens“ etc. заједно с картом („Theile der bereisten Weege der Königreiche Serviens und Bulgariens“) има сигнатуру K I f 10. Он има 58 исписаних листова. Карта је израђена у величини 119,3 x 134,2 cm и подељена је на четири велика листа. Митесеров опис средњег дела Србије с натписом „Militairische Beschreibung der bereisten Wege und Gegenden des servischen Theils“ etc. заједно с картом („Theil der bereisten Weege und Gegenden des Königreichs Servien“) налази се под сигнатуром K I f 11. Он има 81 исписан лист. Карта је израђена у величини 88 x 128 cm и подељена је такође на четири велика листа.

Перетићев опис западнога дела Србије (с пограничним пределима на левој страни Дрине) с натписом „Militairische Beschreibung der bereisten Weege und Gegenden eines Theiles des Königreichs Servien und Bosniens“ etc. заједно с картом („Theil des Königreichs Servien und Bosniens“) има сигнатуру K I f 12. Опис има 56 исписаних листова. Карта је израђена у величини 96,7 x 137,7 cm и подељена је, као и горње две, на четири велика листа.

У сва четири описа први лист је употребљен као насловни; у обележавању листова (фолија) и он је урачунат. У обележавању фолија, н. пр.: fol. 5 значи folio 5 прва страна, fol. 5' = folio 5 друга страна“ (Уводник у *Војно-географски описи Србије* *пред Кочину крајину од 1783 и 1784* *тог.*, 1, 2).

Маовца. Напослетку је дошло међу њима до отвореног прекида, и када је и Команда напоменула да је Перетић познат као самовољан и не много подношљив официр, враћен је он у Влашко-илирски пук (септембра 1797). У том пуку је од тада служио све до краја своје каријере: као командант пука и (од 1799) окружне команде. Године 1800. унапређен је за потпуковника, а 1805. за пуковника. За то време је руководио снимањем Банатске границе (на територији свога пука) и суделовао у подношењу предлога о преуређењу граничарског система (1803). Али је и у својем пуку дошао у сукоб с неким својим официрима. Они су њега оптуживали због суровог понашања према официрима и војницима, својеручног батинања војника, неоснованог кажњавања

Шанац Чачак, око 1740.

и понижавања официра; он је све то признавао, али се правдао да је у пуку било завладало бежање, пљачкање, убиства, крађе и преваре у највећем степену, те да је морао војнике примерно кажњавати, а официре предавати суду. Поводом тога он је удаљен из пука и над њим је отворено ислеђење (јула 1806). У току ислеђења стигле су против њега нове оптужбе због неких неисплаћених надница и неког новчаног депозита. Ислеђење је вођено доста споро - целе 1807. и 1808. године; Банатска генерална команда је чинила покушаје код Дворског ратног већа да се оно прекине, али без успеха. У децембру 1808. Перетић је царевом одлуком, а према судској пресуди, лишен чина. Он се затим обратио цару за помоћ с обзиром на своју потпуно узету жену и четворо незбринуте деце, као и на службу од 39 година. Цар му је одобрио помоћ од 600 фор. годишње (јуна 1810). С том помоћу живео је Перетић до 1815. год.; те године, 4. априла умро је у Карансебешу.²²

УЗ ДЕСНУ ОБАЛУ МОРАВЕ²³

Варошица Чачак. Место од 35 турских и 18 хришћанских кућерака са једном високом, солидно грађеном, пространим џамијом, која је, по казивању, некад давно била хришћанска црква.²⁴ Насеље се налази на једном отвореном простору за који је потребно четврт сати хода, одмах уз десну обалу реке Мораве. Преостали терен је ту и тамо раван, са ливадама и ораницама,

22 Уводник у *Војно-географски описи Србије њед Кочину крајину од 1783 и 1784 год.*, 3.

23 Ј. [Јован] Перетић, „Опис Западне Србије и једног дела Босне (1784)“, у *Војно-географски описи Србије њед Кочину крајину од 1783 и 1784 год.*, саопштио Душан Пантелић (Београд: Српска краљевска академија, 1936), 122.

24 М. [Милан] Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. 676-677, говори о великој старини чачанске цркве - он наводи верзију да ју је подигао Немањин брат Страцимир - и додаје да је она два пута претварана у џамију. Без сумње је о њој реч и овде.

местимично испресецаним жбуњем и трњем. Кроз тај терен протичу три потока, преко којих се прелази помоћу четири дрвена и два зидана моста. Потоци се уливају у Мораву. Ово место би се, у случају потребе, могло бранити из поменуте џамије топовима кроз прозорска окна на све стране. Пут до овога места иде једном равницом испресецаном жбуњем и пољима.

Читаво растојање од Пожеге до Чачка може се превалити запрежним колима по путу ширине 4 стопе и 2 цола, а у случају потребе могу њиме проћи и тешка кола - војна комора.²⁵

Пошћуковник и конзул

Јосиф Павле (Јозеф Паул) фон Дервент Митесер (Joseph Paul von Dèrvent Mittesser, Земун, 1757 [око 1761?] - Беч, 1833), аустријски официр и потоњи конзул у Травнику, служио је најпре међу граничарским хусарима као каплар и наредник (стражмештер), затим је премештен у Огулински пук као заставник (фенрих, 1783), а одатле у Градишки пук (1784), у коме је постао потпоручник. У том звању, по налогу аустријских власти, извршио је своје путовање по средњој Србији, о чему је израдио детаљан извештај. Израдио је и карту свог кретања.²⁶ По свршеном послу унапређен је, у знак признања, за поручника у истом пуку (1785). У њему је остао до Аустријско-турскога рата, а у току рата је унапређен за месног капетана у Земуну (1790). После пада Београда у аустријске руке одређен је, по Лаудонову предлогу, у штаб војске која је била у Србији и Срему, те је вршио географска снимања у Србији. Још за време преговора о миру (у Свиштову) премештен је у Земунску војну команду (као земунски Platzhauptmann), пошто је добро познавао језик, прилике и обичаје Срба. Од тада па све до 1807 - пуних 16 година - Митесер је провео у служби у Земуну имајући врло много додира с турским властима у Београду и са Србима у Србији. Још новембра 1798. био је придодат Војној команди „за вођење бриге о обавештајној служби и пасошима за прелаз у Турску. На том положају је унапређен за месног мајора (плацмајор,²⁷ 1799) и по налогу команданта Војне команде водио бригу о

25 Превела са немачког Љубина Јаћимовић.

26 После уговарања савеза између Аустрије и Русије и склапања плана о освајању и деоби Европске Турске добио је задатак да прати прилике и догађаје у предустаничкој и устаничкој Србији, територији која је према поменутом плану требало да припадне Аустрији. Као потпоручник, делујући под псеудонимом Михаило Ковачевић, августа-новембра 1784, заједно са Францом Покорним, у тајној обавештајној мисији пропутовао је источну и централну Србију, започевши путовање од Раванице; о томе је оставио извештај богат подацима о економским и друштвеним приликама у земљи. Тада је радио на прикупљању података о Србији уз помоћ повереника и одржавао везе са људима који су играли значајну улогу у периоду пред устанак и током самог устанка (Карађорђе, Ненадовићи, Петар Ичко), чије је поверење у знатној мери уживао. Њему је било упућено писмо Алексе Ненадовића из којег су дахије сазнале да се припрема устанак. Ради првих набавки муниције обраћали су му се и прота Матија Ненадовић и Карађорђе. До новембра 1811. био је аустријски конзул у Босни (у Травнику).

27 „При крају 1807 добио је Земун и новог месног команданта. Пошто је земунски заповедник места обрстлајтнант Митесер [...] Необавештени читалац би могао помислити да је то био командант места. Међутим, Митесер није био то. Он је био плацмајор (Platzmajor), тј. 'онај официр који је придодат команданту или гувернеру већих

смештају гарнизона и пролазних трупа, о регулисању гарнизонске и стражарске службе, а од 1801. вршио је надзор над целокупним саобраћајем између Земуна и Београда, Земуна и Червенке, те Земуна и Панчева.²⁸ Он је, дакле, био десна рука командантима Војне команде, а често их је замењивао кад су се они удаљавали из Земуна. Кад је Кирица, земунски градоначелник, 1804. ишао у Беч по робу, Митесер је, по вишем наређењу, и њега замењивао.²⁹ Доцније је унапређен за потпуковника (1807). Како су за то време вођени ратови против револуционарне Француске и Наполеона, он је молио у три маха да буде премештен у штаб неке оперативне војске, али је свагда био одбијен. Године 1807. у месецу новембру постављен је за аустријскога конзула у Травнику. Тамо је остао до 1811, а тада је стављен у пензију по молби. Као пензионер обратио се молбом за наследну племићку титулу и по препоруци Дворског ратног већа цар му је подарио титулу племића са називом: од Дервенте (1813). Две године доцније, пошто му се здравље поправило, враћен је у активну службу са истим чином и постављен за команданта места на Риједи (1815). На том је месту остао безмало 12 година и то је био свршетак његове војничке каријере. У децембру 1826. стављен је у пензију навршив близу 52 године службе. Цар му је одобрио још и лични додаток од 200 фор. годишње. Као пензионер живео је најпре у Вараждину, затим у Пожуну³⁰ и напослетку у Бечу. На дан 8. маја 1833. нађен је његов леш у Дунаву код Шпица (Spitz) (близу Пратера у Бечу). Према исказу његова сина, тада поручника у генералштабу, Митесер је још 10. априла отишао од куће незнано куда и, свакако у шетњи по дунавској обали, можда погођен срчаним ударом, пао је у воду и удавио се.³¹

ВАРОШИЦА ЧАЧАК³²

Варошица Чачак, у њој има 18 хришћанских, 35 турских кућа, све од дрвета. Осим тога, ту је и од камена изграђена џамија, која је некада била хришћанска богомоља. Затим две пекаре. Ова варошица лежи тик уз обалу Мораве на равном терену, потпуно обраслом ниским жбуњем, које би се засигурно могло повадити, а између свега тога простиру се поља и ливаде. [...]

градава или тврђава да по њиховим налозима регулише гарнизонску и стражарску службу, да издаје лозинке, одзиве и заповести, а каткад да се побрине и за смештај гарнизона и пролазних трупа. Он је у сличном односу према команданту као ађутант према команданту трупа (*Brockhaus' Konversations-Lexikon*, Leipzig, 1895, 13. Bd., sub. v. Platzmajor)“ (Танасије Ж. Илић, Предговор, у *Грађа из земунских архива за исџорију Првој срџској усџанка. Књ. I, 1804-1808* (Београд: Историски архив, 1955), XI).

28 АГБ, ЗМ, 1801, ф. XII 22 П.

29 Танасије Ж. Илић, Предговор, у: *Грађа из земунских архива за исџорију Првој срџској усџанка. Књ. I, 1804-1808* (Београд: Историски архив, 1955), XI.

30 Данашња Братислава.

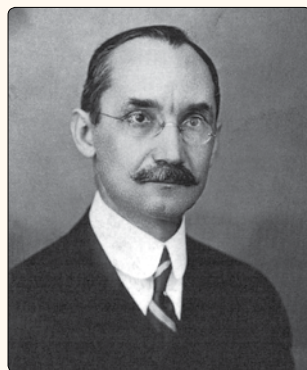
31 Биографије Јосифа Павла Митесера и Јована Антона Перетића засноване су на подацима из Ратног архива, одељења: Hofkriegsrat и Standesakten (Увод, у: *Војно-географски описи Србије ѓред Кочину крајину од 1783 и 1784 ѓод.*, саопштио Душан Пантелић, Споменик СКА LXXXII, други разред, 64, Београд, 1936, 2, 3).

32 Паул Јозеф Митесер, „Опис Средње Србије (1784)“, у: *Војно-географски описи Србије ѓред Кочину крајину од 1783 и 1784 ѓод.*, саопштио Душан Пантелић, Споменик СКА LXXXII, други разред, 64, Београд, 1936, 75-76.

У самом месту налазе се тик уз Мораву два камена моста дужине 6 корака, који нису много велики, али потоци имају високе обале од 1 хвата. Даље у месту и по страни између ограда наилази се на још 4 слична моста од дрвета.³³

Чувар рукописне архиве Српске академије наука и академик

Душан Пантелић (Звездан (Зајечарски срез), 23. октобар 1879 – Београд, 10. октобар 1955), историчар, доктор филозофије, професор Више педагошке школе, чувар рукописне архиве Српске академије наука. Основну школу и гимназију завршио је у Зајечару, а универзитет у Бечу, где је 1902. докторирао филозофију радом *Аустрија и њено наследство од 1665. до 1667*. Радио је као гимназијски професор у Зајечару и Београду. У периоду 1922—1924. био је просветни инспектор у Бечу. Године 1924. постао је редовни професор опште историје у Вишој педагошкој школи у Београду. Био је директор Архива Српске академије наука и уметности (1952-1955).

Душан Пантелић (1879-1955)

Проучавао је модерну српску историју на основу критичке употребе архивске грађе. Главна дела: *Аустријски њокушаји за освојење Београда 1787 и 1788* (1921), Београдски пашалук после Свиштовског мира од 1791 до 1794 (1927), Кочина крајина (1930).

Био је дописни члан Српске краљевске академије (Академије друштвених наука) од 15. фебруара 1932, а дописни члан Српске академије наука (Одељења друштвених наука) од 22. марта 1948. Редовни члан (Одељења друштвених наука) постао је 14. јуна 1955.

УХОЂЕЊЕ СРБИЈЕ ПРЕД КОЧИНУ КРАЈИНУ³⁴

I

Увод

Ухођење до 1782. године

После застоја у источној политици Аустрије од нешто више од четврт века, који је настао по доласку на престо Марије Терезије, и то због њене дуготрајне борбе с Пруском, обратили су аустријски државници своју

³³ Превела са немачког Љубина Јаћимовић.

³⁴ Душан Пантелић, *Ухођење Србије пред Кочину крајину*: (приказано на скупу Академије друштвених наука 21 децембра 1932) ([Б. м.: б. и.], 1932, [105]-163. Раритетан примерак овог сепарата чува се у Легату Миливоја и Божидарке Филиповић у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис“ у Чачку.

пажњу поново на источне послове поводом успешног руског ратовања с Турцима од 1768. - 1774. Тај је рат завршен миром у Кучук-Кајнарџи (1774.); он је Турску лишио главних ослонаца њене власти у Европи и широм отворио врата мешању Русије у њена унутрашња питања. Аустрија се пак користила тешким положајем Порте и изнудила јој уступање Буковине (1775.). Турска је на тај начин изгубила и остатак свог угледа, те се почело утврђивати уверење да се њена власт у Европи неће моћи више дуго одржати. Аустријски посланик на Порти већ је предвиђао појаву Руса под Цариградом, бегство султаново у Азију и стварање руског Источног царства наместо турскога. Једино га је тешила нада да Русија своја освајања на Дњестру и Дунаву неће ширити даље и да ће Босна, Србија, Влашка и Молдавска при рушењу Турске припасти Аустрији, пошто немају вредности за руско Источно царство.³⁵ Тадашњи рукова-лац спољне политике аустријске, кнез Кауниц,³⁶ који је сматрао да би уништење Турске било неизбежно, ако би се против ње удружиле Русија и Аустрија, такође је рачунао да би, у случају пропасти Турске, поменуте земље припале Аустрији као награда за суделовање.³⁷

[...]

Поводом тога је од фелдмаршала графа Ласија,³⁸ тадашњег најважнијег војног ауторитета у Аустрији, затражено мишљење - поред питања о баварском наслеђу - још и о суседним турским покрајинама. [...] Он је сада схватио ствар тако, као да се предвиђа случај да Турци буду приморани сасвим напустити своје земље у Европи и да ове про-мене господара. [...] На прву тачку одговорио је да би за Аустрију било најкорисније повући границу реком Олтом до њеног ушћа у Дунав, па Дунавом до Никопоља, а одатле правом линијом преко Софије до Орфанског залива (golfo di Contessa) тако да Аустрији припадну: део Влашке, део Бугарске, сва Грчка, Србија и Босна. На другу тачку је одговорио да извиђање суседних земаља треба почети с две стране; извиђање Бугарске и Грчке узело би на себе аустријско посланство у Цариграду, а извиђање Влашке, Србије и Босне вршиле би најближе аустријске генералне команде. [...]³⁹

35 A. Beer, *Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774*, 26-30; M. Immich, *Geschichte d. europ. Staatensystems v. 1660/1789*, 404; Hammer, *Geschichte d. Osman. Reiches*, 2. A., IV, 661-662.

36 Венцел Антон Кнез фон Кауниц-Ритберг (Wenzel Anton Reichsfürst von Kaunitz-Rietberg, Беч, 2. фебруар 1711 - Мариахилф, 27. јун 1794), аустријски и чешки дипломата и државник у Хабзбуршкој монархији.

37 Beer, *op. cit.*, 30-31.

38 Франц Мориц Граф фон Ласи (Franz Moritz Graf von Lacy, Санкт Петербург, 21. октобар 1725 - Беч, 24. новембар 1801), аустријски војсковођа, фелдмаршал, тадашњи најважнији војни ауторитет у Аустрији.

39 Душан Пантелић, *Ухођење Србије њед Кочину крајину*, [105], 106, 107.

II Ухођење преко повереника (1783)

[...]

У јануару идуће године (1783.) почело је спремање једне мале експедиције за ухођење главног пута кроз Србију. За номиналног вођу био је одређен земунски трговац Јован Армени, а пратили би га, поред његова слуге, два каплара, снабдевени најпотребнијим материјалом за бележење и снимање предела, који би био вешто сакривен. Да би се отклонио сваки повод подозрењу код Турака, они су имали да путују кроз Србију с неколико товара торбарске робе (поглавито шољице за кафу и кутије за дуван). Разуме се, сви би били обучени у српско одело (ratzische Kleidungen), „као што се носе трговци те народности“. Ова два каплара - како вели њихов претпостављени, потпуковник Женеј⁴⁰ - „јесу Хрвати, али говоре илирски и немачки“, навикли су на тежак рад и лошу храну. Они ће водити три натоварена коња за собом пешке; лист на коме снимају свој пут или воде забелешке биће причвршћен међу копчама на левој рукавици, а рукав ће га сакривати испред туђих погледа. Док један од њих снима, други ће правити забелешке.⁴¹

[...]

40 Михаљи Лажош Женеј (Mihály Lajos Jeney/Jenney, Трансилванија, 1723 [1724] - Печуј (Мађарска), 26. фебруар 1797), мађарски војни официр, потпуковник, генерал аустроугарске војске, картограф. Унапређен је у генерал-мајора аустроугарске армије 13. септембра 1787 [1789?], као командант тврђаве у Старој Градишки. Познато је његово дело: de Jeney, L. M. [Louis Michel]: *Le Partisan ou l'art de faire la petite-guerre avec succès selon le génie de nos jours. Détaillé Sur des Plans propres à faciliter l'intelligence des Dispositions & de tous les Mouvements nécessaires aux Troupes Légères, pour réussir dans leurs Marches, leurs Embuscades, leurs Attaques & leurs Rétraites. Avec une Méthode aisée pour Guérir promptement les facheux accidens qui surviennent ordinairement aux Hommes & aux Chevaux durant la Campagne, Par Mr. de Jeney, Capitaine, ci-devant Ingenieur-Géographe dans l'Etat-major de l'Armée Française sur le Bas-Rhin*. Constapel: La Haye, 1759. (French edition). Крајем јула 1777. послата је једна експедиција, састављена од пуковника Магдебурга и потпуковника Женеја који су имали задатак да, преобучени као трговци и под другим именом, извиде границе од Олте преко Никопоља и Софије до Орфанског залива.

Пуковник Карл Фридрих фон Магдебург (Karl Friedrich von Magdeburg, 17?? - Беч-Деблинг, 31. јул 1803), добио је чин генерал мајора 15. маја 1784, а фелдмаршала 19. јула 1801. Био је генерални управник Речне навигације и командант Понтонирске службе од августа 1773. до јула 1801. (https://www.napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsM.html#M4) (преузето 21.10.2019).

41 Jeney, Nota über die in Question seined[n] Wahren und zu[r] bekannte[n] Reise nöthige[n] Rüstungen од 27. јануара 1783., Земун. Kriegsarchiv, С. А.

У другој половини месеца јуна исте године послан је Радомировић⁴² на ново путовање са задатком да уходи градове и паланке у Босни. На овом путовању он је преко Остружнице - где му се придружио један пријатељ - отишао у Рудник, па у Чачак, а одатле у Нови Пазар, пошто је пре тога, на домаку Новог Пазара, био од Турака из Карановца опљачкан а његов пратилац добро истучен. Стога је био приморан да се врати натраг.

[...] Турати⁴³ је пак добио нарочито упуство о извиђању. У њему је стајало да треба сазнати имена свих градова, њихов положај, утврђења, број кућа, породица, артиљерије итд. Све ове податке требало је што верније прикупити одашиљањем поузданих и искусних лица или преко становника Турске. Они би имали да извиде путеве и стазе од Београда дуж Дунава до Видина, па одатле у унутрашњост земље између појединих градова; затим реке и потоке као и прелазе на њима; планинске врхове (коте), равнице и баруштине, становништво по народности и вери; нарочито пак имали би да се обавесте о јачини посада у Београду, Смедереву, Раму, Оршави, Видину, Нишу, Крушевцу, Чачку, Пожези, Параћину, Јагодини и Паланци, као и њиховој артиљерији и ратном материјалу. Ради тога посла требало је одабрати и послати људе окретне и способне, који су у стању да путеве извиде, да упамте њихову карактеристику и у перо је испричају. [...]⁴⁴

V

Три експедиције (1784)

[...] Поводом ове заповести предузео је Цехентнер поново рад на организовању извиђања за годину 1784. Његови сарадници на граници били су и сада они исти као и прошле године, т. ј. за Србију углавном

42 „Главни повереник Лидерскронов - који је за сарадника имао поручника Михаљевића и заставника (фенриха) Митесера - био је Никола Радомировић, свештеник [из Остружнице], доцније главни сарадник у аустријским припремама за препад на Београд, а затим војни свештеник у Михаљевићеву фрајкору. Њему су Лидерскрон и Михаљевић, како он сâм вели, послали Радича Петровића и подофицира Стевана Весковића - потоње официре у истом фрајкору - да, преобучени у турско одело, уходе путове у Србији. Ово путовање је, према казивању самога Радомировића, трајало четири недеље“ (Душан Пантелић, *Ухођење Србије њедг Кочину крајину*, 122-123).

43 Мајор Турати (Oberstlieutenant Turati) [1759. Regimentskommandant Joseph Anton Graf Turati, Oberst - прим. прир.].

44 Душан Пантелић, *Ухођење Србије њедг Кочину крајину*, 121, 123, 124, 125.

Лидерскрон⁴⁵ и Турати,⁴⁶ а за Босну капетан Шмит. Намера је била да се на

45 Мајор (капетан) фон Лидерскрон (von Liederskron), на служби у Земунској Војној команди, један од најискуснијих хабзбуршких пограничних официра, „предложио је претпостављеној команди (Главном ратном савету), да се уместо наводних трговаца и других цивилиних лица, у мисијама употребе православни свештеници, пре свега монаси. Као разлоге за то Лидерскрон је навео да се калуђери по селима и варошима крећу уз помоћ својих слугу, али без јаничарске заштите, да имају препоруке епископа хришћанима да их помажу док за своје манастире сакупљају милостињу, свраћају по хришћанским кућама, а чак их ни хајдуци не нападају. Лидерскрон је уочио још једну предност учешћа монаха у планираним мисијама: они су се обавезно јављали локалним муселимима, па је преко њих било могуће стећи и увид у структуру локалних власти и начин њеног функционисања. Ова Лидерскронова идеја брзо је прихваћена и отпочело се са њеном реализацијом“ (Недељко В. Радосављевић, Православна црква у Београдском пашалуку: 1766-1831: (управа Васељенске патријаршије) (Београд: Историјски институт, 2007), 330, 331. „[...] Након склопљеног савеза (маја 1781) између немачког цара Јосифа II и руске царице Катарине II, упереног углавном против Турске, а особито после поделе савезничких интересних сфера (новембра 1782), Аустријанци су се решили на систематско извиђање поменутих земаља. Цар Јосиф II је већ 16 новембра те године наредио своје фелдмаршалу Ласију (Lasy, Lascy) да за то изради упутство и за генерала Цехентнера, новопостављеног руководиоца ухађања речених земаља, и за аустријске генералштабне офицере. Ласи је извршио наређење и тада се приступило планском организовању сталне обавештајне службе за Босну, Србију и Малу Влашку. Ради тога је премештен мајор Турати из Галиције у Панчево, а капетан фон Лидерскрон из Славонске генералне команде у Осијеку у Земун. Генерал Цехентнер [General Zehentner] је већ фебруара 1783 године био у Панчеву а марта у Земуну да би на лицу места поставио задатак како треба. Тако је фон Лидерскрон, командант Земунске војне команде постао њен шеф у Земуну за један сектор Србије, а мајор Турати, шеф обавештајне службе у Панчеву, за други. Отада је вршено одабирање, инструисање и одашиљање цесарских уходских експедиција у Србију и њихово крстарење и извиђање по њој и осталим земљама Балкана. Отада су почели да стижу поверљиви извештаји од Лидерскрона, а преко њега и од других обавештајаца, у Славонску генералну команду која је баш те године пресељена из Осијека у Петроварадин, ближе Београду, седишту турског везира и најважнијој позицији на северној турској балканској граници. Из Генералне команде су извештаји слати у Беч – Дворском ратном савету, врховном војном органу. [...]“ (Танасије Ж. Илић, предговор у Грађа из земунских архива за историју првог српског устанка. Књига 2, 1809 (Београд: Историски архив, 1961), II).

Генерал (Фридрих) Јозеф Фрајхер фон Цехентнер ((Friedrich) Joseph Freiherr von Zehentner, 1729 - 20. април 1812), промовисан је у мајора 1764, пуковника 1774, генерал мајора 10. априла 1783, фелдмаршала 16. јануара 1790, а 1793. био је у наполитанској служби. Царев ађутант генерал постао је 1778, а шеф Врховног Генералштаба био је од августа 1785. до јануара 1790. У пољској (теренској) служби био је 1788-1815 [?], а шеф Врховног Генералштаба Главне армије од марта 1788. до јануара 1790. (https://www.napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsYZ.html#Z6) (преузето 21.10.2019)

46 Мајор Турати који је са капетанима Шмитом, Хелдом и Лидерскроном, као и са српским свештеником, аустријским повереником Николом Радомировићем и капларом Варнавом Росићем учествовао у мисијама 1782-1783: „Тај каплар Варнава Росић је после ове мисије оставио одличан извештај у виду дневника који је драгоцен из више разлога. Поред података који имају значај за потребе војске и евентуалне ратне операције тај дневник има и одлике доброг путописа“ ([Бранко С. Радојичић], *Аусџиријско*

пролеће пошљу у Србију други официри, који би по могућству сву земљу пропутовали и уходили и извршили снимање земљишта; тако добивена грађа би послужила као подлога за детаљну карту Србије. Они би имали уједно да прикупе што је могуће тачније податке о Србији, који би били од користи за будуће ратне операције.

[...]

Место трговаца, предложио је Лидерскрон да се употребе калуђери из Србије, јер они обично скупљају милостињу за издржавање својих манастира, те тако могу и целу земљу пропутовати.

[...]

Према једном накнадном Лидерскронову извештају о том споразуму, раванички игуман се заклетвом обавезао да официри које он прима неће бити изложени никаквој опасности, пошто његови калуђери путују сваке године од Београда и Палежа до Чачка, Ниша и Видина у пратњи једног слуге; затим, да ће их провести куда они хоће и бити им свуда на руци, пошто он одседа по кућама познатих му Срба (хришћана), а по варошима се може бавити по 2-3 дана. [...]

Духовник из Никоље, Ђорђе Дедејић пристао је под заклетвом да прими једног официра и да га проведе кроз пределе до ушћа Дрине до Вишеграда, Чачка, Рудника и Палежа, преобучена као свог слугу. [...]

Област коју је Митесер имао да пропутује била је управо средња Србија, т. ј. предео између Мораве - Велике и Западне - Дунава и Саве и, отприлике, Колубаре. Тај је предео упуством подељен у четири секције, чије су линије ишле углавном овако: 1) од Раванице преко Јагодине, Паланке, Гроцке у Београд, а одатле преко Ропочева, Чумића и Крагујевца натраг у Раваницу; 2) од Ђуприје преко Крушевца и Трстеника у Чачак, а одатле преко Рудника и Крагујевца натраг у Раваницу; 3) од Раванице преко Рудника и Остружнице у Београд, а одатле преко Палежа, Уба и Рудника натраг; 4) од Раванице левом обалом Мораве у Смедерево, те видети одакле долази Језава и где се улива у Дунав, затим: где се улива Јасеница а где Раља. С тим ће сав налог бити свршен и Митесер ће се вратити преко Острова.

[...]

шијунирање у Београдском њашалуку 1782-1785: [хабзбуршки обавештајци у Србији њрег Турско-аустријски рај 1788-1791] (Краљево: [б. и.], 2012), 6,7) (https://www.academia.edu/15911569/%D0%90%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%98%D1%81%D0%BA%D0%BE_%D1%88%D0%BF%D0%B8%D1%98%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%80%D0%B0%D1%9A%D0%B5_%D1%83_%D0%91%D0%B5%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BC_%D0%BF%D0%B0%D1%88%D0%B0%D0%BB%D1%83%D0%BA%D1%83) (преузето 20.10.2019).

Област одређена Перетићу за извиђање обухватала је углавном западну Србију, т. ј. предео између Западне Мораве, Колубаре, Саве и Дрине. Тај је предео био подељен упуством у четири секције, које су биле обухваћене овим линијама: 1) од Никоље преко Чачка и Пожеге у Ужице, а одатле преко Ваљева натраг у Никољу; 2) од Никоље - другим путем - преко Ваљева и Шапца у Лозницу, а одатле преко Палежа и Уба натраг; 3) од Никоље преко Ужица и Вишеграда у Зворник, а одатле преко Крупња и Сокола натраг у манастир; 4) другим путем у Зворник, па преко Љешнице и Лознице на митровичку скелу и у Аустрију.⁴⁷

С таквим упуствима и осталом опремом кренула су се ова тројица из Беча на свој нови задатак.

[...] Из једног Митесерова писма, упућеног Лидерскрону из Раванице 28. септембра, види се да је он дотле већ био свршио своје прво путовање из Ћуприје у Београд, одатле у Крагујевац и Јагодину и натраг у Раваницу и да се спремао да сутрадан пође на друго, тојест из Ћуприје у Крушевац, Карановац, Чачак и даље. Сви га, вели, одвраћају од пута преко Карановца у Чачак, јер су већ два месеца сви друмови пуни кесеџија и од њихове руке су многи путници изгинули; али он ће ипак окушати срећу. Даље се жали да се прво путовање није могло извршити у оном обиму како је било прописано, јер је приличну сметњу правило то што га свуда на путу прати један Турчин, пред којим се није смело ништа снимати, те га је морао на разне начине заваравати. [...]

Њиховим радом био је цар Јосиф веома задовољан и у знак признања унапредио их са по једним чином: Митесер и Покорни постали су поручници, а Перетић потпоручник; али пошто је био најстарији заставник у своме пуку, већ сутрадан је, новом царевом наредбом, унапређен такође за поручника. И у својој доцнијој каријери - а сва су тројица дотерали до пуковничког чина - они су радо помињали у својим представкама ову своју поверљиву мисију у Србији.⁴⁸

47 Упуство за Перетића, без датума (од августа 1784.).

48 Душан Пантелић, *Ухођење Србије њред Кочину крајину*, 144, 145, 124, 147, 148, 152, 154, 159, 160, 161. „Њихови описи пропутованих предела по Србији, заједно с приложеним картама, штампаће се ускоро засебно“ (Душан Пантелић, *Ухођење Србије њред Кочину крајину*, 161); ове описе, са више детаља, аутор је касније објавио у *Војно-географски описи Србије њред Кочину крајину од 1783 и 1784 њод*. (Београд: Српска краљевска академија, 1936).

Замерке српским шанчевима

Василиј Антонович фон Вилхелм Грамберг (Василий Антонович фон Вильгельм Грамберг,⁴⁹ (? - ?), био је руски инжењер-пуковник, генерал-мајор од 17. априла 1819.⁵⁰

У време Првог српског устанка „[...] српска команда и Карађорђе поклањали су нарочиту пажњу изградњи шанчева. У циљу што бољег коришћења пољске фортификације, Карађорђе је замолио руску команду да пошаље стручњаке инжењерце, који би прегледали дотадашње шанчеве и дали потребна упутства за изградњу нових, а код старих побољшали борбена својства: 'На молбу устаника и по наредби [команданта руске Дунавске војске] руског кнеза А. А. Прозоровског⁵¹ у Београд је 4. марта 1808. године стигао руски инжењеријски мајор, инструктор за извођење фортификацијских

49 www.rusgeneral.ru/general_g5.html (преузето 15.05.2019). Понегде се јављају варијанте Грюнберг и Грамбергер.

50 У појединим изворима уместо 1819. наводи се 1824. година.

51 (<https://en.wikipedia.org/wiki/Prozorovsky>) (преузето 16.02.2017) (https://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Prozorovsky) (преузето 16.02.2017).

„Александар Александрович Прозоровски (руски Александрович Прозоровский, 1732-1809), руски војсковођа, тридесет осми фелдмаршал Русије и гувернер Москве, потомак старе племићке породице која је водила порекло још од Рјурика (вођа Варјага и родоначелник прве династије руских владара, који је 862. основао насеље Холмгард, у близини данашњег Новгорода). Са десет година ступио је у Семјоновски пук, заједно са касније прослављеним војсковођом Суворовим. Мада су њих двојица били даљи рођаци, никад се нису баш много уважавали. У чину капетана Прозоровски је учествовао у Седмогодишњем рату (1756-1763): у бици код Грос-Јегерсдорфа (Gross-Jägersdorf) био је рањен, а посебно се истакао у бици код Кунерсдорфа (Kunersdorf) и унапређен у чин пуковника. Генерал је постао 1766. и учествовао је у угушивању такозване Конфедерације из Бара (савеза пољског ситног племства - шљахте, образованог 1768. у граду Бару у Подолији, који се до 1772. борио за очување Пољско-литванске Уније од Русије). За време Руско-турског рата 1768-1774, учествовао је у заузимању Хотина, борио се против Кримских Татара, султанових савезника, и том приликом је угушио један антируски устанак. Године 1784. повукао се из службе, али га је царица Катарина II именовала 1790. гувернером Москве. На том положају остао је до 1795. године. За владе цара Павла I постао је командант једне дивизије у новом Руско-турском рату (1787-1792), а после смрти генерала Румјанцева именован је главнокомандујућим руских трупа. У немилост је пао 1797. године, али га је нови цар Александар I вратио у војску у рату Русије и Турске вођеном од 1806. до 1812. Фелдмаршал и главнокомандујући Дунавске армије постао је 1807, али је већ 1809. умро. Сахрањен је у Лаври Светог Александра Невског у Санкт-Петербургу (Срђан Н. Шаркић, „Руски пројекти државног уређења устаничке Србије. Део 3, Савети кнеза Прозоровског“, у *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* год. 49, бр. 2 (2015): 419-420) (<https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0550-2179/2015/0550-21791502417S.pdf>, 419-420, фуснота 8) (преузето 20.10.2019).

„Кнез Александар Александрович Прозоровски, руски фелдмаршал и врховни заповедник руске Дунавске армије која је у рату Русије и Турске, вођеном од 1806. до 1812. године, оперисала у Влашкој и Молдавији (такозваним Дунавским кнежевинама) у два наврата је изразио своје мишљење везано за друштвено и државно уређење устаничке Србије. Први пут у писму кога је 13. маја 1808. године упутио Карађорђу и други пут у кореспонденцији коју је крајем 1808. године водио са руским представником у Србији Константином Константиновичем Родофиникином“ (Срђан Н. Шаркић, „Руски пројекти државног уређења устаничке Србије.

радова Василиј Антонович фон Вилхелм Грамберг,⁵² који је устаницима помагао око утврђивања положаја на Дрини и обнављања београдских утврђења.

Обишао је српско-турску границу и одмах предузео инспекцијски пут дуж дринског фронта. Кренуо је од Мачве и стигао до манастира Раче, а касније и на друге фронтове. У инспекцији је старешинама објашњавао уочене недостатке, слабости шанчева и начин како да их отклоне. У дневнику инспекцијског путовања уписао је посету 'три мања соколска редута.'

Грамберг је ставио следеће замерке српским шанчевима: терени на којима су копани шанчеви нису били добро одабрани јер су често били надвисивани од стране непријатеља; хоризонтално постављене траверзе на грудобрану требало је заменити усправним палисадом - побијеним кољем. Ово учинити због ђулади која су долетала и од траверзи одламала комаде. Ове су цепке долетале у логор и устанике рађавале или убијале; ровове испред шанчева треба продубити јер су често плитки и коришћени од непријатеља као стрељачки заклони; код израде топовских табли, правити боље заклоне за тобџије, а топове укопавати, тј. правити топракане.

Важно је напоменути да су све Грамбергове напомене биле усвојене и да су стари и новоископани шанчеви били прерађени и изграђени на принципима руске и ондашње фортификације. [...]

Већина шанчева грађена је у току једне ноћи и то обично уочи боја. Главни пионирски алат био је: ашов, кука, једна врста просека - будака, мотика и секира. Интересантна је опаска Грамберга кад каже да устаници у фортификационим радовима уопште не знају да се служе тестером.⁵³

Део 3, Савети кнеза Прозоровског“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* год. 49, бр. 2 (2015): 418 (цео рад 417-430).

52 <https://istorijavankabineta.wordpress.com/2012/04/19/vremeplov-prvi-srpski-ustanak-1804/> (преузето 20.05.2016). „У састав српске артиљерије инкорпориран је разнородан заплешени материјал. Због контрадикторних или претенциозних података, данас није могуће утврдити тачан број топова преотетих од Турака. Руски инжењеријски мајор Грамберг 26. јуна 1808. тврди да је у Београду укупно заплешено 253 оруђа најразличитијих система и калибара (од 1 до 22 фунте) од којих су на лафетима била само 25 'mortiers' (мерзера) и 15 топова“, <https://oruzjeonline.com/2018/09/12/hayduktor/> (преузето 15.05.2019).

53 http://www.rastko.rs/svecovek/ustrojstvo/manastiri/soko/mvasiljevic-soko/drugi_deo.html (преузето 20.05.2016). Мајор Грамберг радио је и на утврђивању Ужица: „Ваљало је, пак, пред предстојеће догађаје обновити и утврдити бедеме, али то је из више разлога било готово немогуће. Зато је руски инжењерски мајор Василије Антонович Грамберг, задужен да учини све што може на побољшању система одбране у устаничкој Србији, предложио да се на суседном брду Караула подигне спољно утврђење које ће штитити и утврду и варош. Уз то, град је опремљен додатном муницијом и наоружањем а у магацине је, почетком јуна 1812. године, допремљено 50 тона жита. За команданта града поново је постављен војвода Милош Обреновић. Занимљиво је да је то време кад се, управо овде, чине први покушаји да се у Србији уведе стајаћа војска“ (Петар Милатовић, „Наши средњовековни градови - Ужице: На кљуну врлетног брега“, *Полиџикин забавник* [Б.г.], <http://forum.uzice.net/nase-uzice/nasi-srednjovekovni-gradovi-uzice/?wap2> (преузето 20.05.2016); <http://www.uzickatvrddjava.eu.pl/ostaromgradu.htm> (преузето 28.01. 2017). „По слому устанка 1813. године, Ужице је поново у рукама Турака. Град то остаје и након Друге српске буне, кад су у читавој Србији Турци у утврдама, а домаће становништво испод или око њих. Пошто су сукоби скоро свакодневни, Турци обнављају бедеме и куле и то су последњи радови на утврђивању Ужичког града“,

ВАРОШИЦА И УТВРЂЕЊЕ⁵⁴

Обавио сам надзор над границама Србије и пажљиво испитао њене тврђаве и шанчеве. Покушао сам да исправим постојећу мапу на местима која сам обишао. [...] Прелазим на детаљни опис садашњег стања тврђава и логора са шанчевима. [...]

Чачак је варошица и утврђење са шанчевима за 200 људи. Налази се на Морави, на погодном терену, али лоше одржаваном. Има два топа од пола фунте.⁵⁵

<https://mbasic.facebook.com/124319454407298/photos/a.142442989261611.1073741825.124319454407298/190933261079250/?type=1> (преузето 1.02.2017).

„[...] У пролеће 1808. године руски инжењеријски мајор В. А. Грамберг дошао је из села Субјел, поред Косјерића, у село Мратишић, ‘преко великих гора и шума, на половини пута Црна река.’ Мратишић је тада имао, према Грамберговом запису, 50 кућа. Одатле је отишао у Ваљево, пролазећи ‘кроз брдовите пределе обрасле ретком шумом...’” (З. Ранковић, „Мионички 19. век“, *Ревуја Колубара*, <http://revija.kolubara.info/sh/119/75/913/> (преузето 21.05.2016))

„[...] Од њега су остале у рукопису карте делова западне Србије и два рукописна плана београдских утврђења - *Генералной Планъ Белградской крѣпости и Дейальной Планъ Белградской крѣпости*, све снимљене 1808. године. Ови су планови веома уопштени, са мало података, али су занимљиви јер доносе неке појединости које не налазимо на другим плановима, на пример положаје Карађорђевог конака и зграде Совјета“ (Жељко Шкаламера, „Картографија Србије и југословенских земаља од XVII до XIX века: Картографија Србије и српска картографија XIX века“, у *Србија и суседне земље на географским картама: Serbia and the Neighbouring Countries on Early Maps* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1991), 140).

54 В. Богишичъ, *Разборъ сочиненія Н. А. Попова „Россия и Сербія“: съ приложеніемъ нѣкоторыхъ документовъ, почерпнутыхъ преимущественно изъ архива Министерства иностранныхъ дѣлъ въ С.-Петербургу* (Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи наукъ, 1872), 133, 138. Овај одломак превела са руског Радмила Мариновић.

55 Видети и: „[...] Набавка оруђа из Аустрије, скопчана са честим забранама и политичким уценама, те недовољна и некавалитетна руска помоћ, подстакли су устанике да размишљају о сопственој производњи артиљеријског материјала. Према Грамберговом извештају од 26. јуна 1808. који је, по налогу команде Молдавске армије, од 16. марта до 15. јуна обишао све фортификације у Србији, у Београду се налазило 253 топа и 25 мерзера, калибра од 1 до 22 фунте, (од тога, на лафетима је било само 40 оруђа); у Шапцу - 13 топова; у Смедереву 10 топова; у Поречу 30 топова, калибра од 1 до 12 фунти; у Ваљеву - 3 топа трофунташа; у Ђуприји 4 топа, калибра од 1 до 3 фунте; у Чачку - 2 топа од ½ фунте; у Лешници - 3 трофунташа; у Лозници - 3 топа, калибра 3 и 6 фунти; у Рачи - 4 четворофунташа; у Јасци - 4 топа од 2 до 4 фунте; на Делиграду - 6 топова, калибра од 1 до 3 фунте; у Каловашу - 3 топа од 2 до 5 фунти и, по шанчевима - 2 до 6 топова, калибра 5 и 6 фунти. Устаници су располагали са 375 оруђа, од којих се, у унутрашњости, налазило 97. Ако проценат употребљивог материјала, забележеног у Београду (око 14%), хипотетички применимо на целу земљу, устаничка војска је могла користити само око 52 оруђа“ (Бранко Богдановић, *Армиљерија у Првом српском усјанку: хајдук шой*), <https://oruzjeonline.com/2018/09/12/hayduk-top/> (преузето 15.05.2019).

Оснивач прве минералне збирке у Србији

Сигмунд Аугуст Волфганг Фрајхер фон Хердер (Siegmund August Wolfgang Freiherr von Herder, Бикебург, Доња Саксонија, 18. август 1776 – Дрезден, 29. јануар 1838), генијални саксонски геолог и рударски стручњак, рођен је у породици племенитог духа и високог образовања. Славни Гете био је пријатељ његовог оца Јохана Готфрида и Сигмундов крштени кум, те су доста времена проводили заједно, обилазећи планинске и рударске крајеве широм Немачке. Већ тада се код младог Сигмунда буди склоност ка природним наукама, нарочито ка минералогiji и рударству. На чело саксонског рударства долази 1809, пошто је претходно, изузетно успешно, радио у најпознатијим рудницима Пољске, Мађарске, Аустрије, Шведске, Норвешке, Ердеља, Баната и другим. За своје заслуге у побољшању рударства, 1816. од саксонског краља добија племићку титулу *Freiherr* или *барон*.

Идеја кнеза Милоша Обреновића, човека изузетне интелигенције, великог практичара и дипломате да обнови рударство у Србији тридесетих година XIX века, била је кључна за успостављање односа са првим човеком саксонског рударства, бароном фон Хердером. Одмах пошто је Србија 1830. постала аутономна држава, кнез Милош је, кришом од Турака, започео преписку са „врховним рударским старешином“ Саксоније. Предлог фон Хердера да лично обави геолошко истраживање Србије кнез Милош је прихватио.

Фон Хердер 21. јула 1835. полази из Фрајберга у Србију, носећи са собом оригиналан и драгоцен поклон кнезу Милошу - своју збирку од 500 примерака систематски сређених минерала и стена сакупљених по свим крајевима света, са свим потребним подацима. Касније обogaћена узорцима које је прикупио у Србији,⁵⁶ била је прва права збирка минерала у Србији.⁵⁷

Маршрута путовања барона Хердера по Србији 1835.
(обредила Алена Здравковић)

- 56 На Рудњаку код Краљева открива нову врсту минерала сивоплаве боје коју је 1839. у кнежеву част назвао *милошин* (Станоје Станојевић, прир., *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књ. IV, С-Ш* (Нови Сад: Штампарија Будућност; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001), 790).
- 57 „Кнежев поклон остао је у Београду све до зиме, чекајући боље санке којима ће сандуци бити пренети у Крагујевац. Збирка је остала у Крагујевцу до марта 1842, када је пребачена у Београд, у просторије тадашњег Министарства финансија. Из практичних разлога, 1844. збирка је уступљена београдском Лицеју и гимназији, а потом Великој школи на чување, да би 1905. припала тек основаном Универзитету. Хердерова збирка данас се налази у Музеју минерала и стена Рударско-геолошког факултета.[...] Из оригиналне

Оригиналне етикете Хердерове збирке из Фрајберга

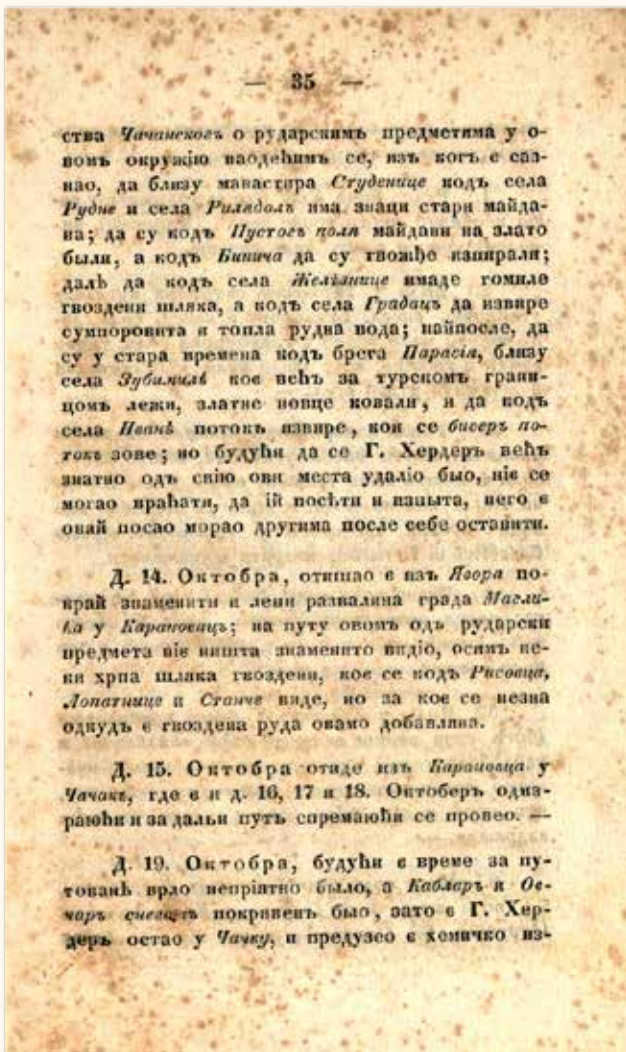
Хердеров потпис у писму кнезу Милошу (Фрајберг, 10. мај 1837)

Истраживачко путовање фон Хердера почиње 24. августа 1835. из Крагујевца према Јагодини и даље ка Пожаревцу. Истраживање природних богатстава Србије трајало је седамдесет дана, обухвативши маршруту са осам различитих путних праваца и релација. Чачак је био у оквиру *сегме њујне релације (19-28. октобар 1835)*: Валево, Чачак, Врњци, Пожега, Ужице, пут уз Дрину, Рogaчица, Крупањ, планина Јагодња, Осечина, Валево. Обилазећи Србију, фон Хердер израђује предлог за отварање рудника у Србији и школовање стручњака за ову област. Већ тада је предвидео да ће Мајданпек и Бор бити међу најважнијим рудницима Европе.⁵⁸

Иако се никада нису срели, кнез Милош је, уз велику захвалност и поштовање, наградио његово залагање – поред новчане награде од 1.000 дуката, поклонио му је и специјално исковану, сребром, златом и брилијантима украшену сабљу

Збирке сачувана су 254 узорка, од којих 32 немају своју етикету, те 68 етикета чији су узорци изгубљени. [...] Овако сређена збирка је већ у то време имала велику музејску вредност и као таква представља основу читаве српске природњачке музеологије.“ ([Anonim], „Prva mineraloška zbirka u Srbiji“, 15-16 PRIPREME MNRLS SER 60_210x285, 85-86, [s. l.]), http://www.rgf.rs/aktuelnosti/aktuelnosti/Blago%20Zemlje/15-16%20MNRLS%20SER%2060_210x285.pdf; PRIPREME Plemeniti minerali Srbije - [rgf.bg.ac.rs/rgf.bg.ac.rs/aktuelnosti/aktuelnosti/Blago_Zemlje/15-16_MNRLS_SER](http://www.rgf.bg.ac.rs/rgf.bg.ac.rs/aktuelnosti/aktuelnosti/Blago_Zemlje/15-16_MNRLS_SER) (преузето 25.11.2018).

58 „Хердер је на свом путу сакупио повећу збирку руда и камења, од којих је један део оставио кнезу Милошу, а други део однео у Фрајберг (Жујовић 1893). Овако увећана геолошка збирка била је смештена у посебној соби крагујевачког ‘коначића’ у оквиру Музеума крагујевачког. Кнез Милош је брижљиво чувао минерале које је добио од Хердера, чији је труд наградио са 1.000 дуката и специјално искованом сабљом, украшеном брилијантима“.

2

3

4

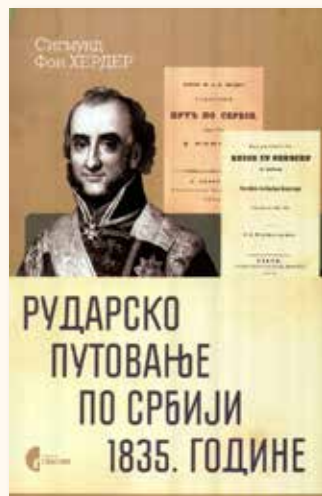
1

1 - Барона Ж. А. В. Хердера: Рударскій: ѿуѣъ ѿо Сербіи: 1835. ѿод.: у изводу. (стр. 35 на којој се помиње Чачак)

2 - Барона Ж. А. В. Хердера: Рударскій: ѿуѣъ ѿо Сербіи: 1835. ѿод.: у изводу. (У Београду: У Книгопечатњи Княжеско-Србској, 1845.) (Хердерове путне белешке на старословенском језику)

3 - Bergmännische: Reise in Serbien: in Auftrag: der Fürstlich-Serbischen Regierung: ausgeführt im Jahre 1835 von S. A. W. Freiherrn von Herder (Pesth: Verlag von Konrad Adolph Hartleben, 1846)

4 - Рударско ѿуѿовање ѿо Србији сѿроведено 1835. ѿодине ѿо налоуу Владе Кнежевине Србије (Београд: Службени гласник, 2014)

са посветом. Барон фон Хердер био је први странац који је као одличје од српског кнеза примио скупоцену сабљу.

Десет година после Хердеровог путовања по Србији, на основу писама Совјету и путног дневника који је водио, у Београду су 1845. издате Хердерове путне белешке на старословенском језику: *Барона Ж. А. В. Хердера Рударский путъ по Србији: 1835. год.: у изводу* (У Београду, Књигопечатња Књажевско-Србска, 1845).⁵⁹ Друга, интегрална верзија штампана је на немачком језику 1846. у Пешти под насловом *Bergmännische Reise in Serbien in Auftrag der Fürstlich-Serbischen Regierung ausgeführt im Jahre 1835 von S. A. W. Freiherrn von Herder*⁶⁰ (Pesth: Verlag von Konrad Adolph Hartleben, 1846). Исто дело, под насловом *Рударско љушовање њо Србији сјроведено 1835. њодине њо налоју Владе Кнежевине Србије* (у преводу Добриле Бегенишић), објавио је „Службени гласник“ из Београда 2014.

РУДАРСКО ПУТОВАЊЕ ПО СРБИЈИ

спроведено 1835. године по налогу Владе Кнежевине Србије⁶¹

Шесѓа љушѓна релација

15. октобар

Путовали смо од Карановца до Чачка, а пут је трајао седам сати. Пут је водио широком долином Мораве, кроз прелепу храстову шуму којом смо ишли четири сата. Иначе, ништа више занимљиво овде није могло да се види.

Вода Слатине била је без садржаја.

1-18. октобар

Ово време провели смо у Чачку, да бисмо обавили припреме за путовање.

Посетио сам супругу господина генерала Јована Обреновића. Примила ме је веома срдачно и позвала ме на ручак, али морам да напоменем да нисам имао ту срећу да упознам лично и господина генерала. Био је одсутан пошто је послом био на босанској граници, али сам имао ту срећу да се побрине за мој пријем у Чачку, као и за моје даље путовање у Ужице. На томе сам му веома захвалан и осећам се обавезним да то напоменем и у овом дневнику.

Чачак, 18. октобар 1835.

59 О Чачку видети стр. 35-37.

60 У овом издању забелешка о Чачку је на странама 104-108.

61 *Bergmännische Reise in Serbien in Auftrag der Fürstlich-Serbischen Regierung ausgeführt im Jahre 1835 von S. A. W. Freiherrn von Herder, Pesth, Verlag von Konrad Adolph Hartleben, 1846* = Сигмунд Аугуст Волфганг фон Хердер, *Рударско љушовање њо Србији: сјроведено 1835. њодине њо налоју Владе Кнежевине Србије*, прев. Добрила Бегенишић, прир. Алена Здравковић (Београд: Службени гласник, 2014), 82, 83, 84, 85.

Седма џујна релација

19. октобар

Време је и даље било лоше, Овчар и Каблар су још увек били прекривени снегом, тако да смо дан провели у Чачку, где смо обавили квалитативне анализе узорака воде и стена, који су у међувремену донети [...]

Предвече смо били у гостима код супруге господина генерала Јована Обреновића, те јој овом приликом захваљујемо на доброти и предусретљивости које нам је указала.

20. октобар

У девет сати ујутро отпутовали смо из Чачка у Пожегу.

Време је било облачно, а врхови планина били су обавијени маглом, тако да нам је поглед био ограничен.

Пут је најпре водио у правцу запада уз широку плодну долину Мораве; затим смо постепено скренули ка југозападу и почели да се пењемо уз планину Јелицу, на чијем се крајњем северном краку уздиже високи Овчар. Након два сата хода стигли смо до њеног залеђа и почели смо да се спуштамо према селу Дљин, где смо наишли на Белицу, која долази из правца југа, а одмах потом стигли смо у долину Мораве, у коју се улива Белица. Преко реке смо прешли помоћу скеле, а затим смо ишли левом или северном обалом, углавном по брдовитим стрмим обронцима, а само последњих четрдесетак минута пута ишли смо кроз равницу до Пожеге.

Читав предео од Чачка до Пожеге био је ведар, пријатан и обрађен, за разлику од предела кроз које смо претходно прошли, који су били пусти и мрачни. Томе је доприносио и карактер планина, а и карактер људи и села. Људи су предусретљиви и пријатни, што су посебно показивали према мојим колима која су путовала кроз дубоко блато. У свим селима кроз која смо пролазили сељаци су се окупљали и љубазно су нам нудили поврће, сир и шљивовицу.

У топографском смислу занимљиво је да су високи Овчар, који представља крајњу северну тачку Јелице на Морави, и Каблар, који се налази са друге стране Мораве, некада били једна планина, те да је Морава прокрчила себи пут између ове две планине, Овчара и Каблара. Туда је отекло оно велико језеро које је некада овде постојало, а које су са западне стране окруживали врхови Златибора и Округлице, са јужне стране Мучањ и Голија, са источне Јелица и Овчар, са северне стране Сочица и Каблар. Све ове планине повезане су и окруживале су као високи бедеми котлину у којој лежи Пожега, али је Морава услед неке катастрофе провалила кроз њих.

Што се геогностичких прилика тиче, источно подножје Јелице чини жути пешчар с примесама гвожђа, а на врховима се појављује микашист, прожет гвозденом кварцном масом, а затим се, додуше на краткој

попречној релацији, појављује серпентин, који се налази на микашисту и поред њега. Они чине ту уску залеђину и пружају се према југу и према северу. После микашиста и серпентина појављује се кречњак, који се пружа дуж читавог западног обронка, све до села Дљин, где се у великим количинама појављује кварцни микашист, од којег се састоји неколико планина, затим се опет појављује кречњак, па опет сиви микашист, од кога се састоје југозападне падине Каблара. Он се простире све до Пожеге, где се губи испод слојевитих планина.

Занимљивост Пожеге су бројни римски остаци, пре свега надгробни споменици са натписима и друга уметничка дела. Било би добро да се научно обраде сви римски остаци у Србији, било да је реч о новцу, обрађеном камену, гробовима или грађевинама, да се то све попише и сакупи на једном месту и да се направи историјски музеј. То је наша препорука највишим властима Србије.

Географски елементи Србије у европској науци

Адам фон Вајнгартен (Adam von Weingarten, 1788 - 1831),⁶² капетан у царском аустријском генералштабу, саставио је историјско-географски спис са картом Србије, *Über Serbien: Mit einer Karte von A. von Weingarten, Hauptmann im kaiserl. österreichischen Generalquartiermeisterstabe*, објавивши га у првој свесци (Erster Heft) и другој свесци (Zweiter Heft) аустријског војног часописа за 1820. годину (*Oestreichische militärische Zeitschrift. Erster Band. Erstes bis Dritten Heft* (Wien, Gedruckt bei Anton Straus, 1820)).⁶³ Вајнгартен је за своју студију⁶⁴ и карту Србије⁶⁵ проучио огроман географски материјал и топографску грађу сакупљену у војним установама, а користио се и другим материјалима, поред осталог једним веома информативним рукописом барона Маретића. У овој студији Чачак (Csacsak, Czaczak) се помиње на странама 79 и 88, а уцртан је и на приложеној карти. Вајнгартенова *Karte von Serbien*, у размери 1 : 825.000,⁶⁶ значи напредак у приказивању Србије, на њој су исправљене многе топографске и хидрографске нетачности и непознанице и веома је обогаћена називима. Додуше, на њој још увек

62 „Аустријски генералштабни капетан А. ф. В., аустријски официр и историограф, на основу географског материјала којим је располагао израдио је карту ондашње Србије, уз коју је додао, а 1820. године и објавио у Бечу, опширан и веома занимљив географско-историјски опис Србије. По њему, Србија је сва, сем речних долина, земља брдовита, покривена 'густим и непрекидним шумама'. У Мачви, поред мочвара и блатишта, налазе се 'често непроходне шуме'" (А. [Алија] Џоговић, *Тојони мија јујословенској гела Проклешија. Део 1* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1985), 1-10).

63 <http://www.digitalniknihovna.cz/nm/view/uuid:1d6c7dad-8f9e-11e2-ad04-00155d069400?page=uuid:2d7715fd-8f9e-11e2-ad04-00155d069400> (преузето 21.10.2019).

64 Прва свеска, 62-92; Друга свеска, 153-181.

65 Прва свеска, стр. [112а].

66 Једини оригинални примерак Вајнгартенове географске карте из 1820. чува се у фонду Народне библиотеке Србије у Београду.

има нетачности, али много мање него на ранијим картама. Преко Вајнгартенове карте ушло је у европску науку много сигурнијих географских елемената Србије. На карту се међу првима осврнуо Вук Караџић. Вајнгартенов опис Србије и приложу карту превео је на српски језик граничарски официр *Сјеван Милошевић* и издао у Будиму 1822, под насловом *Штатистическо описаније Србије*. Милошевићу карту *Земљеник од Србије*, у размери 1 : 835.000, ћирилицом је транскрибовао и резао у камен ученик Ц. [Царског] и к. [краљевског] Политехничког института у Бечу Василије Николић. Карта је у свему истоветна са Вајнгартеновом, а њен значај је управо у томе што су и Срби добили једну детаљнију и тачнију карту на свом језику. И ова је карта данас веома ретка.⁶⁷ Вајнгартенов спис и карта непосредно су утицали на Вуково *Географическо-статистическо описаније Србије*, објављено 1827. године, а карту је у Вуковој преради приложио Леополд фон Ранке свом делу о српској револуцији. Вајнгартенову карту користио је и Федор Посарт (Fedor Possart), издавши је „побољшану“, под називом *Karte von Serbien*, у размери 1 : 1,200.000. Посартова карта испала је прегледнија, али са веома редуцираном номенклатуром, мање информативна.

ДРВЕНИ МОСТ КОД ВАРОШИ ЧАЧКА⁶⁸

67 <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/3294> (преузето 2.11.2019).

68 Adam von Weingarten, „Über Serbien“, *Oestreichische militärliche Zeitschrift*, Erstes Heft (Wien, 1820), Erster Band: Erstes bis Drittes Heft: 86, 87, 166; такође: A. von Weingarten, „Über Serbien mit einer Karte“, у Вук Стеф. Караџић, *О Црној Гори; Разни сјиси* (Београд: Просвета, 1972), [241]-275. Карађорђевог устанак и прилике у Турској привлаче све већу пажњу, нарочито за Србију и Босну. У Аустрији, која претендује на проширење, јављају се нове побољшане карте: „Посебно интересовање за Балкан, од краја XVII, па током XVIII века и касније, показивала је аустријска картографија. Карте су објављиване као резултат аустријско-турских ратова, а ови су, опет били праћени бројним истраживачко-обавештајним мисијама аустријских официра, пре свега у Србији и Босни (познате су, на пример, мисије мајора Митесера с краја XVIII века, који је 1808. постао конзул у Травнику, а потом и један од главних ликова у Андрићевој *Травничкој хроници*). Међутим, аустријске карте су, постепено и све више, изражавале нескривене политичке тенденције и планове. Аустрија је тешко одустајала од тежње да Србију стави под своју власт, у чему су одређеног удела могле имати и географске карте. Стога је разумљиво зашто се она тако пажљиво и стрпљиво бавила проучавањем и картирањем Србије. [...]

Аустријска картографија је у првој половини XIX века, а и касније, имала веома знатан, готово пресудан утицај на знање о Србији и околним српским земљама, колико у европској науци и јавности, толико и код самих Срба. [...]

Највећи утицај на представе о Србији и околним земљама учинио је аустријски генералштабни капетан Адам фон Вајнгартен (1788-1831), својим историјско-географским списом о Србији (*Über Serbien*) и картом Србије, објављеним у аустријском војном часопису за 1820. годину (A. von Weingarten, Hauptmann im kaiserl. Östreichischen Generalquartier Ermeisterstabe, „Über Serbien: Mit einer Karte“ *Oestreichische militärliche Zeitschrift* I (1820): [Erster Heft]: 62-92, [Zweiter Heft]: 153-181). Дело је настало углавном на основу војних извора и било је у служби аустријских војнополитичких аспирација на Србију (Никола Радојчић, *Географско знање о Србији почешком XIX века: (са две карте у прилози)* (Београд: Географско друштво, 1927), 35), а постало је, како бележи Никола Радојчић, 'основа за научну географију Србије'. [...]

Две године пре Вајнгартеновог списка и карте појавио се у Бечу Вуков *Српски рјечник* (1818). Вук се тада узимао као меродаван у питањима етнографије, историје и традиције Србије и српског народа. [...] Међутим, појава Вајнгартеновог дела подстакла је међу

Адам фон Вајнгартен, *Карта Србије* (Беч, 1820)

Србима интересовања за историјско-географске студије. Вук је исте године објавио оцену списка и карте. Две године после објављивања у Бечу, Вајнгартеново дело је на српски језик превео српски граничарски официр Стеван Милошевић и објавио га, са картом, у Будиму 1822. године (Никола Радојчић, *Географско знање о Србији њојшом XIX века*, 42-43) [*Земљепис од Србије* [Картографска грађа], [посрбио Стефан Милошевић; рад Адама Веингартена; гравирао и дао транскрипцију назива В. Николић], размера 1 : 840 000 (У Будиму: Писмени К. Университета Пештанског, 1822), 1 геогр. карта: у две боје; 38 x 39 cm на листу 40 x 42 cm. Подаци о карти преузети из књиге: *Штатистическое описаніе Србіе* / Стефаномъ МилошевичѢ] (Дигитализована карта: <http://digital.bms.rs/pub.php?c=123653639>) (приступљено 29.09.2019).

Ослањајући се у знатној мери на Вајнгартена, иако је имао замерки његовом спису, Вук је 1827. године објавио своје познато дело *Географическо-статистическо описаніе Србіје*. [...] Међутим, Вајнгартенова карта била је основа Вуку, са нешто мало прераде, за израду карте коју је Леополд Ранке приложио своме делу *Срѣска револуција* (1829). [...] Ову карту је веома лепо оценио не само Ото Дубислав Пирх, пруски официр, подстакнут на путовање по Србији Ранкеовом *Срѣском револуцијом*, него је послужила руском повернику Коцебуу као основа нове карте Србије, ради разграничења с Турском (Никола Радојчић, нав. дело, 45-46). Она је, такође, била основ карти коју је Вуков пријатељ и дописник Димитрије Момировић приложио у свој спис *Краткая исторія и географія Србіи* објављен у Петрограду, на руском језику, 1839. године (Никола Радојчић, нав. дело, 46)“ (Славенко Терзић, „Стара Србија - настанак имена и знања о њој до 1912“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996): 93, 94, 95, 96), https://books.google.rs/books?id=jYA1CgAAQBAJ&pg=PA95&lpg=PA95&dq=%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8+%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%80+%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BD+%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%9B&source=bl&ots=jJeDx3_Af&sig=ACfU3U1naBTSCT8Jo7BYloDFkasORg-Ndg&hl=sr&sa=X&ved=2ahUKewixbzOsLPIAhXqk4sKhcF9DXYQ6AEwAHoECAkQAQ#v=onepage&q=%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%20%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%80%20%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BD%20%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%9B&f=false (преузето 23.10.2019).

Морава извире у Србији између Василиних вода (Vasilimovoda) и Столац планине.

[...] Код вароши Чачка широка је 30 до 40 хвати, а обале су јој често високе око 4 хвата. Према свом ушћу достиже ширину од 50 хвати. Њена дубина мења се на неким местима од два до три хвата. [...] Преко реке је код вароши Чачка подигнут један дрвени мост, дуг око 30 хвати. [...].⁷¹

Од ових места [Пожаревац, Мајданпека на реци Пек и Рудника на потоку Рудник] иде пут, који је од изузетног значаја за повезивање ових области, и који се може јасно свести на шест праваца:⁷²

[...]

5) Пут од Београда преко Палежа према Чачку, а одавде или преко Приштине према Призрену и Албанији, или преко Карановца ка Крушевцу.⁷³

[...] Једна од најважнијих веза за Србију, пета горе наведена, је пут од Београда преко Чачка и Приштине према Албанији.⁷⁴ [...] Од извора Каменице, на врху планине Стубица наилази се на једну шуму са високим дрвећем, кроз коју се неко време хода, а затим се од голог подножја у селу Дружец [?], прати ток Каменице до Мораве код вароши Чачка (19½ сати). [...] Мноштво путева из Мајдана, Рудника, Крагујевца и Крушевца спајају се код Чачка на дрвеном мосту, 140 корака дугом и 6 корака широком, који води преко Мораве.⁷⁵ [...]

Ипак, лош квалитет путева, нарочито од Чачка до Новог Пазара, и од Бањске до Вучитрна, као и многе банде планинских разбојника, често приморавају на скретање удаљеним заобилазним путевима око Ниша.⁷⁶ [...]

Неки путеви такође воде преко гаџа поред Бамбари⁷⁷ [?] према Ћуприји, према Алексинцу и Нишу, према Карановцу, Чачку, Ужицу.⁷⁸ [...]

Ове округе чине Београд, Гроцка, Смедерево, Пожаревац, Пореч, Шабац, Ваљево, Крагујевац, Соко, Пожега, Рам, Бањани, Рудник, Карановац, Чачак, Ћуприја, Алексинач, Гургусовац, Кладово, Кратово, Прахово, Лешница, Бадања, Крупањ, Бачевица, Хуб [Уб ?], Расна, Паша (Пашина) Паланка, Параћин, Кавадар, Трстеник, итд. Други окрузи као што су Крушевац, Ниш, Лесковац итд. остали су турски.⁷⁹

71 *Ibidem*, 88.

72 „Über Serbien“, Zweites Heft (1820): 154.

73 *Ibidem*, 155.

74 *Ibidem*, 166.

75 *Ibidem*, 167.

76 *Ibidem*, 168.

77 У оригиналу Bambari.

78 „Über Serbien“, Zweites Heft (1820): 170.

79 *Ibidem*, 176.

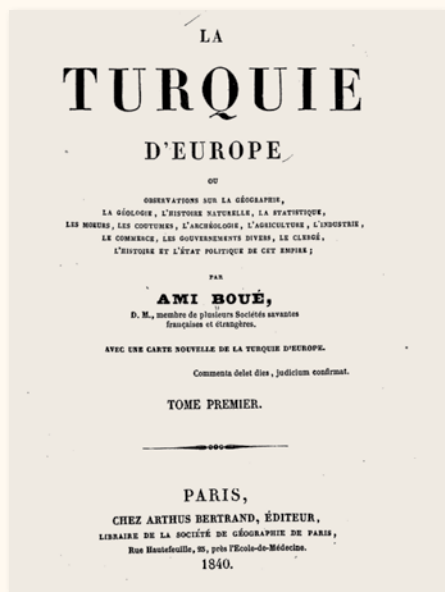
Драјоцени ојиси српских крајева

Амеде Ами Буе (Amédée Ami Boué, Хамбург, 16. март 1794 – Беч, 21. новембар 1881), немачко-аустријски лекар, путописац, геолог и географ, пореклом из породице хугенота или калвиниста (француских протестаната, припадника Протестантске реформистичке цркве Француске) из Бержерака у Дордоњу (Француска), који су 1705. емигрирали у Немачку. Одрастао је и школовао се у родном Хамбургу, затим Женеви, Паризу и Единбургу, где 1814. уписује медицину, али се све више окреће геологији и ботаници. Још током студија започиње геолошка истраживања по разним деловима Шкотске и Хебридима. Након завршених студија 1817. одлази у Париз где је оснивач (1830), касније и председник (1835) Француског геолошког друштва (Société Géologique de France). Свој даљи живот посветиће путовањима и изучавању геологије и географије.

Амеде Ами Буе (1794-1881)

Од 1841. живи у Бечу, где узима аустријско држављанство и постаје члан Академије наука (1848). Најдуже живи и ради у аустријској престоници као културном центру најближем Европској Турској, коју је целог живота проучавао. Прве екскурзије по њој предузима 1836. и 1837, а први извештај са тога пута штампа 1836. у часопису Француског Геолошког друштва, коме је био први председник.

La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire par Ami Boué, *Tome premier* (Paris, 1840)

Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire par Ami Boué, *Tome second* (Vienne, 1854)

Die Europäische Türkei von Ami Boué, I Band
(Wien, 1889)

Autobiographie du Docteur médecin Ami Boué: membre de l'Académie Impériale des Sciences de Vienne etc.: né à Hambourg le 16 mars 1794 et mort comme Autrichien à Vienne (Vienne, Novembre 1879)

Пропутовао је југоисточну Европу и у многим радовима и књигама оставио драгоцене описе српских крајева. Објавио је мноштво петрографско-геолошких детаља са својих првих екскурзија и растумачио их у светлу резултата нове геолошке науке. Његове белешке о рудном богатству, минералима, споменицима културе, насељима и путевима драгоцене су грађа за проучавање прошлости овог дела Европе.

Путовања и истраживања Амија Буе по Европској Турској, тада мало познатој области, изузетно су утицала на касније генерације студената широм Европе. Као најзначајније треба истаћи његово монументално четвортомно дело *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire* (*Turkey in Europe, or Observations on the Geography, Geology, Natural History, Statistics, Customs and Habits, Archaeology, Agriculture, Industry, Commerce, Various Governments, Clergy, and the History of the Political State of this Empire*) (Paris, 1840), као и двотомно дело *Recueil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire par Ami Boué* (*Itineraries in Turkey in Europe: Geographical, Topographical and Statistical Details on the Empire*) (Vienne: En Commission chez W. Braumüller, Libraire de l'Académie Impériale des Sciences, 1854). Други том обухвата маршруте његових путовања по Косову 1836-1838 (Пећ, Дечани, Приштина, Качаник, Гњилане, Призрен).

Дело *La Turquie d'Europe* преведено је и на немачки језик - *Die Europäische Türkei, 2 Bände von Ami Boué* (Wien: Neudruck der Ausgabe, 1889) у две књиге. У предговору Ами Буе истиче да се служио Вуковим делима и захваљује му због тога. Из његовог

дела *La Turquie d'Europe* браћа Жујовићи и Јован Цвијић на српски језик преводе и у додатку *Геолошких анала* наштампавају Геолошку скицу Европске Турске јер је тиме Буе поставио основе за геологију Балканског полуострва, дакле и српских земаља.

Био је кореспондентни члан Друштва српске словесности од 13. јануара 1857, а дописни члан Српског ученог друштва од 29. јула 1864.

Ревизију својих радова Буе издаје 1864. у спису *Geologie der Europäischen Türkei* (Sitzungsberichte der k. k. Akademie d. Wissenschaften, 19 Bd.).

У Бечу 1879. штампа своју аутобиографију *Autobiographie Du Docteur Médecin Ami Boué: Et Catalogue Des Oeuvres, Travaux, Memoires Et Notices* коју је поделио својим познаницима, не пуштајући је у књижарски промет. Његову биографију на српском језику написао је Ђуро Пилар (1846-1893), геолог, универзитетски професор и путописац.

Данас је Ами Буе у научној јавности познат не само као пионир аустријске геологије, већ и као један од зачетника успостављања и одржавања међународних и националних геолошких односа.⁸⁰

ЗБИРКА ПУТОПИСА ПО ЕВРОПСКОЈ ТУРСКОЈ⁸¹

Србија је сада подељена на 17 округа, односно, на 54 области или среза који имају 1170 општина.

То су следећи окрузи: Београдски (Belgrade), Ваљевски (Valievo), Шабачки (Schabatz), Подрински или дринске границе (Podrina), Ужички (Oujitza), Чачански (Tschatschak), Крагујевачки (Kragoujevatz), Руднички (Roudnik), Крушевачки (Krouschevatz), Јагодински (Jagodina), Ћупријски (Tchoupria), Алексиначки (Alexinatz), Гургусовачки (Gourgousovatz), Црноречки (Tzrna-Rieka), Крајински (Kraina), Пожаревачки (Pojarevatz) и Смедеревски (Semendria).

ЕВРОПСКА ТУРСКА (КРОЗ МОРАВСКУ ДОЛИНУ)

Од Карановца до Чачка пружа се пространа равница, где пут води кроз храстову шуму, која се завршава на сат и четврт хода од Чачка. Поглед са Овчара и Каблара оставља најснажнији утисак на путника. У подножју ових планина, од којих је једна висока бар 1900, а друга око 1500 стопа, пружају се виногради. Путовање траје 6 сати, а пут води поред следећих села: Маркова Река, Самаила 167 кућа и 1007 становника, Мршинци са Слатинским ханом на три сата хода од Карановца, Жежевица, Виљуша и Дрвари. Село Адрани 141 кућа и 751 становник остаје на десној страни пута између Маркове Реке и Самаила. Наспрам Виљуше, на левој обали, смештен је засеок Коњевићи.

80 *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књ. 1, А-З, s. v. „Ами Буе“.*

81 Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire. Tome premier* (Vienne: Libraire de l'Académie Impériale des Sciences, 1854), 8.

Пред Чачком се прелази преко једног потока, који се спушта са југа планине Јелице. На другој страни Мораве протеже се обрадива равница коју чине плодни наноси трију река: Чемерница, (Mavtscha), Дичина и Каменица. Ова варошица, смештена на јужном подножју брда Љубић, обухвата 305 кућа и 948 становника. Ту је седиште заповедника и чачанског окружног суда. У варошици се налазе једна црква и једна школа са два разреда. Окружни прота има 13 парохија и 6 цркава.

Чачански округ обухвата 4 среза: драгачевски, студенички, карановачки и трнавски (село са 95 кућа и 677 становника) или 58 општина, 2 варошице, 56 села, 174 засеока, 7607 кућа, 46073 становника и 4 школе. Пошта је у главном месту, а карантин и зборно место у Рашки. Драгачевски срез чине 17 села, 25 засеока, 2287 кућа и 15710 становника. Заповедник борави у Вирову. Студенички срез обухвата 10 села, 114 засеока, 936 кућа и 7597 становника. Заповедник је у Кладници и Студеници. Карановачки срез чине једна варошица, 18 села, 20 засеока, 2742 куће и 14122 становника. Заповедник је у Карановцу. Трнавски срез обухвата једну варошицу, 11 села, 15 засеока, 1642 куће и 8649 становника. Заповедниково пребивалиште је у Чачку.

У овом граду је једна стара српска црква, коју су Турци претворили у џамију. За време Карађорђа она поново постаје црква, да би за 1813. године, за време Милоша, била поново џамија. На почетку устанка 1815. године кнез Милош се ушанчио управо на јужној падини брда Љубића, одакле је протеривао Босанце, који су долазили из Ужица...

Ужичка епархија обухвата црквено подручје Чачка, Ужица и Рудника или 115 парохија са 58 цркава, 11 манастира са 44 калуђера и 110 свештених лица.⁸²

Ушемељивач научне историографије

Леополд фон Ранке (Leopold von Ranke, Вије, Тиринг, 21. децембар 1795 – Берлин, 23. мај 1886), немачки историчар. Потиче из старе свештеничке протестантске породице. Отац Готлиб завршио је права и отворио адвокатску канцеларију у Вијеу, где се оженио кћерком једног поседника. Леополд је 1807-1809. боравио у оближњем манастиру Дондорф где је похађао основну школу, а затим је пет година учио у средњој школи

Леополд фон Ранке (1795-1886)
(рад Адолфа Јебенса (1819-1888), према
оригиналном портрету Јулиуса Шредера
(1815-1900), уље на платну, 1875)

82 Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire. Tome second* (Vienne: Libraire de l'Académie Impériale des Sciences, 1854), 309-311. Овај одломак са француског је превела Радмила Мариновић.

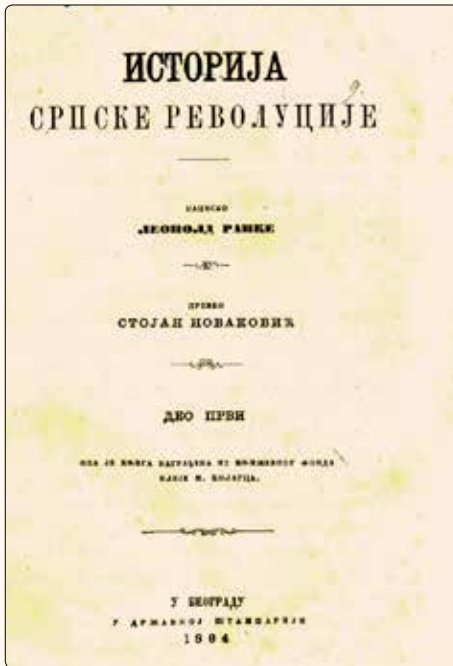
Die Serbische Revolution von Leopold Ranke mit einer Charte von Serbien (Hamburg, 1829)

у месту Шулпорте. Са осамнаест година уписао се на Унверзитет у Лајпцигу. Током четири године (1814-1818) студирао је најпре теологију, а потом се посветио филологији. Нарочито га је интересовала црквена историја. Промовисан је 1818. за доктора филозофије. Примио се државне службе и све до 1825. предавао је историју у средњој школи у Франкфурту на Одри. За писање предавања почео је да користи историјске изворе. У Берлину 1824. објављује књигу *Историја романских и њерманских народа (1495—1535)*, по којој се прочуо. Од 1825. до смрти био је професор историје у Берлину. Путовао је у Праг, Беч и Италију где је проучавао архиве. У Беч је стигао 1827. и током годину дана упознао се са немачко-аустријским политичким публицистом и државником Фридрихом фон Генцом, аустријским државником, политичарем и дипломатом Клеменсом Венцелом фон Метернихом, словеначком лингвистом и славистом Јернејем Копитарем и српским филологом, писцем и реформатором српског језика Вуком Караџићем. Зближио се са Вуком, који га је импресионирао и инспи-

рисао да се посвети изучавању Српског устанка - „Српске револуције“. Да би у свом науку успео, чак је почео да учи и српски језик. На немачком језику објавио је књигу *Српска револуција (Die Serbische Revolution aus Serbischen Papieren und Mittheilungen von Leopold Ranke: mit einer Charte von Serbien, Hamburg, 1829)*. Потом се у Италији дуже бавио у Венецији и Фиренци, до 1831. Од 1836. редовни је професор историје на Берлинском универзитету, а 1841. постао је државни историограф у Пруској.

Оженио се у 47. години Кларисом Давес у Лондону, и са њом био у браку до њене смрти 1871. Умро је 1886. у 91. години живота.

Основна карактеристика Ранкеовог рада јесте истицање примарног значаја изучавања оригиналних извора, психолошких утицаја, а пре свега објективног историјског става, као и разумевање националних тенденција у њиховом односу према историји датог времена. [...] Често се сматра утемељивачем научне историографије и традиционалне немачке историјске школе. У уводу свог дела *Историја романских и њерманских народа (1495 - 1535)* под називом „Прилог критици старијих историографа“, супротставио се дотадашњој прагматичкој историји својом чувеном тврдњом да жели да истражи прошлост *онако како се заиста десила (wie es eigentlich gewesen)*. Тиме је изразио тежњу за потпуном објективношћу историчара. [...]

Леополд Ранке, *Историја Српске револуције, Део 1* (Београд, 1864)

Леополд Ранке, *Српска револуција* (Београд, 1965)

За Ранкеово научно стваралаштво и поимање историје карактеристичан је европоцентричан поглед на свет. Он је под Европом подразумевао само романске и германске народе западне Европе, док је балканским и источноевропским народима доделио другоразредну улогу заштитника Европе од монголских и турских најезди. Па ипак, веома је ценио српску историју, што се дâ видети из његове *Српске револуције* и других радова које је писао на основу података добијених од Вука Караџића. [...]

Књигу *Српска револуција* објавио је 1829. године у Хамбургу, и касније још два допуњена издања, у Берлину 1844. и у Лајпцигу 1879.⁸³

Био је кореспондентни члан Друштва српске словесности од 2. јануара 1849, а за дописног члана Српског ученог друштва наименован је 29. јула 1864. године.

83 https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B4_%D1%84%D0%BE%D0%BD_%D0%A0%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B5 (преузето 15.02.2017).

СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА у сарадњи са Вуком Стеф. Караџићем⁸⁴

Предговор

Велики део новије историје дознајемо из штампаних књига, други део из писаних докумената. Има и таквих догађаја који живе само у сећању, памћењу оних који су имали битног учешћа у њима.

Заиста, није потребно дуго размишљати да би се увидело како се често смрћу оних који су били посвећени у догађаје губи за свет неко знање које би нам тек могло открити како треба душу људи и збивања открити, у чему је напредак, у чему пропаст. Можда је вредан труда сваки покушај да се спречи неки такав губитак. [...]

Свако зна како је тешко писати историју. Двоструко тешко је то тамо где је, с једне стране, свет који треба приказати, такорећи, за читаве векове удаљен од наших појмова, а, с друге стране, жива веза баш тога света са садашњим тренутком могла би нас, ипак, завести да пристрасно будемо за или против, изнад чега високо стоји права историја, она која се труди само да гледа, да продире у ствари да би онда могла да обавести о ономе што је видеала. Јесмо ли ми срећно избегли те опасности? Бар намера нам је била једино то да се са догађајима упознамо непосредно, да их прикажемо са ведром вољом.

Десета глава

Нова турска владавина

[...] Ако се Милош трудио да заведе мир, он није заборавио да заштити своје земљаке. Не само да је умео да помогне појединцима да се склоне, на пример, женама из Хаџи Проданове куће које су биле пале Турцима у руке, бар најмлађој, снахи, да побегне у мушким хаљинама него је и од Сулејман-паше, кога је први известио о том покрету и у исто време и о својој намери да му се одупре, добио обећање да паша неће ништа учинити никоме ко се преда добровољно. Да казни само Хаџи Продана, то право задржава паша за себе.

84 Леополд Ранке [у сарадњи са Вуком Стеф. Караџићем], *Српска револуција* (Аранђеловац: Фонд „Први српски устанак“; Београд: Српска књижевна задруга, 2002), 154, 159-160, 172 (дигитализована верзија: *The History of Serbia, and the Servian Revolution: With a sketch of the Insurrection in Bosnia by Leopold Ranke, translated from the German by Mrs. Alexander Kerr, to which is added, the Slave Provinces of Turkey chiefly from the French of Cyprien Robert* (London: Henry G. Bohn, 1853), 193, 200 (Tschatschak).

Али, дела су била друкчија него речи. Сулејманов ћехаја дошао је у Чачак кад се све било смирило. Па ипак је нагонио становнике да му одају коловође устанка. Ове је окувао и повео са собом. Срећом, Милош га је у Крагујевцу и Јагодини још задржао да не пљачка села и не одводи робље, али то је постигао само неком врстом претње. Да и одатле не одводи у ланцима тобожње коловође, у томе Милош није могао да спречи ћехају. Тај Турчин је, додуше, још једном обећао да ће своје робове казнити телесно и новчано, али не и смрћу. Али, упркос ономе што је обећао ћехаја и ономе што је обећао паша, мање важнима међу заробљеницима – било их је око стотину педесет – одсечене су главе испред четири београдске капије мало по доласку у Београд, а игуман манастира Трнаве и 36 других набијени су на коље. Све млади, срчани, храбри људи, из добрих кућа, који су најпре пришли покрету или чију су смрт Турци хтели, јер су их се бојали.

После тога се више није знало за обзире. Тражећи поново оружје – јер побуна је показала да га има још врло много – Турци су починили безбројна насиља. [...]

Једанаеста глава

Милошев устанак

[...] Из тог тешког положаја спасла су Србе два догађаја. Један од њих био је доласак неколико наоружаних чета. Дошло је 500 Гужана, 200 Црногораца из планине Рудника и изванредан број Левчана из далеке Јагодине. Све одлучни и поуздани људи. Они су поново пробудили храброст и наду. Друго је било једна ћехајина погрешка. Уместо да се улогори на Руднику и да учини све да одржи у потчињености оне који су се предали, а да савлада оне друге, он је сматрао да је боље да сиђе са дивљих брегова у долину Мораве и да заузме положај са оне стране реке код Чачка. Тамо је изгубио оно што је био постигао својим доласком. Према њему, на левој обали Мораве, на брду Љубићу, поставио се Милош и закопао се у шанчеве. Тај брег који господари долином, река, планина са стрмим падинама – све је тренутно штитило од непријатеља крајеве кроз које је он управо био прошао. Док су Албанци у долини и на брдима с друге стране ишли у пљачку и у лов на људе – понекад се народ крио од њих по кланцима, понекад су калуђери са наоружаним манастирским слугама кришом ишли за разбојницима и сачекивали их на згодним местима; дешавало се и да се прогоњени у свом страху баце у реку, гониоци за њима, али их је брза река дохватала и односила, жене, децу, између њих Албанце, док неки рибар не би негде нашао лешеве и ископао им заједнички гроб на обали – док се водио тај рат на мало, Милош је имао времена да опет побуни округе Крагујевац,

Рудник, Јагодину и да их боље наоружа. Ма ко се негде појавио са пашином бурунџијом која је нудила опроштај, био је без милости убијан, Србин или Турчин, а како по селима није било трупа, јер их је Ђека држао код Чачка, Милош је могао да пређе на веће подухвате. [...]

Дванаеста глава

Развој прилика у Србији до данас

[...] Кад је Милош завршио устанак и закључио уговор, он се сигурно налазио у сасвим друкчијем положају према Србима него Карађорђе после истеривања дахија. Други устанак је потекао готово само од Милоша; успех устанка је само Милошево дело. Милош је дигао устанак и западно од Колубаре и источно од Мораве и у Шумадији. Заузеће Пожаревца и Ваљева било је исто толико његово дело колико и држање Рудника. Победа код Палежа има се приписати њему исто онолико колико и срећан исход борби код Чачка. [...]

Марљиви извештаји о Србији

Гроф Шарл-Жозеф-Едмон Сен д'Боа-ле-Конт (Charles-Joseph-Edmond Sain de Bois-le-Comte [Boislecomte], baron) (Париз, 23. јануар 1796 - Париз, 9. март 1863), француски дипломата. Најпре је ушао у службу у Министарству иностраних послова 17. августа 1814; затим је 5. јуна 1816. у Бечу постављен као секретар III класе, а 15. октобра 1819, са унапређењем, у Петербург. Новембра 1820. био је прикључен конгресу у Тропави, а маја 1821. конгресу у Љубљани. Потом је у августу и септембру 1821. њему поверено отправништво послова Француског посланства у Петербургу. У том службеном својству био је децембра 1821. на конгресу у Верони, па је потом фебруара и марта 1823. поново био отправник у Петербуршком посланству. Марта 31. 1824. постављен је за секретара I класе у посланству у Мадриду, где је такође од 13. августа 1824. до 1. новембра 1825. био отправник послова. У то време, 31. августа 1825, постао је подначелник (sous-chef) у Управи политичких дела у Министарству иностраних послова, а 26. августа 1829. постављен је за директора политичких послова у Министарству иностраних послова. Већ по почетку службе грофа Боа-ле-Конта види се да је он припадао ројалистичкој француској странци. Као пријатељ кнеза Полињака, министра иностраних послова у Паризу, који је завршио владавину старије гране Бурбонаца и краља Шарла X (1830), и гроф Боа-ле-Конт напушта службу и повлачи се у приватни живот после јулске револуције од 1830. године. Али, 1833. ступи наново у државну службу, примивши се мисије код Мехмед-Алије, који је у то време узнемиравао Турско царство. Мисли се да је гроф Боа-ле-Конт много допринео да дође до уговора мира, потписаног у Јутаји у мају 1833. Мисија Боа-ле-Конта на Истоку, започета тим послом код Мехмед-Алије, продужила се и у 1834. Покојни Луј Адолф Тијер (1797-1877) повери му потом да у Мадриду заступи Реневала (Rayneval), године 1836, и 10. децембра те исте године гроф Боа-ле-Конт постане пуномоћни министар у Мадриду. Потом је био пуномоћни министар у Хагу, члан француског Горњег дома, и најпосле амбасадор у Берну (29. октобра 1846). После револуције од 1848. повукао се опет у приватни живот, и у јавну се службу није више до смрти (1863) никако враћао.

ПИСМА ИЗ СРБИЈЕ

(Србија у години 1834)⁸⁶

Устанци у Србији

Гроф Боа-ле-Конте грофу де Рињи

Београд 1-ог јуна, 1834.

Господине Грофе,

Земља, којом ћу данас да забавим Ваше Превасходство, тако је мало позната, да сматрам за дужност почети понављањем главних прилика, које су од ње начиниле независну државу као што је данас.

У давнашње доба, Србија је била – као и Бугарска – моћна и јака држава на Истоку. Али је ова држава била мање позната на Западу, с тога, што по своме положају и по времену свога правог развитка није, као Бугарска, долазила у додир са крсташким ратовима.

Срби су део оних словенских народа, који су још од 7-ог века нападали Римско Царство на Дунаву, као што су то немачки народи чинили на Рајни.

Они на скоро и сами образоваше државу, увећавајући је мало по мало новим освојењима, и око средине 14-ог века, у ту су државу улазиле: садања Србија са Славонијом и Сремом, Херцеговином, Босна, Македонија и северна Албанија. Приштина, на гребену планина које деле воде западнога дела Европске Турске, била је престоница овој држави, а границе су јој биле: Дунав, Драва, Јадранско и Средоземно Море.

Краљ Стефан Душан на челу 80.000 људи спремао се да томе дода и остатак Источнога Царства, и већ беше узео двоглавог орла и титулу цара, кад га задеси смрт 1356 г.

Успомене о тим догађајима, сачуване у памети становника помоћу народних песама, којих се утицај, може бити, сувише мало узимао у рачун, образују јавно мњење и одређују мерило претензијама нове српске државе.

Српско Царство не могаше сазнати шта је то опадање. Оно пропаде у напону своје снаге, не од слабости, него од великашке неслоге.

Њега једним махом сломи Мурат I у боју на Косову 1389. Султан остави поглаваре, који под именом деспота управљаху земљом, онако као господари у Влашкој. Србија изгуби своје поглаваре 1718 с тога, што је последњи

86 Шарл-Жозеф-Едмон Сен де Буалеконт, *Писма из Србије: (Србија у години 1834)* (Крагујевац: Етнопублик, 1994), 10, 11, [13], 14, 17, [27], 28, 29, 30, [37], 38, 40, [45], 46, 47 [репринт издања: *Србија у години 1834: писма грофа Боа-ле-Контеа де Рињи министру иностраних дела у Паризу о садашњем стању у Србији*, приложио Стојан Новаковић (Београд: Српска краљевска академија, 1894)].

од њих помагао Аустријанцима у рату, који су ови имали са Турцима, и тај исти владалац умре у једној аустријској тамници.⁸⁷

Српска властела су били готово уништена у боју на Косову, а властеоске земље раздадоше се на уживање Турцима; остао је само народ по селима. Држаоци феуда или спахије живљаху по варошима, и излажаху из њих сваке године да покупе своје десѐтке.

У оваквим приликама, народ је сачувао простоту и чврстоћу својих обичаја. Понижења, којима се Србин међу Турцима у варошима излагао, и мржња спрам Турака одбијаху га од вароши. У почетку му судбина беше врло тешка, јер, као што је врло добро опазио г. Ранке, немачки писац, од којег сам узео неколико историјских података, хришћани су били најнесрећнији у доба највећег напредовања турског Царства, и њихова се судбина почела побољшавати, чим је царство почело опадати. То је можда с тога, што суровост турске владавине свакојако ваља тражити више у установама и у закону, него ли у народном карактеру.

Тако осем свију других терета које су Срби сносили све до времена револуције, некада се држао тај, да се сваке пете године чинио попис деце, која су им одузимања, да се од њих начине мусломани и јањичари. [...]

Рат поче на свима тачкама у један мах.

После два боја код Палежа⁸⁸ и код Ваљева [кнез] Милош дође до Чачка, на који беху напали 12.000 Арбанаса и Бошњака. Он не могаше да скупи више од 3.000 људи. Борба је трајала пуних десет дана; обе војске ушанчене, Арбанаси и Бошњаци у Чачку, а Срби на висовима Љубића. Два топа, које су ови последњи задобили у ранијим бојевима, беху три пута изгубљена и на ново отета и послужеше редом и једној и другој војсци; најпоследње, десетог дана, Турци, пошто су изгубили свога старешину, побегоше у неред, оставивши логор, драгоцености и сву храну. [...]

Потписан: *Гроф де Боа-ле-Конѝ.*

Српска земља и њено становништво

Гроф де Боа-ле-Конт грофу де Рињи

Београд, 3-ег јуна 1834.

Госѝогине Грофе,

[...] Земља је испрекрштана планинама, савршено обраслима честом и високом шумом. Велики слој масне земље и умерени нагиб планина, које су често обрађене до самога врха, чине Србију веома плодном. [...]

87 Овде је писац помешао деспота Ђурђа Бранковића из XV века и Ђурђа Бранковића претендента с краја XVII и с почетка XVIII века.

88 Данашњег Обреновца.

Између најзнаменитијих црта српскога карактера, ја ћу вам навести осећање братства, које их међусобно везује; њихова веселост, својство које им је заједничко, у осталом, са већином словенских племена, чини, да им се поља разлежу од непрекидне песме, а поноситост њихове нарави не допушта им, да другоме служе, те ова врста службе остаје Власима и Бугарима. Изгледа ми, господине Грофе, да су карактери овде у опште толико оштри, колико су слаби и ништавни у Влашкој. Ове две провинције у свему показују најјаче противности. У Влашкој сам оставио народ, састављен од господе и васала, од газда и закупаца, од сталежа ослобођених данка и оних који данак плаћају; овде не нађох никакве друштвене разлике, никаква чина, никакве повластице; никаква изузетка ни за кога; ни средње класе ни вишега сталежа. Чак и разлика, која по сразмери науке и прогреса изгледа да постаје све дубља, између господара и слугу овде је дотерана до разлика често врло тешких за распознавање. Сви без разлике, осем неколико Срба из Аустрије, припадају подједнако народној маси по идејама, по тону и начину осећања и сматрања. У брзо сам имао прилике да се уверим, да је у прилици када неком друштву ваља почети давати национални организам, много лакше водити то друштво и управљати њиме онда, када оно, тако рећи, истом излази из руку природних, него ли управљати народом који се већ напојио страстима, потребама и пороцима сувремене цивилизације. [...]

Нема земље у којој се путује са више безбедности него ли у Србији. Поверење је тако неограничено, да се често могу видети стока, вино и различито имање становника где је остављено без чувара на веру и поштење појединаца, нити ће се кад догодити да имаоцу шта пропадне. [...]

Религиозно осећање очувало је овде сву своју силу, и ово осећање има овде више морала у себи, него ли у осталих присталица грчкога обреда. Оно је у Србији, може бити, мирније него другде, али је свакако и много трпељивије.

„[...] Ниједан Србијанац није хтео до сада да напусти своју веру. За време ратовања није се нашао ниједан који би пристао да по ту цену откупи свој живот.“ [...]

Кнез Милош је покренуо једне новине од почетка ове године. Новине те имају већ 600 претплатника, а било би их двојином више, кад би Аустрија хтела да их пусти у своју земљу, али се она боји свога што додирује народно осећање српског племена.

Кнез је једини који набавља стране новине. Он прима Аугсбуршке Новине, Газету Петербуршку, Аустријског Обсерватора, једне грчке новине, Отомански Монитер и Конституционел. Како кнез нема својих агената на страни, него се читањем ових новина стара да сазна оно што се дешава у Европи, ја сам му световао, да томе дода и Журнал де Деба, и он ми је обећао да ће то учинити.

Имају у Крагујевцу три штампарске машине. Оне штампају под једнако добро словима старо-словенским, новим словенским, грчким, латинским, немачким и арапским. Сад баш очекују три нове машине из Париза.

Са правим Србима, који заузимају земљу, измешан је велики број Бугара и Влаха: први су трудољубиви земљорадници; други, одати чувању стада и говеда. И то је срећна једна црта духа српскога народа, што нема ни пакости, ни зависти наспрам странаца, и прима срдечно, као сународнике, све оне који му се придруже. [...]

Потписан: *Гроф де Боа-ле-Конџ*.

Влада и управа

Гроф де Боа-ле-Конт грофу де Рињи

Београд, 4-ог јуна 1834.

Господине Грофе,

Кад је човек проживео ма и само неколико дана у овој земљи, не може да не увиди, да је влади до сад једини ослонац било поверење или уздање масе народне у кнеза Милоша. [...]

Црквеном управом руководе један архиепископ, три епископа и двадесет архимандрита. Кнез именује владике, а патријарах их цариградски потврђује. [...]

Војничку снагу Србије чињаше до сад само храброст становника. Ова је храброст замењивала све, и могле су се видети војске, претрпане оружјем и сваким благом, под заповедништвом паша из Албаније, Босне и Бугарске, како се разбијају о отпор неколико сељака, од којих већи део не имађаше од оружја ништа више до својих ратарских алата. Дух је у земљи остао врло ратоборан. [...]

Потписан: *Гроф де Боа-ле-Конџ*.

Разговори са кнезом

Гроф де Боа-ле-Конт грофу де Рињи

Београд, 6 јуна 1834.

Господине Грофе,

У овом ћу писму да сведем главне црте из више разговора које сам имао са кнезом Милошем.

На првој аудијенцији код овога владара ја му рекох, „да је жеља коју је имала моја влада да њега боље позна, а да и њему она буде познатија, главни разлог по којем је наређено моје путовање; да ја немам никаквог нарочитог саопштења њему да учиним, него само да се разговорим с њим о свима предметима који би га могли интересовати, и да му дам прилике да своје мисли саопшти влади. Њ. Величанство.“

[...] Остављам сад кнеза Милоша да сâм говори:

„Ја се могу поуздати, рече ми он, у француску политику, јер је она наклоњена развићу свију народности. Једино ми је жао што је ваша земља толико удаљена од моје. Моја најмилија жеља била би, да једнога дана можемо доћи једно до другогa преко Италије. Знам добро, у осталом, да се то за сада никако постићи не може. Мене окружују три силе које не маре за револуцију, и које мене гледају као створ револуције. [...]“

„Требало би једанпут свршити с царством које се руши, и пустити све народе, којима је ради њега уништена народност, да уживају живот који им припада. Нека нам се допусти, да се ослободимо Турака који још заузимају наше градове, и нека се за тим та места сравне са земљом, како их не би нико више имао! Нека са Србима и Грцима, Арбанасима и Бугарима да̂ да управљају само собом у земљама у којима живе, и нека се, ако је баш потребно, од Цариграда направи велика трговачка варош, под гаранцијом свих сила, од које неће нико зазирати, и која ће чинити добра целоме свету. Све је то противно природном реду, а природа, најпоследње, никада не престаје да своје право тражи. Што се тиче помисли о подели Турске између сила, тиме се зло не би умањило, него би се још погоршало, и тиме би се за у будуће спремали само нови и бескрајни заплети. Што се мене тиче, ја ево изјављујем, да за мога живота не могу очима видети да мој народ поделом припадне каквом другом народу. Оно што ми хоћемо, то је независност, и ма ко да дође да нам је отме, ма каква да је његова застава, он би наишао у нас на исти отпор и, са Божијом помоћу, њега би постигла иста судбина, која је и Турке постигла у овој земљи.“

Чин кайеџана и брилијанџски џрџен

Александар Григорјевич Розелион-Сашаљски (Александр Григоръевич Розеллионъ-Сошалъский / Александаръ Григоръевичъ Розалионъ Сашалъский) (Јурјевка, Вороњешка губернија, Доњецка област (Украјина), 5. октобар 1797 - Јурјевка, 16. јануар 1873),⁸⁹ „потиче из племићке породице која се у Харковску губернију доселила с пољске границе крајем XVII века. Имали су велика имања у Купјанском и

89 Биографски подаци преузети из: Радивоје Бојовић, „Опис Београда Александра Григорјевича Розелион-Сашаљског из 1850. године“, *Београд у делима европских*

Старобедском округу. Александар, син заставника Григорија Александровича Розелион-Сашаљског и Надежде Осиповне Розелион-Сашаљскаје, рођен је у селу Јурјевка, на реци Жеребцу 1797. године. После завршене гимназије уписао се на Харковски универзитет. Из студентских дана радо се сећао веома садржајних и приступачних предавања из руске историје. Са добро наученом лекцијом код професора Гаврила Петровича Успенског (1765-1820) да је слава предака најдрагоценија залога коју су потомци обавезни да плате истим таквим делима којима су они овековечили своје име, он се после трогодишњег школовања определио за официрски позив.⁹⁰

Розелион-Сашаљски ступио је у војну службу 1816, где је додељен војно-топографском одсеку. Наредне године, у чину поручника, послат је у штаб 2. армије. Каријеру картографа започео је 1819. године. Од априла исте године провео је целу деценију на снимању Подољске губерније и Бесарабске области, за коју је написао и војно-статистички опис.⁹¹ За то је награђен Орденом Свете Ане IV степена, чином капетана и брилијантским прстеном, као наградом лично од Цара.

Његов картографски рад обележен је списима, ствараним у два различита периода. Објављени текстови, успомене и мемоарске белешке, настали су при крају његовог живота. Осим сећања на студентске дане писао је о походу, у коме није имао војничке среће. У Руско-турском рату заробљен је августа 1828. код Шумле. Био је изузетно образован и са великим књижевним даром. Издао је два дела - *Белешке руској официра из ројсџива код Турака 1828. и 1829. године* у којима описује време проведено у тамници адмиралитета и на острву Халки, и *Моје усјомене*.⁹²

Међу његовим рукописима, који се налазе у Војно-научном фонду Главног Генералштаба, налази се и *Статистическое описание Сербии (Сѣйшѣстѣички опис Србије)*.⁹³

Необјављени су остали списи настали током службовања у штабу 2. армије.

Путовање по Балканском полуострву започето у рату, наставио је после повратка из Турске. Јануара 1830. ишао је до вароши Родосто, тврђаве Дарданелског мореуза и Солуна, а одатле преко Македоније, Албаније и Србије, у чину поручника вратио се у штаб 2. армије. Пре него што је завршио карту Халкидика и поднео извештај о

Ћушойсаци (Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, 2003), [211], 212, 213.

90 Русский государственный военно-исторический архив, Москва (РГВИА), ф. 405, оп. 2, д. 12024, *Кондуїїлѣстѣа ѣйшѣуковника Александра Гриѣорѣвич Розелион-Сашаљског*, 1835; Розальон-Сошальский, „Мои воспоминания“, *Харьковския губернска вѣдомосѣи*, No. 43, (Харьковъ, 15. априля 1869): 2, 3; *Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет* (Харьков: Харьковский государственный университет, 1955), 31.

91 *Каталогъ Военно-ученаго архива Главнаго штаба вып. V* (Санктпетербургъ: Тип. Березливість, 1895), 15.

92 А. Розеллионъ-Сошальский, „Записки русскаго офицера бывшаго въ плену у Турокъ въ 1828 и 1829. годахъ“, *Военный сборникъ* т. III, вып. 5, 6; т. IV, вып. 7 (Санктпетербургъ: Военное министерство Российской империи, 1858): 175–220, 551–586; 17–54.

93 Розальон-Сошальский А. Г., „Статистическое описание Сербии до Адрианопольского мира“ // РГВИА [Российский государственный военно-исторический архив]. Ф. 439 [Сербия (Фонд 439)]. Оп. 1. Д. 6. Л. 38 об., у Виктор Таки, *Царь и султан. Османская империя глазами россиян* (Москва: Новое литературное обозрение, 2017), 719. Видети и: Государственный архив Республики Ингушетия - Военно-ученый архив - Первый военно-исторический архив России (1797-1925 гг.): *Сведения о странах мира сер. XVI в. - 1918 г. имеются в фондах: [...] Сербия (Ф. 439) [...]*, <http://ingarchive.ru/arhivnyi-vestnik-4/publikacii-arhivnyi-vestnik-4-novost13.html> (преузето 3.11.2019).

Карта Србије скинута са Коцебуљевог и Сашалскогвог сочиненија 1830.
Јованом Миленковићем

местима кроз која је прошао на свом путу, 10. јуна 1830. добио је наређење генерала Павела Дмитријевића Кисељева да с поручником Отом Густавом Есенем и заставником Иваном Васиљевићем Каменским крене у Србију. Из Букурешта је пошао са задатком да током тромесечног рекогносцирања и инструменталног снимања уради тачну и поуздану карту Србије и састави детаљан опис земље.⁹⁴ На преговорима у Цариграду око враћања Србији отргнутих нахија 1813, на шта се Турска обавезала Једренским мировним уговором, и утврђивања аутономног статуса кнежевине, њен недостатак се није могао на други начин надокнадити.

Бављење старинама требало је да боравак руских официра Турцима учини мање сумњивим, а рукопис употпуни подацима из историје, науке и уметности.

Александар Григорјевич Розелион-Сашаљски пропутовао је Србију 1830, изузев отргнутих нахија на истоку и југу земље, које је обишао почетком следеће године као помоћник руског комесара [посредника], капетана Павела Евстађевића Коцебуа (Павел Евстађевић Коцебу 1801-1884) у комисији за одређивање нове српско-турске границе.⁹⁵ [...] То је било последње спомињање учешћа Розелион-Сашаљског у топографским снимањима.

94 РГВИА, Фонд ВУА, д. 1028, ч. I, Тајна инструкција генерала Павела Дмитријевића Кисељева капетану Александру Григорјевичу Розелион-Сашаљском, 29. мај 1850.

95 Архив Србије, Београд, Књажевска канцеларија (АС, КК), XL, 55, Протокол капетана Павела Евстађевића Коцебуа о одређивању граница Србије, 1851; Архив Српске академије наука и уметности, Београд, инв. бр. 14.641, исто; Владимир Стојанчевић,

Концем септембра 1830. капетан Розелион-Сашаљски саставио је *Статистичкоје описание Србији* и са потпоручником Каменским за њу сачинио нову картографску основу: „Поручик Эссен астрономическими измерениями определил положение Белграда, Шапца, Свойдруга, Пожеге, Карановца, Крагуевца, Чуприи, Смедерева, Градишта, Пореча, Чачака, Ясике и одну точку под Чернедским карантинном на левом берегу Дуная.“ Припремајући се за повратак у Букурешт новембра 1830, заједно са потпоручником Каменским начинио је шему Србије, картографски материјал и *Краткоје статистическоје донесение о Србији*.

Средином децембра 1830. Министарство спољних послова Русије послало је у Србију капетана Коцебуа, као посредника Српско-турске комисије за одређивање граница према решењу Конференције одржане 30-31. јуна у Истанбулу. За помоћника му је био одређен капетан Розелион-Сашаљски.

Након завршених преговора са Турцима, Розелион-Сашаљски 25. фебруара одлази у Студеницу, у пратњи кнеза Василија Поповића. По великом снегу одлазе и у Ивањицу, а почетком марта прошли су кроз Шупљу стену ка Доброселицама, где су се од Торника спустили ка Златибору, обишавши и друга места.

Поново је боравио у Београду крајем године, а затим у марту и априлу 1831, када је мисија Сашаљски-Коцебу окончана.

После повратка из Србије Розелион-Сашаљски налазио се у служби у Главном генералштабу у Санктпетербургу и коњичким јединицама Харковске губерније. Одликован је Орденом Светог Станислава III степена. Године 1836. добија чин пуковника, а следеће године одликован је Орденом Свете Ане II степена. У чину пуковника разрешен је дужности и преведен у резерву 1843. Остатак живота провео је као генерал-мајор у оставци на свом имању у Купјанском округу. Умро је у Јурјевки 1873. године.⁹⁶

„Путовање Александра Григорјевича Розелион-Сашаљског по Балканском полуострву везано је за последње месеце српске револуције када је млада кнежевина стицала своје прве међународно признате границе, а амбициозни капетан могућност да представи новог члана европске заједнице. За време боравка у Србији 1830–1831. он је, у оквиру службене мисије, пред собом имао и задатке с којима су после њега долазили руски путешественици, пре свега слависти, крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века. Изузев топографских радова, објављених у оквиру ‘Карте бојишта у Европи 1828. и 1829. године’, његови рукописи нису штампани.“⁹⁷

„Коцебуовљев протокол о одређивању граница Србије из 1851. године“, *Сјоменик САНУ* 134, књ. 9 (1995): 169–174.

96 Государственный архив Харьковской области, Харьков, ф. 40, оп. 105, д. 995, Матична књига Харковске духовне конзисторије Петро-Павловске цркве слободне Јурјевке, округа Купјанског, за 1873, III; Умрли; Радивоје Бојовић, „Опис Београда Александра Григорјевича Розелион-Сашаљског из 1850. године“, 602.

97 Ирина Степановна Достян, *Об описании Србији, сделаном в 1850. г. русским офицером Розелион Сошалским* (Москва: Славянское возрождение, 1966), 104–116; Радивоје Бојовић, „Карта ‘савремене’ Србије Александра Григоријевича Розелион-Сашаљског из 1831“ (рад представљен на Архивска грађа као извор за историју: Међународни научни скуп, Београд, Србија, 15-16 мај, 2000); опширније видети: <http://www.otkudarodom.ua/ru/karta-nyne-sushchestvuyushchey-serbii-aleksandra-grigorevicha-rozalion-soshalskogo-1831-goda> (приступљено 20.10.2019).

У Архиву Србије у Београду чувају се два примерка рукописне *Карте савремене*⁹⁸ Србије (*Карты ныне существующей Сербии*).

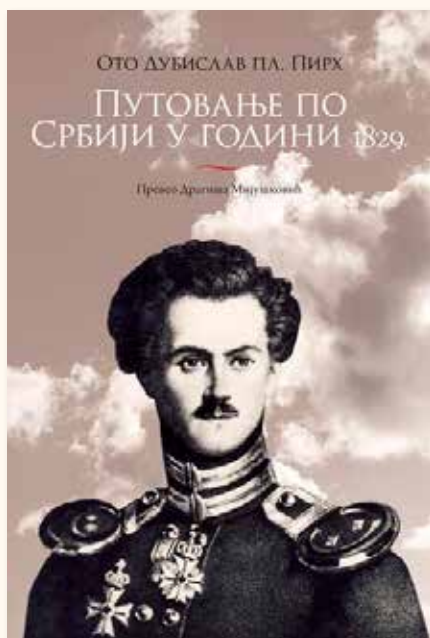
ОКРУЖНА ВАРОШ ЧАЧАК⁹⁹

Окружна варош Чачак налази се на реци Западна Морава, између планина Јелице и Овчара. Има до 200 кућа, које припадају како трговцима, занатлијама, тако и досељеницима. Положај овог града у прилично про-страној долини реке Мораве сматра се нездравим и изазива разне болести становништву. У њему се налази магистрат, црква и школа, исто тако и велика камена џамија.

Прелаз преко реке Мораве, која у време ниског водостаја постаје газна, обавља се у Чачку скелом.

У јесен кроз Србију

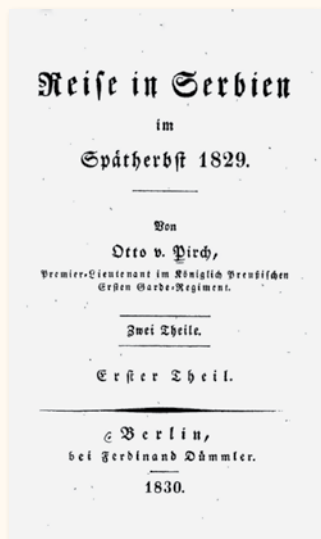
Ото Фердинанд Дубислав племенити Пирх (Otto Ferdinand Dubislaw von Pirch, Бајројт, 1. мај 1799 –Бреслау (данашњи Вроцлав), 20. јун 1832), капетан пруске војске и путописац, потиче из војничке породице фон Пирх. Био је једини син краљевско-пруског генералмајора Кристофа Вилхелма Рудигера фон Пирха (1767-1846). Одрастао је у гарнизону где му је отац службовао као официр. Савременик Шилера и Гетеа, понесен жаром ратова за ослобођење, Пирх са шеснаест година, као гимназиста, ступа у добровољце, а из рата се враћа са чином официра. Службује у Берлину и довршава образовање у Војној академији са акцентом на изучавању језика. Претпоставка је да се тај део Академије бавио школовањем обавештајног кадра јер је основ таквога рада знање језика, али и скицирање мапа и опис предела. Ото Пирх узима од војске „осмомесечно одсуство” и креће на пут. Разлог траженог званичног одсуства био је

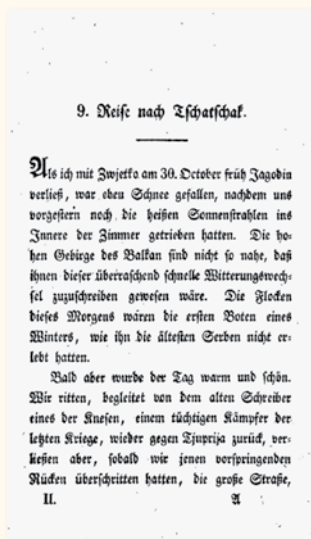
Ото Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829* (Београд, 2012)

98 Мисли се на тадашњу Србију.

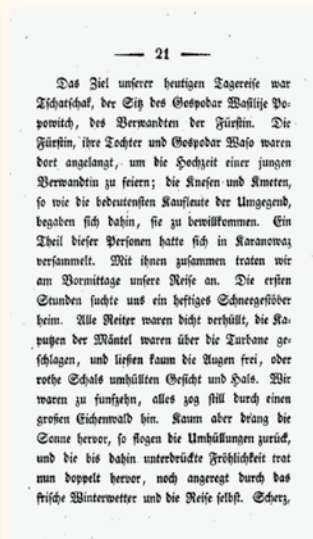
99 Централный государственный военно-исторический архив (ЦГВИА), Москва, ф. 439, оп.1, ед. хр. 1, Москва Александаръ Григорьевичъ Розаліонъ Сашалъскій, *Статистическое описание Сербіи*, 1830, 94.

Reise in Serbien im Spätherbst 1829. von Otto v. Pirsch, *Zwei Theile*, *Erster Theil* (Berlin, 1830)

Reise in Serbien im Spätherbst 1829, Erster Theil (Пут у Чачак)

Reise in Serbien im Spätherbst 1829, Erster Theil (Приспеће у Чачак)

да се у случају откривања шпијунског циља путовања Ота Пирха не окриви влада, већ сам Пирх који је на пут кренуо на своју руку, а не као званични обавештајац. Током јесени 1829. пропутовао је целу Србију тога времена не би ли упознао земљу у којој су се очекивале крупне политичке промене. За собом је оставио драгоцену делу *Пушовање њо Србији у јодини 1829.*, комбинацију путописа у правом смислу те речи и збирке научне грађе.

Књига је објављена у два тома на немачком језику већ наредне, 1830. у Берлину (*Reise in Serbien im Spätherbst 1829. von Otto v. Pirsch, Zwei Theile*, Berlin bei Ferdinand Dümmler, 1830).¹⁰⁰

Сретао се са особама које је, по њему, вредело описати. Описи су се углавном односили на државне службенике, јер га је првенствено занимао командни и руководећи кадар. После те пустоловине путовања по Србији тога доба Ото фон Пирх се вратио у војну службу. Настрадао је несрећним случајем.

Пирх живописно и прецизно описује Србију на почетку њеног ослобађања од турског наслеђа у време прве владе кнеза Милоша. Његов путопис непроцењиви је извор за проучавање српске историје и етнологије прве половине XIX века, а уједно и свеже, читко писано литерарно штиво. Први је путопис онога доба на немачком језику само о Србији. Срећна је околност што овај путопис није написао надмени пруски јункер,¹⁰¹ већ радознао и добронамеран путник просветитељских погледа

100 Други том оригиналног издања на немачком језику чува се у заоставштини Вука Стефановића Караџића у Српској академији наука и уметности и у Библиотеци Матице српске у Новом Саду.

101 *Јункер* - (нем. „млади господин“, тј. млади племић) 1. У Немачкој, у средњем веку, назив за децу високог племства, затим уопштено за млађе племиће; после 1848. најпре назив

и образовања, који се трудио да упозна и схвати Србију и процени њене, према његовом мишљењу, повољне изгледе за будућност.

На српски језик први пут га је 1899. превео Драгиша Т. Мијушковић, а под насловом *Пушовање по Србији у години 1829.* издала Академија наука у Београду, као дванаесту књигу у оквиру едиције Посебна издања Српске Краљевске академије (Друштвени и историски списи; књ. 5). Наредне, 1900, издала ју је Штампариа Д. Димитријевића у Београду, у преводу и са предговором истог преводиоца. Ово издање Академија наука је и наградила.¹⁰²

Са путописом Георгија Магарашевића *Пушовање по Србији у 1827. години* објавила ју је и београдска „Просвета“ 1983. као прву књигу у едицији Баштина, а 2012, такође у преводу Драгише Т. Мијушковића појавила се као издање Службеног гласника.

Ото Дубислав Пирх, *Пушовање по Србији у години 1829*, Ђорђе Магарашевић *Пушовање по Србији у 1827. години* (Београд, 1983)

ПУТОВАЊЕ ПО СРБИЈИ У ГОДИНИ 1829.¹⁰³

[...] У земљи постоје само ове вароши:

На северу градови Шабац (Schabaz), Београд (Belgrad), Смедерево (Smederewo, Semendria) и варош Пожаревац (Пожаревачки мир од год. 1718; Poscharewas, Passarowitz, Friede von 1817). У јужној половини: Крагујевац (Kragujewaz) (престоница Књаза), Јагодина (Jagodina), Ћуприја (не Чуприја; град) (Ћjuprija, nicht Csupria; Festung), Ужице (град), Чачак (Tschatschak) и Карановац (Karanowaz) [...]¹⁰⁴

за припаднике земљопоседничке аристократије, нарочито у Пруској. Милитаристички настројени. 2. У царској Русији, војни питомац у официрским (јункерским) школама.

102 Један примерак оригиналног издања из 1900. чува се у Легату Миливоја и Божидарке Филиповић у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис“ у Чачку.

103 Ото Дубислав п.л. Пирх, *Пушовање по Србији у години 1829.* Књ. 1 (Београд: Просвета, 1983), 135-151.

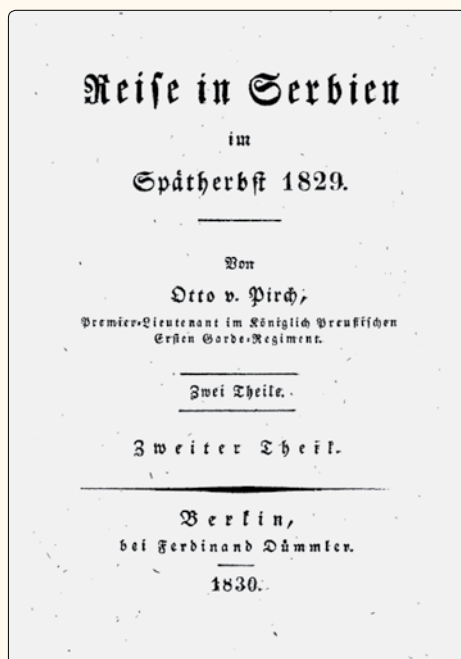
104 Ото Дубислав Пирх, *Пушовање по Србији у години 1829...*, 27-28.

9. Пут у Чачак¹⁰⁵

30. октобра. Кад сам ујутру рано оставио са Цвјетком¹⁰⁶ Јагодину, беше пао снег, а још прекјуче нас је сунце, које је прижижало, отерало у собу. Високи брегови Балкана нису тако близу да се њима има приписати ова необично брза промена времена. Пахуљице снега, који паде овог јутра, биле су прави весници зиме, какву не памте ни најстарији људи.

Но ускоро се пролепша и отопли. Ми смо јахали, у пратњи једног старог писара кнежева, ваљаног ратника из последњих ратова, натраг ка Ћуприји, али чим смо се испели на гребен, који ту испада, остависмо друм и ударисмо левом обалом Мораве навише. Цео крај између Колубаре и Мораве зове се Шумадија, јер је већим делом покривен великим храстовим шумама (шума, *der Wald*). Међутим, те шуме допиру само до венца грбине која се од Ћуприје дуж леве обале Мораве, навише, пружа, и само на по неким местима прелазе и са десне падине њене. Одмах јужно пред Ћупријом река прелази сасвим уз падину на левој обали Мораве. Нигде се не виде стене; падина је умерено стрма. Ту, поред реке и падине, ниже се село за селом; становништво је ту насељено угусто и ступањем у Шумадију опажа се и нешто бољи начин грађења кућа. Као што облици брда, од истока ка западу, бивају све питомији, тако се то исто види и у изгледу становника, њиховим кућама и њиховом привредном раду. Шумадија је лепа, благословена земља [...]

2. новембра. [...] Смер нашег данашњег путовања беше Чачак, седиште господар Василија Поповића, рођака књагињиног. Књагиња, њене кћери и господар Васо беху дошли у ту варош, да проведу у

Reise in Serbien im Spätherbst 1829, Zwei Theile, Zweiter Theil (Berlin, 1830)

105 У Пирховом *Пушхојису* Чачак се спомиње на странама 28, 29, 140, 148.

106 Цветко Рајовић (Вуковићи, 1793 — Београд, 4. мај 1873), српски политичар и судија Врховног суда, био је министар унутрашњих послова 1840-1842. Веран кнезу Милошу Обреновићу, учествовао је у неколико завера против Карађорђевића, због чега је био затваран. По повратку кнеза Милоша постао је председник Владе (18. април 1859 — 8. новембар 1860) и министар спољних послова Кнежевине Србије. Био је и кнежев секретар.

сватовима једне младе рођаке; кнезови и кметови, најзнатнији трговци из околине кренуше се тамо да је поздраве. Један део тих лица беше се окупио у Карановцу. Заједно са њима кренусмо се пре подне на пут. За првих неколико часова беше нас поткупила јака мећава. Сви коњаници беху добро завијени, кукуљаче кабаница беху навучене преко турбана и једва су им се очи виделе, а ако тога није било, онда је црвеном марамом било увијено лице и врат. Било нас је петнаест. Јахали смо ћутећи кроз једну велику храстову шуму. Али чим сунце ограну, попадаше замотачи и донде задржана веселост изби двојином јаче, још више изазавана свежим зимским временом и самим путовањем. Задиркивање и смех почеше се разлегати. Неколико њих у њиховом весељу излетеше напред задржавајући и окрећући нагло своје коње, да би показали своју јахачку вештину, певајући по неколико стихова из неке песме, да се разлегало; тиме развеселише и остале и ускоро сви добише вољу да разигравају коње и да певају. То је за странце са севера била занимљива појава. Нарочито је један међу путницима изазавао весеље и био предмет шале, Милован, некад чувен јунак, а сад трговац у Карановцу, стар, жив човек. Дадоше ми знак, па затим почеше сумњичити његову некадашњу храброст. Дуго је времена старац одржавао равнотежу између осетљивости и самопоуздања. Напоследку узеше пиштоље, ободе коња и полете напред, пуцајући из пиштоља у врхове дрвећа и оде. Цело друштво полете за њим алакајући и пуцајући из пиштоља, у тако веселој циви стигосмо у хан, који лежи на ивици шуме кроз коју смо јахали.

Ту се одморисмо, поређасмо се око ватре, хладна јела и вина изнесоше се. Механџија се непрестано извињавао што није знао за наш долазак – он је мислио да смо сватови који иду по младу. Одмах узеше то за готово и говорило се само о довођењу младе и о спремању за свадбено весеље. Начинише ме младожењом, а како сам изгледао као нешто прерушен, то је одговарало старим причама о томе. Ја сам знао да сватова нема без старог свата, а кога бих бољег узео за то него старог Милована, баш и онда кад би нас у повратку чекао у кланцу какав хајдук! Тим мојим избором задобио сам сасвим наклоност старчеву; он ми је и из очију читао све моје жеље, и све до Чачка, чим би се наши погледи сусрели, он је метао руку на срце и клањао се. И други су се радовали што сам пристао на шалу.

Кад стигосмо пред Чачак, чусмо живо пуцање из пиштоља, да би човек помислио да се бије бој. То је шенлук сватова.

На путу, у Чачку, сретете нас један лепо одевен Србин, трговац из вароши, и рече нам да ћемо (ја и Цвјетко) код њега становати.

Похитасмо да се преобучемо и затим одосмо у конак господар Васе. Конак је онакав какав је књажев у Пожаревцу, само мањи. Видело се да овде кући човек који воли ред, који је имућан и добар домаћин. Двориште

је било пуно гостију и сељака који су дошли на подворење књагињи. Књагиња, господар Васо, архимандрит Мелентин и више друге госпoде седели су под чардаком. Књагиња ме дочека врло љубазно и тражила је да јој се укратко исприча наше путовање. Могао сам јој рећи да ми је пажња књажева дала прилике да уживам у читавом низу пријатних и интересантних тренутака,

Конак господара Јована Обреновића (подигнут 1835)

да је народ добар и пун љубави према књазу и његовом дому. Изгледаше да је била задовољна тим извештајем; њен говор, њено пријатељско и достојанствено држање остављали су пријатан упечаток. После тога Цвјетко ме одведе до једног човека, који је био богатије одевен од осталих и рече ми: то је господар Јован, књажев брат. Требало је да га познам по његовој сличности; млађи и ситнији од књаза, имао је и он исте црте које и књаз. Израз његова лица благ је и миран; ужива глас одличног оца породице и на њему се види задовољство и породична срећа. Његов таст, Јоксић, кнез у околини Бруснице, био је такође ту. Сви су седели под чардаком, испод кога није било никаквог пода већ равна земља, на чистом ваздуху, мада је била зима; ћуркови и ватра у мангалу давали су им довољно топлоте. Готово су непрестано сви на окупу; седење по собама није у обичају. Осим ако то какав посао не захтева. То заједничко седење нема ничег усиљеног, јер бива тако често; разговор готово никад не престаје, сваки је благодаран кад неко нешто прича. Прва прилика за шалу не пропушта се, а једна шала вуче за собом другу; таленат за шалу и задиркивања развијен је; покаткад то није баш углађено, али никад не вређа и ко уме да се добро брани, одмах ће наћи бранилаца.

На ону страну где је књагиња била, сељаци су прилазили један за другим; гологлави, са рукама на грудима, поздрављали су књагињу и питали су је за здравље. Она им је благодарила и разговарала се са овим, оним, питајући за породицу. У средини дворишта момци су водили *коло*. То је игра која се игра уокруг, а сваки играч ухватио се за појас свога суседа; људи, жене и девојке играју га тако исто. Игра се увек пет корака, прва два су један напред, а други уназад, лаганим темпом, а остала три унапред, брзим темпом; музика означаје такт. Мустафа са његовим зурлама, које су пиштале, давао је такт играчима; стари Турчин дошао је такође да увелича весеље.

Венчање младенаца било је данас рано, без великих церемонија. Млада је била рођака књагињина и Васина, који је и правио свадбу.

3. новембра. Ујутру тога дана и цело преподне доносили су се поклони позваних гостију; главни је поклон у по једном овну, који је био сав црвеном бојом ишаран и окићен шареним тракама. Овнове су уводили у конак и предавали младенцима; затим је доношена по једна велика чинија колача. У подне је био велики ручак. Место у зачељу остало је празно, у знак да је то књажево место. Књагиња је села до њега, а за њом поседаше и остали гости. У зачељу, иза места које је било намењено књазу, стајала је млада, лепо окићена, са ружама у коси, испод руке, са девером, братом од стрица, дечаком од 16 година; често се за девера узима дете. Лепо је било погледати то двоје младих људи како стоје румени од стида и оборених очију. Још годину дана после венчања зове се невеста младом, а тек после тога сматра се као права жена. Младожења није био ту. Мустафина виолина и његове песме зачињале су ручак, а младе жене послуживале су госте.

Књагиња ме је питала да ли сам био на многим свадбама. „Свега сам три свадбе провела, рече ми; моју, још једну и данашња; то је доиста мало за жену мога доба, али се тако десило. А какви су ваши обичаји?“ Ја сам јој причао о нашим свечаностима, и како дан венчања мало даје повода за то, причао сам јој о свечаностима уочи дана венчања, тзв. Polterabend-у. То је занимало књагињу, али кад дођох на обичај да се млади предаје папуча и кад хтедох објаснити значај тог симбола, Цвјетко, који је преводио, даде ми знак да пређем преко тога. „Нико не би могао схватити, рече ми, како се може помишљати, макар било и у шали, да жена управља кућом и то би само шкодило угледу ваших земљака“. – „Добро, одговорих му, кад су господа тако осетљива у том погледу, то значи да и вама не иде боље но понеком нашем ожењеном; уосталом, ваше жене заслужују сваку хвалу“.

Књагиња ме запита опет, и разговор узеве други правац.

Кад је ручак био при крају, уђе младожења, пружајући унаоколо један тањир, у који је сваки од присутних давао по нешто у новцу.

После подне књагиња са друштвом изађоше до вароши. Ту су прво разгледали једну нову кућу, коју је подигао један од трговаца у већ бољем стилу. Сваки се радовао сваком таквом знаку напредовања и нове сигурности и интересовао се за сваку ствар. Разгледали су собе по кући, ценили њихов положај и висину, а грађевинару књагиња је казала много пријатних ствари које су баш овом приликом сасвим на свом месту. Тако исто, после смо посетили магистратско здање, које је господар Васа подигао и које највише личи на наше зграде за трговине.

У пољу, мало даље од вароши, у прославу дана приређена је трка; неколико варошана и сељака, до десет њих, требало је да трче и изабрали су за трку младе и лаке коње. Господар Васа наредио је да се на конаку

повешају разне мараме, траке итд. ко је од тркача први стигао, добијао је прву награду. Сви стадоше у један ред, леђима окренути мети. Морао се објавити један полукруг, даље пројавити кроз улаз у варош који је био ограђен палисадима, затим савити узаним, калдрмисаним путем поред цркве па стићи до мете. Ми заузесмо прозоре нове куће; дадоше знак и трка отпоче. Један од тркача био је далеко одмакао; али код цркве при савијању паде из седла, за њим појурише остали и стигосе у малим размацама до мете; коњ, који је збацио тркача, продужио је сам трчање и добио је за свог господара трећу награду.

Пошто су награде подељене, кренусмо се до џамије, која је лежала на једној узвишици ван вароши. То је била првобитно хришћанска црква коју је кнез Лазар подигао. Имала је изглед високог округлог кубастог здања, без торња, уз које је доцније дозидано опало минаре. Кад су Турци освојили земљу, они су од цркве направили џамију; Карађорђе је претворио опет у цркву. Године 1813. Турци је опет узеше за џамију и књаз није хтео да Турке толико вређа да им је поново узме. Близу цркве су опали турски гробови. Уосталом, Турци много на то мотре да неверници не улазе у њихове џамије, у Србији су сасвим трпељиви у том погледу. Позваше турског чувара џамије и он нам је отвори са великом готовошћу. Џамија је унутра празна, изузимајући једно мало место, где је било прострто неколико старих ћилима, на којима су се верни молили Богу; једна мала дрвена предикаоница наднела се над тим ћилимима. Од слика не види се ништа, Турци нису трпели ни траг од истих. Најинтересантније је на тој цркви њена лепа правилна конструкција, по којој се може упоредити са многим талијанском црквом и која даје један доказ више о томе да је вештина била одомаћена у XIV веку у Србији.

Остали део времена, то послеподне, проведен је у разговору, у једној врло лепој соби конака, а ватра из оџаклије пријала је свима. Ту су већ били измешани турски и франачки обичаји, неколико комада елегантног намештаја украшавало је собу.

Позно вече завршено је колом, које се играло у дворишту, око једног великог мангала, уз звуке гајдаша. Једна будалина у лисичјем ћурку, окићена са свију страна лисичијим реповима, са буцом у руци, давала је тој ноћној слици чудну, фантастичну боју.

Чачак прави сасвим пријатан утисак.¹⁰⁷ Лежи на јужној страни брда Љубића, које је књазу Милошу године 1815. тако згодно послужило за његов убојни размештај.

Већ сам у подоста кућења српских кућа загледао, а за то је већ зашло време било врло згодно; у лето, проводили би вечери и ноћи на пољу под чардацима, тако да би се могао само летимични поглед бацити на

107 Овај део Пирховог путописа (стр. [79]-...) поновљен је и на стр. [171-172] (видети које ће стране бити) јер се превод разликује у финесама.

унутрашњост куће. Међутим, ја сам био у стању да се упознам са разним ступњевима њеног устројства, почев од скромних размера у Дебелом лугу па навише. Но у Чачку, у кући где смо становали, код једног од првих трговаца, владала је таква варошанска елеганција која је превазилазила сва моја очекивања. Међутим, ма како да је било укусно и угодно све оно што сам овде нашао, у једном је свуда било подједнако, да су нас свуда са истом срдечношћу дочекивали, сваки како је који могао. Цвјеткова упутства, истина, су гласила да тражи најбољи дочек, али се опет могло лако познати да је књажеа наредба из гостопримства и извесног интересовања према новој, непознатој прилици радо вршена. Чешће ми је Цвјетко говорио, кад смо седели по оним кућицама: Знате, шта људи говоре? „Ето, то је добро кад већ и странци долазе да нашу земљу виде, дакле зна се за нас и на страни, хоће људи да нас упознају“.

Начин дочека у кући трговца у Чачку био је тако исто патријархалан као и по селима, само са много већим луксузом. Но овде много јаче и неприродније избија потчињен положај жена. Породица је обухватала родитеље, већ старе људе, сина и његову младу, лепу жену. Ова последња имала се бринути о нама и она је ту дужност вршила са највећом грацијом. Ништа ми није било чудније него кад сам ујутру рано, после спавања, виђао младу жену како већ стоји пред вратима са прекрштеним рукама на прсима, чекајући тренутак да нас може услужити. Овде је сваки, и преконоћ, тако обучен да је избегнута свака непристојност, и у том погледу влада, и међу људима, велика образност која спада у оно мало лепих турских закона које су и Срби примили. Чим смо устали, млада жена је савијала лепе покриваче са наших постеља и метала их је на гомилу у један крај собе. Затим нам је додавала воде за умивање, а на рамену јој је био пребачен убрус изаткан златом и шареном свилом (то је омиљен посао варошанака; седећи на ћилиму, оне везу те радове на ћерћеву, који метну преда се и на коме је разапето платно). Мало затим уђе са једним елегантним послужавником од лакованог лима, на коме су стајале кристалне чаше са свежеом пијаћом водом, на кристалним тањирима сладак жеље или укувано воће и у малим чашицама ракија. То су претече доручка, затим долазе кава и чибук. Тако исто нас је служила млада жена и за време ручка, о коме су били још отац и син. Кад смо се увече вратили, она метну један велики метални свећњак са огромном свећом – као оне по црквама – усред собе и стајала је поред врата, чекајући тренутак кад би требало усекнути свећу. Напослетку, долазила је да нам опере ноге, заједно са свим оним лепим прстењем и гривнама којима је била окићена.

Ја сам се са људима толико често препирао о томе и моје се мњење тако мало допадало да сам ту препирку напустио. Кад сам запитао да ли ће и женску децу дати да се школују, одговорише ми: „Трговину неће водити никад, а ни звања добијати, зашто ће им онда вештина читања и писања, осим да се разберу у љубавним писмима и да могу на њих одговорити?“ То је једна од тачака где ће тек образовање духа повести човечијем погледу.

Наша соба била је лепо намештена; уз зидове стајали су шарени, сјајни сандуци; над њима је висило много лепо израђеног оружја, ћилими су били елегантан, турски рад; на прозорима је било стакло, а била је и пећ, која нам беше баш добродошла. Овде праве изврсне пећи, од глине, које унутра имају једну јаку цев за грејање над коју се метне поклопац са рупицама; на тај начин загревање је брже и трајније. Та брига о загревању показује да је зима у овим крајевима јака. Чачак лежи између 43^о и 44^о ширине, дакле у једном степену ширине са Флоренцијом, где нико не помишља на пећи. Близина Балкана неће бити узрок томе, бар не главни, већ сигурно источни положај, и сигурно и велике шуме, још некултивирано стање земље ваља сматрати као прави узрок тако знатне сурове климе. Кад се хоће још брже да загреје соба, онда доносе мангал пун распаљеног угља.

Под сваке собе подељен је на два дела, један, који је са по стопе виши, који заузима већи део собе и тај је застрт ћилимима. Други, нижи део је до врата; ту се оставља обућа и на узвишенији део прелази се само у чарапама. Чизме се скидају чим се уђе у кућу и добијају се црвене шиљасте ципеле, које се остављају пред вратима. Жене, које стоје крај врата или слуге, одмах окрену ципеле, тако да се при изласку могу одмах навући. Отуда је израз кад се хоће да исказе презрење: није вредан да обућу окрене [...]

Аноним

ПУТНЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ БОСНЕ¹⁰⁸

Другог децембра нашао сам се у Крагујевцу (Kragujevac). Град изгледа као једно словенско село, а од њега се разликује по томе што се на главној улици налази пијаца.

Одатле сам са неколико Сарајлија наставио пут даље, и преко Чачка (Tschatschak), Пожеге (Pozega) и Ужица (Uschiza), а потом и преко Мокре Горе, стигли смо петог [децембра] до српског карантина.

Аноним

СЛОВЕНИ ТУРСКЕ¹⁰⁹

Данашња Србија (Serbien) подељена је у 17 нахија или округа, а то су: Крагујевац (Kraguiewacz), Рудник (Rudnik), Шабац (Chabacz), Ваљево (Waliewo), Чачак (Tschatchak), Ужице (Uschieza), Београд (Belgrad), Пожаревац (Poscharewacz), Смедерево (Smederewo), Ћуприја (Tschubria), Алексинац

108 Неутврђен извор, 175.

109 Неутврђен извор, 194.

(Alexinacz), и шест нових које је уступила Турска (Türkei), то јест, Крајина (Kraina), Црна Река (Czerna-Rieka), два среза Крушевац (Kruschewacz) и Параћин (Parakine), Стари Влах (Stari-Wlah) и Подриње (Podrinski) или област уз Дрину (Drina).

Борац за њрава Словена

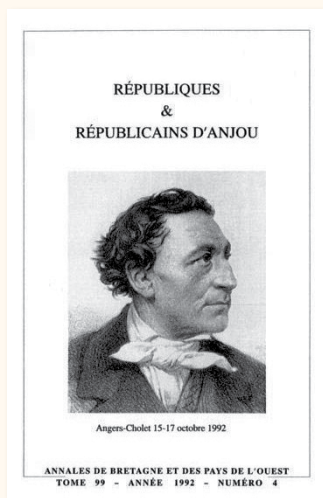
Сипријен Робер (Сурриѐн Robert, Анже, Француска, 1. фебруар 1807 – Америка, 1857 [1860?]), путописац, универзитетски професор и борац за права Словена, један од првих истраживача словенских језика и књижевности у Француској и у том својству је успоставио многобројне везе са ондашњим виђенијим интелектуалцима у Србији. Био је професор за словенске језике и књижевности на Колеж де Франсу (Collège de France). Његов живот и дело су ипак остали недовољно истражени, те је његово име готово потпуно заборављено. У XIX веку у Француској наилази се на прве покушаје да се реконструише Роберова биографија, и то из пера Теодора Павија (Théodore Pavie, 1811-1896) 1887. и Луја Лежеа (Louis Léger, 1843-1923) 1896. године. Поред књижевних енциклопедија специјализованих за XIX век, то су најважнији међу ретким поменима Роберовог имена.

Обновљен интерес за Роберову делатност у Србији јавља се тек у XX веку, али ниједан истраживач није направио целовитију студију о Сипријену Роберу, не разматрајући подробније Роберов живот и делатност.

Потиче из скромне сељачке породице пореклом из Сен Леонарда (Saint Léonard). Већ као дечак, волео је поезију и писао стихове. Похађа колеџ (Beaurgéa); био је „марљив у послу, неуморан у ходању и врло скромног имовинског стања“ (Теодор Пави). У Паризу је студирао језике и књижевности. У том периоду бави се и превођењем које му је извор средстава за живот.

Робер је био велики путник: „Пешке је обишао читаву Европу и прошао кроз хиљаду пустиловина које је причао само у сусретима са пријатељима...“ (Теодор Пави). Пропутовао је Немачку, Италију, читаву Источну Европу, видео део западне Азије. Током тих путовања правио је цртеже и забелешке и по повратку у Француску објављивао чланке у часопису *Revue des Deux Mondes*, са којим успоставља сарадњу 1842, а убрзо постаје и члан редакције. Ту и објављује први у низу чланака који су резултат путовања по словенским земљама тадашње Аустрије и Турске, највероватније у периоду између 1836. и 1842. године. У једном чланку Робер пише: „Волим Словене, међу њима сам провео као путник скоро десет година.“

У многобројним текстовима у периодичним публикацијама и у књигама, објављивао је радове о прошлости и садашњости словенског света, њиховим језицима, књижевностима и историји (Сурриѐн Robert, *Les Slaves de Turquie. Serbes,*

Сипријен Робер
(1807-1857 [1860?])

Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares. Leurs ressources, leurs tendances et leurs progress politiques, I, Paris 1844).

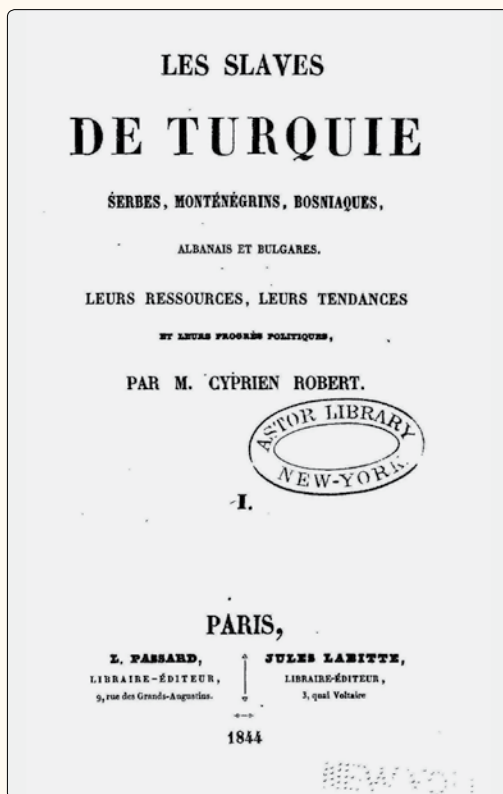
Књигу *Les Slaves de Turquie* (Paris, 1844) Робер је саставио од текстова који су почев од 1842. објављивани у *Revue des Deux Mondes*. Аутор је, поред осталог, за одељак о Црногорцима користио Вукову књигу *Montenegro und die Montenegriner*. После ових путовања Робер се враћа у Париз где живи врло скромно и неуобичајено, водећи бoемски начин живота.

Захваљујући интензивном бављењу словенском тематиком и изузетном успеху дела *Les Slaves de Turquie*, године 1845. уследио је позив да држи предавања на Катедри за словенски језик и књижевност на *Collège de France*-у.

Године 1848. створено је *Словенско друштво у Паризу*, чији је Робер био секретар, и започето је издавање његовог званичног гласила, листа *La Pologne*, у којем је Робер био главни уредник. Лист је добио овај назив, јер је Робер био под највећим утицајем Пољака, најорганизованије словенске скупине у Паризу. Ипак, трудио се да не подреди писање листа искључиво пољским интересима, а побринуо се и да се за ново *Друштво* сазна у крајевима ради којих је оно било и основано. Предани радник и плодан стваралац, својом делатношћу много је допринео приближавању словенског света као целине, а посебно јужнословенског, Француској и Европи.

Роберова делатност на ширењу сазнања о Јужним Словенима била је запажена и цењена. У знак признања за његово деловање, *Друштво српске словесности* из Београда, претеча *Српске академије наука и уметности*, изабрало га је за дописног члана, што је он врло озбиљно схватио.

Сипријен Робер, занесени авантуриста и сањар, проницљив посматрач, али скроман научник чије је име неправедно пало у заборав, на романтичан и мистериозан начин отишао је у непознато – место и година његове смрти (нестанак 1857, тишина 1860...) ни до данас нису поуздано утврђени: „Здушно одобравање и похвале које су пратиле Робера, одавали су признање писцу који је Јужне Словене, њихову културу и језик, представио свету. Данас можемо рећи

Cyprien Robert, *Les Slaves de Turquie: Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares: Leurs ressources, leurs tendances et leurs progress politiques, I* (Paris, 1844)

да је он стварни оснивач француске славистике, јер је Мицкјевич сувише кратко био на *Кашегри* да би његова делатност оставила дубљег трага.¹¹⁰

СЛОВЕНИ У ТУРСКОЈ

Срби, Црногорци, Босанци, Албанци и Бугари
Њихове могућности, њихове тежње
и њихов политички развој¹¹¹

Кнежевнина Србија – Историја Милоша

Волим Словене, међу њима сам њровео као љушник скоро десет година.

Предговор

Плод вишегодишњег боравка међу Словенима на Оријенту,¹¹² ово дело има за циљ да представи осам милиона горштака који заузимају Балкан од Јадрана до Црног мора. Оно даје опис њиховог савременог стања, њиховог приватног и јавног начина живота, њихових провинција, насеља, излаже ресурсе земљишта, унутрашњу и спољну трговину и погодности које би Европа могла да има од њихове обнове. У излагању савремене историје ових ратничких народа назначава начине којим би се могли вратити свом природном устројству и политичком животу, што захтевају већ четрдесетак година у устанцима који су код нас или лоше схваћени или у потпуности игнорисани. [...]¹¹³

110 Павле Секеруш, поговор „Сипријен Робер и Јужни Словени“ у *Словени у Турској: Срби, Црногорци, Босанци, Албанци и Бугари: њихове могућности, њихове тежње и њихов политички развој: Кнежевнина Србија – Историја Милоша*, Сипријен Робер (Горњи Милановац: Лио, 2016), 101-142.

111 Сипријен Робер, *Словени у Турској*, 25. „[...] Рецептција Роберовог дела је једно од поглавља нашег рада. Здушно одобравање и похвале које су га пратиле, одавали су признање писцу који је Јужне Словене, њихову културу и језик, представио свету. Данас можемо рећи да је он стварни оснивач француске славистике, јер је Мицкјевич [Адам Бернард Мицкјевич, 1798-1855] сувише кратко био на *Кашегри* да би његова делатност оставила дубљег трага. Због тога нас је зачуло одсуство података о Сипријену Роберу, јер би он по свом значају за историју славистике, требало да заузима једно од челних места, а о њему није било ни монографије ни довољно чланака. Сада, када смо сложили плочице нашег мозаика, надамо се да је та неправда на неки начин исправљена. Верујемо да је ова личност напоскон заузела одговарајуће место у славистици и културној историји оба народа“ (Павле Секеруш, поговор „Сипријен Робер и Јужни Словени“ у *Словени у Турској*, 101-142).

112 Оријентални – источни; Оријентално питање, тј. Источно питање, некада веома важно политичко питање: како потиснути Турску царевицу са Балкана; у овој књизи појам „Оријент“ означава европски део Турске.

113 Сипријен Робер, *Словени у Турској*, 7.

Кнежевина Србија Историја Милоша

Ограничена на западу Савом и Дрином, на северу Дунавом, на истоку Тимоком, на југу Босном и Македонијом, мала држава која се од 1830. назива Кнежевина Србија заузима територију не већу од тринаест стотина квадратних лига, и нема више од 800-900 хиљада становника. Ништа друго се не може видети, у оснивању ове кнежевине, осим првог уступка који су учинили господари турског царства најнестрпљивијима од пет милиона потчињених, колико данас има припадника српског народа, укључив ту и оне који су емигрирали у Мађарску. Ојачани успехом и постајући из дана у дан све достојнији слободе, Срби нису оклевали да од султана затраже нове уступке. Кнежевина Србија чини ембрион краљевства које је предодређено да једног дана постане велико и моћно, ако досегне природне границе које се приписују народу који насељава грчке планине и Јадранско море. [...]¹¹⁴

За њену плодност један путник од пре неколико месеци каже: *Не може се иронаћи обласи природно бојашнија, боље уређена, са ипогоднијим распоредом шуме и обрадиве земље, бојашнија у сваком смислу.* [...]

Једино важно складиште земље јесте Београд који, као турски град, не пружа много више од тужних рушевина, а као словенски град тек је колевка. Али ово гнездо белих орлова у олуји, како каже песма, изгледа предодређено да игра у будућности улогу не мању од оне од пре 100 година, када је било место сусрета војски истока и запада. [...]¹¹⁵

Овај народ, који има истакнуту љубав према независности и кога словенски публицисти називају најдемократичнијом нацијом на Оријенту, чини у ствари праву републику; само то је једна оријентална република која не искључује, као европске демократије, сопствено покоравање фамилији чији си члан. Легалитет за којим Срби толико жуде не састоји се у томе да се сви сведу на ниво простака него у веровању да су сви господа. Питао сам једног сељака има ли код њих племства: *Да, одговори ми он, ми смо сви илемсџво.* [...]¹¹⁶

Енергија Срба, као она код лавова, не открива се одмах; она без емоција и буке завршава најважније послове. Нова мисао, народни глас, лети као путем бежичног телеграфа, од једног села до другог. Тако настају они потмули гласови, тако познати онима који су живели на истоку, и тако лагани док не осветле дан као муња. Неукротива гордост, велика љубав према домовини и слави, жестина која не искључује стрпљење; то су укупно узев квалитети српског народа.

114 Сипријен Робер, *Словени у Турској*, 19.

115 Сипријен Робер, *Словени у Турској*, 21.

116 Сипријен Робер, *Словени у Турској* 24.

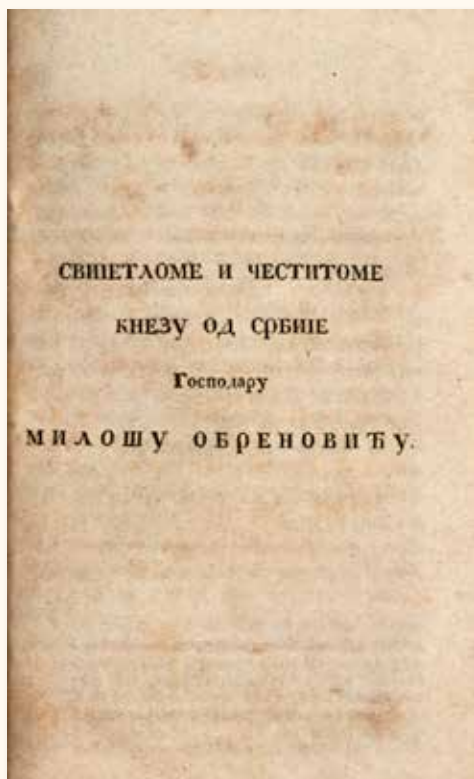
Немац о Кнежевини Србији

Пол Антон Федор Константин Посарт (Paul Anton Fedor Konstantin Possart) (Бернбург (Саале), Немачка, око 1808 – 8. мај 1860), немачки професор, библиотекар, проповедник (пастор), историчар и географ, аутор и уредник школских уџбеника и више дела из географије и лексикографије: *Das Königreich Polen und der Freistaat Krakau*, 1840 (Краљевина Пољска и слободна држава Краков); *Die russischen Ostsee-Provinzen Kurland, Livland und Esthland, nach ihr** (Руске балтичке области Курландија [Куронија], Ливонија [Ливонска] и Естонија); *Grammatik der persischen Sprache*, 1831 (Грамаџика персијској језика); *Kleine lappländische Grammatik mit kurzer Vergleichung der finnischen Mun**, 1840 (Мала лайонска грамаџика са крајким њоређењем финалној *Mun**); *Kleine lappländische Grammatik*, 1840 (Мала лайонска грамаџика)...

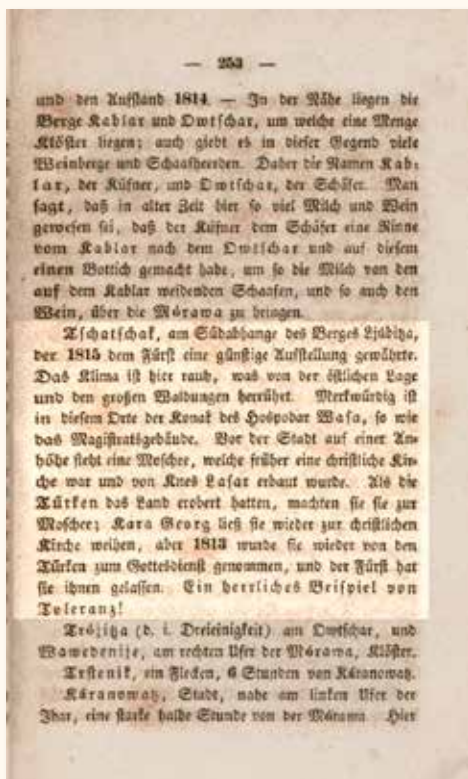
За историју Србије посебно је значајно дело *Кнежевина Србија, њено сџановништво, живош и обичају* (*Das Fürstenthum Serbien, seine Bewohner, Deren Sitten und Gebräuche*, Darmstadt: C.W. Leske, 1837), састављено као компилација од текстова разних аутора које је он прерађивао. Написао је и *Das Leben des Fürsten Milosch und seine Kriege: mit dem Bildniss des Fürsten und einer Charte von Serbien: nach serbischen*

Paul Anton Fedor Konstantin Possart, *Das Fürstenthum Serbien, seine Bewohner, Deren Sitten und Gebräuche* (Darmstadt, 1837) (упоредна и насловна страна)

Посвета кнезу Милошу Обреновићу

Страна 253 на којој се помиње Чачак

Originalquellen bearbeitet von Prof. Dr. P. A. Fed. Konst. Possart (Stuttgart: Hallberger'sche Verlagshandlung, 1838) (*Кнез Милош и његови рајови: са кнежевим њорџрејом и карџом Србије*: према оригиналним српским изворима приредио проф. др. П. А. Фед. Конст. Посарт).¹¹⁷

ЗНАМЕНИТОСТИ ЧАЧКА¹¹⁸

Чачак се налази на јужној страни брда Љубића, где је кнез 1815. добио једну битку. Клима је овде оштра, због осојног положаја и великих шума. Знаменитост овог места је конак господара Васе, који је сада зграда магистрата. На узвишењу у вароши стоји џамија, некадашња хришћанска црква, задужбина кнеза Лазара. Кад су Турци покорили

¹¹⁷ (<http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1378&p=0001&e=f&w=1280&h=913>) <http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1378&e=f&w=1280&h=913&p=0155> (преузето 16.02.2017).

¹¹⁸ F. A. Possart, *Das Fürstenthum Serbie, seine Bewohner, deren Sitten und Gebräuche: Dren Reisen: Historisches und Geographisches von P. A. Fed. Konst. Possart: mit einer Titel vignette* (Darmstadt: Druck und Verlag von Carl Wilhelm Leste, 1837), 253. (видети и дигитализовану верзију: <https://books.google.de/books?id=Zu1DAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=de#v=onepage&q&f=false>) (приступљено 16. 02. 2017).

Paul Anton Fedor Konstantin Possart, *Fürsten Milosch und seine Kriege: mit dem Bildniss des Fürsten und einer Charte von Serbien* (Stuttgart, 1838) (упоредна и насловна страна)

— 42 —

den Jovan und Murap zu erforschen, ob auch nie es möglich wäre, jene Türken bei Tschatschak zur Uebergabe zu nöthigen oder zu vertreiben, che Tzaja-Pascha mit der Armee anläufe; wenn sie es nicht bewirken konnten, so sollten sie sich, sobald sie den Feind mit der Armee sähen, scheinwärts ziehen, um nicht von den Türken umzingelt zu werden. Miloš kam von Tschatschak her nach Brusniza und der Feind mit zehn bis zwölftausend Mann Truppen nach Majdan, woselbst er sich einquartirte. Als die Türken in den Distrikt kamen und zu plündern, zu sengen und zu tödten anfingen, erschrock das Volk und viele alte Kmeten fielen an sich zu ergöben, nöthigten auch das Volk dazu und wollten mit den Feinden vereint Miloš verfolgen. So liefen alle die Krieger, die mit Miloš waren, auseinander, kehrten in ihre Heimath zurück und gingen ihren eigenen Geschäften nach. Miloš blieb nur mit einigen seiner ausgewählten Leute in der größten Verzweiflung zurück; ihr Gespräch war nur dieses: sie wollten sich nach Hause begeben, aber die Weiber und Kinder erschrien, dann sich ohne Furcht und Sorge in die Wälder flüchten und sich dort sowohl mit den Türken als mit den Serbier, von denen sie verlassen werden, schlagen. In dieser verzweifeltsten Lage mußte Niemand Miloš so gut aufzumuntern, als seine, seiner würdige Gattin Tjudija. Als sie so mit einander sprachen, kam zu ihnen Jovan Dobrasscha mit sechshundert Mann von Gruscha, und Militz Drinschitz mit zweihundert Montenegroinern, aus dem Distrikt von

— 43 —

Rudnik, die Miloš dem Feinde entgegen beordert hatte. Da verwandelte sich die Angst und Verzweiflung in Freude und Hoffnung. Tzaja-Pascha zog, noch von Belgrad aus, rechts Tschatschak zu, erschien, weil dieser Ort beinahe in der Mitte des Landes, zwischen den Distrikten von Passcha und Rudnik und nahe an denen von Kragjewah und Jagodina gelegen ist; zweitens, weil die Ebene an der Morawa für die Armee günstig war. So zog denn der Feind von Majdan auf die Quartiere von Konjewitz und Miloš folgte ihm mit den Gruschanern und Montenegroinern (unter denen auch einige Kometen waren). Als Tzaja-Pascha den Tag darauf über die Morawa gieng und sich nach Tschatschak begeben hatte, blieb Miloš auf dem linken Ufer der Morawa und ließ eine Schanze beim Walde von Lisbije aufwerfen, wo sich sein Bruder Jovan und Kasar Murap von Tschatschak her versammelt hatten. Nachdem die Türken am folgenden Tage so wahr geworden waren, daß sich die Serbier am Lubitz befanden, kamen sie aus Tschatschak heraus und fielen sie mit unbeschreiblicher Kraft und Tapferkeit an, dennoch hielten sich die Serbier gut in ihrer, noch nicht einmal gehörig vollendeten Verschanzung, die nur ein wenig über die Erdoberfläche erhoben war, schlugen die Türken zurück und verwundeten deren Pascha, Namens Wranjallija. Am nämlichen Tage, als von den Türken die Serbier zum ersten Male am Lubitz angegriffen wurden, gingen von Tschatschak zehn alte Kmeten aus, welche sich aus den Distrikten von Rudnik,

Стране 42 и 43 на којима се помиње Чачак

Побољшана карта Србије Федора Посарта у размери 1 : 1.200.000 (30 • 31 cm) израђена је 1820. по угледу на карту Србије капетана у Аустријском генералштабу Адама фон Вајнгартена из истог периода, преко које је у европску науку ушло много сигурнијих географских елемената Србије него што је до тада био случај (Народна библиотека Србије)

земљу, направили су ову џамију; Карађорђе је наредио да се поново освети за хришћанску цркву, а 1813. добили су је Турци, уз одобравање кнеза, за своје богослужење. Диван пример толеранције.

Ексцедиција и ојис флоре Србије

Барон Емануел Ритер фон Фридрихстал (Baron Emanuel Ritter von Friedrichsthal, псеудоним Emanuel Thal, Уршиц код Бруна, Моравска (Брно, Чешка Република), 12. јануар 1809 – Беч,¹¹⁹ 13. март 1842), аустријски путописац, природњак, дагеротипист,

¹¹⁹ Преминуо је у Градској кући 605 (према тадашњој нумерацији), која се налазила на Тргу Светог Петра (Stadt 605, Petersplatz 11) у центру Беча, а носила је ознаку „Код Ајсрубела“ („Zum

ботаничар, археолог аматер и пионир фотоекспедиције у Централну Америку. Путовао је и Балканом, документујући своја открића.

Његов званични ботаничарски псеудоним био је *Friedr.*

Фон Фридрихстал рођен је на породичном имању Уршиц близу Брна, тада у Аустријској царевини (данас Чешка Република). Образовање је стекао у Бечу, на Терезијанској Војној академији (*Theresianische Militärakademie - Theresianum*). По завршеној Академији, ступа у службу Аустријске владе, где је активан неколико година, до 1834. Али је ускоро напушта како би предузимао научна путовања. Уз потпору Владе, 1838. посетио је Антили, Средњу Америку (археолошка ископавања у Јукатану) и Сједињене Америчке Државе. Један је од првих који је поставио научне основе дагеротипије (бројне дагеротипије са његових путовања су нестале).

Придружује се експедицији кроз Србију и Македонију 1839. и 1840/1841, а уз потпору аустријског дипломате, министра иностраних послова и канцелара Клеменса фон Метерниха (1821-1848), путовао је Средњом Америком. После ове две експедиције, годину дана касније, постао је познат по поступку дагеротипије коме је у Њујорку научио Џона Вилијама Дрејпера. Начинио је и прве фотографске снимке области Маја на Јукатану - куће, пронађене предмете и рушевине Маја. Посетио је Ицамал, Уксмал, а потом и тешко приступачни Чичен Ицу. Двадесет пет ових, данас несталих снимака, били су приказани у Њујорку, Британском музеју у Лондону и Паризу. Неколико година након његове смрти, још две дагеротипије које се њему приписују, у Јукатану су дошле у посед истраживача Карла Бартоломеуса Хелера; од 1970. налазе се у Хелеровој заоставштини у Аустријској Националној библиотеци. Фридрихстал се повукао из експедиције због тропске болести, од које је по свом повратку и умро.

Путовао је у јужну Грчку 1834-1835; у пролеће 1836. придружио се експедицији кроз Србију, Македонију и европски део Турске из које се вратио 1837. године. Са својих путовања донео је велику природњачку збирку чији се један део налази у Царском Природњачком кабинету. Своја открића са ових оријенталних путовања објавио је у две књиге: *Reise in die südlichen Theile von Griechenland (Journey to the Southern Parts of Greece, 1838)* и *Serbiens Neuzeit: in geschichtlicher, politischer, topographischer, statistischer und naturhistorischer Hinsicht (Modern Serbia in Historical, Political, Topographical, Statistical, and Natural-Historical Respects, 1840)*.¹²⁰ Ова дела донела су му посебну репутацију у ботаници захваљујући описима флоре Грчке и Србије.¹²¹

Грађу за књигу о Србији сакупио је током свог боравка у Кнежевини.

Године 1837. предузима велико путовање кроз Централну Америку,¹²² посетивши Антили, Никарагву, Костарику, Гватемалу, а нарочито Јукатан, који је прошао уздуж и попреко.

Године 1840. наименован је за првог секретара Аустријске мисије у Мексику, где се након што је прочитао записе Џона Лојда Стивенса и Фредерика Катервуда заинтересовао за истраживање остатака цивилизације Маја. Своје планове изложио

Eisgrübel“). Првобитно се састојала од две куће (Кућа и Кућа Б). Срушена је 1895. године.

120 *Serbiens Neuzeit: in geschichtlicher, politischer, topographischer, statistischer und culturhistorischer Hinsicht*, dargestellt von Emanuel Thal (Leipzig: Bei Friedrich Volckmar; Wien: Bei Tendler & Schaefer, 1840).

121 https://en.wikipedia.org/wiki/Emanuel_von_Friedrichsthal (преузето 10.03.2017).

122 Видети: Rico Morgenstern, „Fishes collected by Emanuel Ritter von Friedrichsthal in Central America between 1838-1841“ [„Рибе које је Емануел Ритер фон Фридрихстал сакупио у Централној Америци између 1838-1841“], <https://pdfs.semanticscholar.org/1b35/b2abb12e81bc56c444d927d066e30f3f6ff5.pdf> (приступљено 4.11.2019).

је историчару Вилијаму Х. Прескоту током пута у Бостон, доневши у Њујорк апарат за дагеротипију.

Средином 1840-тих путује кроз Јукатан и Чиapas, поставши први који је урадио дагеротипије рушевина Маја и први Европљанин у XIX веку који је посетио рушевине Чичен Ица.

Међутим, исцрпљен напорима и неповољном климом, током својих истраживачких путовања по Јужној Америци разболео се, вероватно од маларије, што га је приморало да се 1841. врати у Европу, где умире у Бечу 1842. Током својих путовања ревносно је бележио своја научна запажања, прикупљао натуралије (узорке), доневши из Централне Америке одличан хербаријум, богат лепим примерцима, који је инкорпорисан у Ботанички кабинет у Бечу.

Рана смрт спречила га је да објави резултате својих истраживања по Централној Америци, али је за живота организовао изложбу двадесет пет дагеротипија у Њујорку, Британском музеју у Лондону и Паризу, за коју је добио признање париске Академије за натписе и лепу књижевност¹²³ чији је био члан.

НОВО ДОБА СРБИЈЕ

Земља је подељена на дванаест нахија или управних подручја; свака нахија шаље своје капетане и представнике заједнице у Скупштину.

Нахије су: Крагујевац (Kragujevatz), као резиденција Књаза, и као њено седиште, а остале нахије су: Смедерево (Semederevo), Београд (Beograd), Шабац (Schabatz), Соко (Soko), Ужице (Uxitze), Ваљево (Valjevo), Рудник (Rudnik), Пожега (Póhega), Студеница (Studeniza) заједно са Јошаницом (Joschanitzza), Јагодина (Jagodina), Крушевац (Kruschevatz), Бања (Banja), Параћин (Parankja), Гургусовац (Gurgussovatz), Ћуприја (Kjupria), Зајечар (Zajecsar), Неготин (Negotin) и Пожаревац (Poharevatz).

Добар познавалац Источне

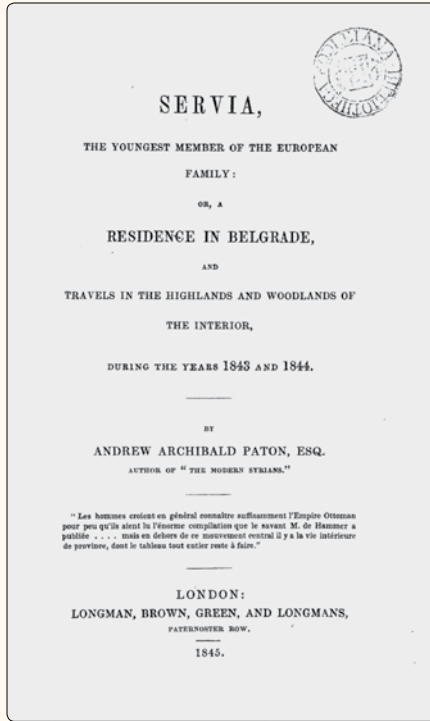
Ендрју Арчибалд Пејтон (Andrew Archibald Paton, Единбург, 19. март 1811 – 5. април 1874), британски дипломата, оријенталиста, путописац, књижевник, члан Краљевског Географског друштва у Лондону. После завршеног универзитета, предузима путовања од Напуља у Беч, а одатле кроз разне земље Источне Европе и Блиског истока (Сирију и Египат). Добро је упознао менталитет, обичаје и политички живот Истока, које је, уз описе самих земаља, представљао јавности кроз занимљиве серије књига.

Кратко време (1839-1840) је приватни секретар британског конзула Џорџа Хоџиса у Египту, а затим одлази у Сирију. У

Ендрју Арчибалд Пејтон (1811-1874)

123 The Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, посвећена хуманистичким наукама, основана је у фебруару 1663. као једна од пет академија Института Француске.

Servia, The Youngest Member of the European family: or, A Residence in Belgrade, and Travels in The Highlands and Woodlands of the Interior, during the years 1843 and 1844.
by Andrew Archibald Paton, Esq. (London, 1845)

кризи око смене династије у Србији 1842. укључује се у делатност људи око шкотског дипломате, писца и политичара (члана Парламента 1847-1852), Дејвида Уркарта (David Urquhart, 1805-1877), уредника часописа *Portfolio* у Лондону, који је радио на стварању нове српске доктрине („Начертаније“). Од 1843. кратко време је наименован као „the acting consul-general“ у Србији. Из писама која су сачувана (Фонд Дејвида Уркарта у Оксфорду и др.) види се да је био упознат са плановима Србије за ослобођење српског народа у турским покрајинама. Британски амбасадор у Бечу шаље га 1846. да испита аустријске луке на јадранској обали. Обе епизоде описао је у две књиге, које су више путописна литература него историја.

Године 1858. постао је вицеkonzул у Мисолонгију, у Грчкој; 1859. премештен је у Либек, а од маја 1862. врши функцију британског конзула за Дубровник и Боку Которску.

Двадесет седмог априла 1852. Пејтон се оженио Елајзом Калверт у Сент Ен Сохоу, Вестминстер, Лондон; имали су ћерку Елајзу Ребеку Ен Пејтон.

За српску историју важни су његови радови: *Servia, or a Residence in Belgrade 1843-1844* (London 1845, 1855);¹²⁴ *Servia, Youngest Member of the European Family: or, A Residence in Belgrade, and Travels in The Highlands and Woodlands of The Interior, during the*

124 Chapter XVI: Poshega. – The river Morava. – **Arrival at Csatsak.** – A Viennese Doctor. – Project to ascend the Kopaunik. – Visit the Bishop. – Ancient Cathedral Church. – Greek Mass. – Karanovatz. – Emigrant Priest. – Albania Disorders. – Salt Mines, 174-185.

years 1843 and 1844 by Andrew Archibald Paton, Esq.¹²⁵ (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845);¹²⁶ *Highlands and Islands of the Adriatic: including Dalmatia, Croatia, and the Southern Provinces of the Austrian Empire. Vol. 1-2* (London: Chapman and Hall, 1849, 1996);¹²⁷ *The Bulgarian, the Turk, and the German* (London: Longman Brown, Green and Longmans; Brussels: C. W. Froment, 1855); *Researches on the Danube and the Adriatic: or, Contributions to the modern history of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Servia and Bulgaria* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1861, 2008).¹²⁸

СРПСКИ ЧАЧАК У ЗАМЕТКУ

Људи у главном верују да довољно познају Ошоманско царство ако су бар мало читали огромну компилацију коју је објавио учени г. де Хамер... али ван тој централној шока постоји и унутрашњи живи провинције, чију слику тек треба урадити.

[...] Настављајући пут богатом долином Мораве - која је овде широка неколико миља и може да има десет пута више становника од садашњег броја, стигосмо у Чачак, који је исто онако симетрично планиран као Пожега. Чачак је стари и нови, али стари турски град је нестао, а нови, српски Чачак још је у заметку. План по којем су ова два нова насеља саграђена је једноставан - састоји се од кружног или четвртастог пијачног трга са радњама у стилу турског базара, и правих улица које се рачвају од њега. Одсео сам у хану, а онда отишао начелниковој кући да предам писмо. Идући зеленим улицицама заустависмо се најзад пред високом дрвеном оградом, изнад које су се дизали жбунови ружа и другог цвећа. Ушавши, нађосмо се на травњаку налик на гладак тепих, а на супротној страни налазила се лепа сеоска кућа, налик на грађанску вилу у околини Лондона. Начелник није био код куће, али га је љупко заступала његова млада жена, леп примерак чачанске лепотице. Ускоро нам дођоше у посету заменик начелника и судија. Онда се појави један тамнопут човек доброћудног изгледа, стар између тридесет и четрдесет година, европског изгледа, у немачким панталонама

125 *Esq.*, скраћено од *Esquire* – титула поштовања за припаднике вишег социјалног стања, изнад ранга џентлмена, а испод ранга витеза.

Дело је објављено и на српском језику: Ендрју Арчибалд Пејтон, *Србија, најмлађи члан европске породице: или Боравак у Београду: и путовања по њанима и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, прев. Бранко Момчиловић (Нови Сад: Матица српска, 1996).

126 Шеснаест издања на енглеском и српском језику између 1845. и 2015.

127 *Енциклопедија српске историографије*, s. v. „Патон (Paton) Ендрју Арчибалд“. Дело је доживело двадесет једно издање на енглеском језику од 1849. до 1996.

128 Четрнаест издања на енглеском језику од 1861. до 2008.

и прслуку, али са турским јахаћим огртачем. „Ево доктора“, рече госпођа, и човек у турском јахаћем огртачу нам се представи овако:

Доктор: „I' bin a' Wiener.“¹²⁹

Писац: „Gratulire: dass iss a' lustige Stadt.“¹³⁰

Доктор: „Glaubn's mir, lust'ger als Csatsak.“¹³¹

Писац: „I' glaub's.“¹³²

Судија, смирен, постарији, мало гојазан човек, упита ме којим путем сам ишао и којим намеравам да наставим. Обавестио сам га о појединостима свог путовања и додао да намеравам да идем долином Мораве до њеног ушћа у Дунав. „Добри људи у Београду не путују из задовољства и могли су да ми дају мало обавештења; стога сам означио свој пут проучавајући мапу.“

„Скренули сте с пута да бисте видели Соко“, рече он. „Можете исто тако да продужите путовање до Новог Пазара и Копаоника, и видећете целу Србију пред собом, од Босне до Бугарске, од Балкана до Дунава; не карту или копију, већ оригинал.“

„Искушење је неодољиво. Одлучио сам да послушам ваш савет.“

Кренусмо затим скупа у посету чачанском епископу, који живи у најлепшој кући у месту, великој, добро грађеној вили на благој падини у травнатом ограђеном простору. Епископ нас је примио у отвореном киоску на првом спрату, у којем су свуд около били јастуци; одатле се пружа леп поглед на брда која затварају моравску долину. Овде нема густих шума и стрмих литица које дају неку сурову лепоту долини Дрине; поглед лута преко богатог жутог поља до брда која су сувише далеко да би се видели одређени детаљи, али су нејасно сива и лепа у провидном ваздуху ране српске јесени.

Епископ је изванредан примерак милитантног свештеника - снажан и жесток човек од шездесет година, у крзненој одори, са црном кадифеном капом. Његове жестоке оптужбе поводом Милошевих¹³³ незаконитих присвајања навукле су непријатељство тог значајног човека, али сада је био на врхунцу популарности.

Његова питања односила су се углавном на стање странака у Енглеској, и нисам могао да не помислим да је његова филозофија вероватно налик на филозофију америчког пароба у карантину у Смирни, који је сматрао да су жестоке борбе и сукоби неопходни ради прочишћавања моралне атмосфере, као што су грмљавина и муња потребни да прочисте видљиво

129 „Ја сам Бечлија“ (немачки).

130 „Честитам, то је весео град“ (немачки).

131 „Верујте ми, веселији од Чачка“ (немачки).

132 „Верујем“ (немачки).

133 Мисли се на кнеза Милоша.

небо. Опростисмо се затим од епископа и одосмо кући, јер се понудило неколико кандидата да ме угосте. Ја се, међутим, одлучих за веселог доктора, који живи у кући у којој је раније становао Јован Обреновић, најмлађи и омиљени Милошев брат.

Сутра ујутро пробудише ме већ у шест сати да ми саопште да се начелник вратио из унутрашњости и да ме очекује. Уставши, видех да је он обичан, једноставан Србин старе школе. Обавестио ме је, пошто је данас светац, да епископ неће почети богослужење док ја не дођем. „Шта?“ помислих у себи, „зар епископ мисли да су ови бучни Британци сви православне вере?“ Доктор је мислио да не треба да идем, „јер“, рече он, „ко год жели да вежба врлину стрпљења може то да чини на православном богослужењу или у мађарској парници!“ Али начелник је одлучио да се иде, а ја, увек спреман да се прилагодим обичајима земље, пођох с њим.

Саборна црква је веома стара грађевина, византијског стила, и најпре је била црква, затим џамија, па опет црква. Шестоугаони и сталактитски украси у угловима, као и мермерни под украшен геометријским арабескама, указивали су на утицај ислама, али слике распећа и изглед свештеника подсетише ме да се налазим у хришћанском храму.

Епископ, у владичанској одежди, био је обучен у одору од гримизне кадифе и белог атласа, проткану златом, која је у Бечу коштала триста фунти. Док је седео у својој столици, са митром на глави и владичанским штапом у руци, изгледао је са својом белом густом брадом као импозантни представник духовне власти. Понекад би добио мекши израз и деловао благо, као да му не би било испод части да дâ опрост грехова и једном цару.

Овом приликом посвећен је један свештеник; али служба је била тако дуга (пуна два и по сата), да су ме заморила бескрајна клањања и покрети, и више него једном сетих се добронамерне докторове жеље да се чувам православног богослужења и мађарске парнице; али певање беше добро, једноставно, моћно, и старински интонирано. При крају службе, скуп верника доби танке воштане свеће, које сви запалише. Затим приђоше и пољубише крст и Јеванђеље, које беше опточено веома финим сребрним и златним филиграном.

Од дуге службе добих добар апетит. Када сам се вратио доктору, он се осмехну и рече: „Сигуран сам да сте спремни за *café au lait*.“¹³⁴

„Признајем да је било прилично *lanweilig*.“¹³⁵

„Држите се будуће мог савета и клоните се православног богослужења и мађарске парнице.“

134 Бела кафа (француски).

135 „Досадно“ (немачки).

Одосмо затим да се опростимо од епископа, кога као и јуче затекосмо у киоску, у новом крзненом огртачу, величанственог као увек, са великим, сјајним прстеном на кажипрсту.

„Да нисте дошли у време поста“, прогунђа он, са доброћудним осмехом какав се очекује од тако страшног човека, „приредио бих вам ручак. Познато ми је да се Енглези добро боре на мору, али не знам да ли воле слану рибу.“

Причају за овог епископа да је једног ранијег путника, када се овај дигао да пође, упитао: „Јесу ли вам пиштољи исправни?“ Када је путник одговорио потврдно, епископ је одговорио: „Онда пођите с мојим благословом.“

Мада седиште епископа, Чачак је обично село, и безначајан је кад човек помисли на величанствену равницу у којој се налази. При сваком кораку који сам учинио у овој земљи, помишљао сам на красно земљиште које она нуди за систем насељавања који одговара осећањима и користан је за интересе садашњих становника. [...] ¹³⁶

Доживотни пријатељ Срба

Вилијем Дентон (William Denton, Острво Вајт, Нупорт, март 1815 - Педингтон, Лондон, 2. јануар 1888), најстарији син Џејмса Дентона, угледни англикански свештеник, теолог и писац. Завршио је студије (1844) и магистрирао (1848) на Ворчестер колеџу (Worcester College) у Оксфорду. Ту се укључио у Оксфордски покрет (Трактаријански покрет) који се развио у англокатолицизам и који је настојао да се старохришћанска верска традиција обнови и уведе у англиканску литургију и теологију. Најпре је рукоположен за ђакона у Цркви Светог Ендруа у Брадфилду, потом је био свештеник у Баркингу (1845) и, најзад, парох Цркве Светог Бартоломеја у Лондону. Касније је постао познат по заступању права градске сиротиње.

Дентону Србија и Срби нису били непознати. Упркос томе што су се почетком пролећа у енглеској штампи почели појављивати чланци којима су читаоци упозоравани да је Србија „дубоко побуњеничка“, те да је тиме опасна по путнике, и то посебно „по Аустријанце и Енглезе“, по наговору својих пријатеља који су му обећавали интересантна познанства у Београду, и, најзад, у намери да се одмори од вишемесечног напорног рада и „у потрази за здрављем“, кренуо

Вилијем Дентон
(1815-1888)

136 *Servia, The Youngest Member of the European family: or, A Residence in Belgrade, and Travels in The Highlands and Woodlands of the Interior, during the years 1843 and 1844*, by Andrew Archibald Paton, Esq. (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845) = Ендру Арчибалд Пејтон, *Србија, најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду: и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, прев. Бранко Момчиловић (Нови Сад: Матица српска, 1996), [5], 126-131.

је у потпуно непознату земљу. Тада је Србија била на само четири дана путовања од Лондона, али мимо устаљених путних праваца. Непосредно пре бомбардовања Београда, с пролећа 1862, овај угледни свештеник, човек немирног и трагалачког духа, стекао је велике симпатије према Србији током свог боравка у Кнежевини.

Интересујући се за православље и црквену организацију у Србији, Дентон је тада пропутовао добар део Србије - уз свесрдну пратњу и обезбеђење локалних часника и духовника, путовао је до Земуна и Београда, кроз делове источне и, малим делом, западне Србије и преко Милановца (Доњег), Мајданпека, Пожаревца и Смедерева, Свилајнца, Ћуприје и Шапца, као и манастира Манасије, Раванице и Раковице упознавао Србију и њено становништво. Тако је на свом путу, поред тога што је, као свештеник, „своју пажњу природно усмерио на стање црквених ствари у Србији“, неминовно упознао и вароши, села и манастире, као и народ, његове карактеристике и обичаје, географију и историју Србије, те тако постао доживотни пријатељ Срба и заступник идеја њиховог ослобођења од Турака. Зато је, чим се вратио у Лондон, почео са интензивним радом на пропаганди у корист српског народа уз жељу да утиче на званичну британску политику према балканским народима и измени став енглеског, махом туркофилског јавног мњења.

По свему судећи, Дентон је почео да размишља о припремању књиге о Србији још пред крај свог путовања 1862. године. Врло брзо по повратку у Енглеску прихватио се писања књиге под насловом *Servia and the Servians* и објавио је исте године у Лондону, као једну од првих књига такве садржине која се, из пера једног Енглеца, појавила на енглеском говорном подручју средином XIX века.¹³⁷ Две године касније, објављена му је и књига *Кристијани у Турској од В. Дентона М. А.: Сачинитеља књиге 'Срби и Србија' и т. д.* (у Новом Саду: Брзотиском Епископске књигопечатње, 1864).

Због својих заслуга, у Србији је одликован Орденом Таковског крста и Орденом Светог Саве.

СРБИЈА И СРБИ¹³⁸

Г. В. Дентон је врло добро позната личност у Србији, а његове заслуге за нашу земљу утолико су веће, што је он први или један од првих Енглеца, који су нас у најтежа времена потражили и нашли, и који су нас не само сопственим симпатијама наградили, што нас у истом смислу и са земљацима својим упознали.

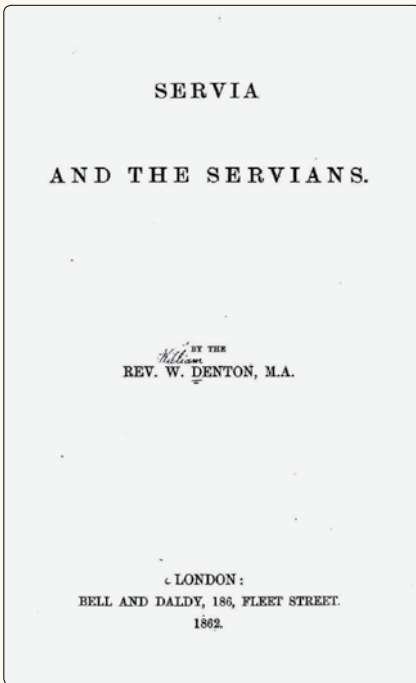
Никола С. Јовановић, из *Засјаве*, јун 1880.

Предговор аутора

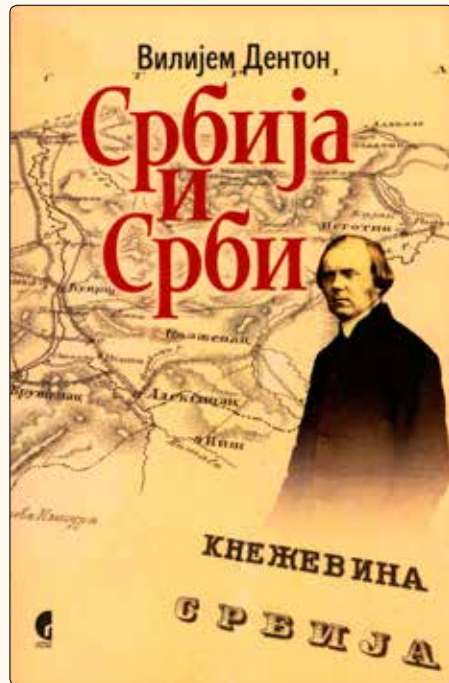
У пролеће текуће године, баш када ми је било потребно да се одморим од напорних обавеза које су ми однеле много времена у протеклих дванаест месеци, сколила су ме упорна наговарања, у виду обећаних познанстава у Београду, да посетим Србију. Радо сам се окористио њима. Пошто је та

137 Љубодраг П. Ристић, предговор „Вилијем Дентон: проналазач Српске кнежевине за енглески свет“ у *Србија и Срби*, Вилијем Дентон (Београд: Службени гласник, 2013), [9], 14, 15, 16, 24, 25, 42.

138 Вилијем Дентон, *Србија и Срби* (Београд: Службени гласник, 2013).

Servia and the Servians
by the Rev. W. Denton, M. A. (London, 1862)

Вилијем Дентон, *Србија и Срби*
(Београд, 2013)

земља мени била потпуно непозната, и пошто се налази веома далеко од путева којима иду обични путници, правило сам белешке о свему за шта бих помислио да би можда занимало моју породицу, како би моја писма кући могла да пренесу колико год је могуће обавештења о стању ствари у земљи кроз коју сам пролазио. Када сам почео да правим ове забелешке нисам имао никакав други циљ сем да удовољим малобројној публици за коју су моја писма била писана. Тек када је велики део мог путовања већ био иза мене, предложена ми је књига намењена већем броју читалаца.

Део путовања који води обалама Дунава провео сам у друштву неких својих земљака који су били у посети Србији ради испитивања могућности за трговину и рудних богатстава земље. Томе могу да захвалим за пријатно и добро обавештено друштво, а и за погодности током путовања којих бих иначе био лишен. Током већег дела времена проведеног на путовању у унутрашњост земље имао сам задовољство и повољну околност да путујем у друштву једног Србина, господина који је, као неко ко има најшири круг познанстава свих врста и везе са многим водећим породицама у Србији, главнини наших општих сазнања додао и обиље знања о језику. Са великом захвалношћу сећам се тих дана. Зато, док прелиставам странице које намеравам да ставим на увид јавности, не могу а да не изразим колико

много дугујем свом пријатељу и сапутнику Атанасију Јелићу. Господину Бујону, трговцу из Француске настањеном у Србији, као и његовој породици, дугујем захвалност за љубазну помоћ током мојих путовања и за безгранично гостопримство за све време мог боравка у Београду; осећам да би неправедно било пустити ову књигу у свет без израза захвалности за изванредну љубазност указану некоме до тада њима потпуно непознатом.

У страниј земљи су ме, и као свештеника¹³⁹ и као Енглеза, нарочито занимале две ствари. Нашао сам се у друштву припадника цркве о којој се у Енглеској премало зна, а од којих - без обзира на наше острвско уображење о сопственој савршености - имамо много тога да научимо. Као свештено лице ја сам, према томе, своју пажњу природно усмерио на стање црквених ствари у Србији. Као Енглез, који живи под окриљем слободног уставног поретка, нисам могао а да не осећам саучешће према онима чија је независност свакодневно угрожена, а понекад и стварно изложена опасности. Нисам ни толико заљубљен у политичку недоследност да бих се слагао са онима који са радошћу прихватају свргавање тираније у Напуљу, а ипак помажу при пружању подршке далеко ужаснијој турској тиранији.

Ко год много зна о народу који насељава јужну обалу Дунава, не може да у њему не види све оно што чини величину једне нације. Нико не би могао да путује кроз земље које насељавају Срби а да не поштује народ чије врлине нису уништила четири столећа насиља и да му се не диви, и да не буде сигуран у то да такву расу чека сјајна будућност.

Финсбери Сиркус

13. октобар 1862.

Поглавље прво

1. Географија

[...]

Водећи градови у Србији су - (1) Београд, садашња престоница, Сингидунум у римско време, који се налази на споју Саве и Дунава и у коме су седиште Владе и резиденција кнеза; (2) Смедерево, на ушћу мале реке Језаве у Дунав, мало на запад од ушћа Мораве; (3) Шабац, важан трговачки град, који се налази на Сави; (4) Ужице, у унутрашњости земље, недалеко од границе са Босном; (5) Крагујевац, раније седиште Владе, у средњем делу земље, на невеликој раздаљини од леве обале Мораве. Овде

139 Вилијем Дентон имао је англикански свештенички чин *реверанда*; не постоји одговарајући превод ове титуле [прим. прев].

се налазе Владине барутане, тополивица и војно складиште. Сем ових великих градова, у Србији се налази и неколико цватућих и пословних, мада мањих места, као што су Пожаревац, Ваљево, Хасан-пашина Паланка, Чачак, Ћуприја, Крушевац, Неготин на граници са Бугарском, и Лозница на супротној граници ка Босни. [...]

Поглавље четврто

Савремене српске цркве - Саборна црква Светог Михаила у Београду - Иконостас - Ђурђевдан - Служба на народном језику - Рукоположење свештеника - Освећење судова са житом - Јеврејски карактер службе - Разговор са архиепископом

[...] Ујутру на Ђурђевдан пробудила ме је граја на улици, гласнија од обичајене, и звук звона Саборне цркве која су позивала народ на службу. Међутим, како су ме претходне вечери обавестили да ће архиепископ да присуствује служби са причешћем, која ће почети у осам ујутру, ја сам чекао све до тог часа. Када сам стигао у Саборну цркву, служба још није била почела, мада је Црква већ била за две трећине попуњена, углавном мушкарцима. [...]

Недуго пошто сам стигао у цркву дошао је архиепископ у пратњи петорице или шесторице свештеника, одевених у огртаче и свештеничке одежде, и епископи из Чачка и Неготина који су, међутим, носили своју обичну одећу и тамне огртаче са свештеничким капама са којих се спушта црни вео. Ова двојица су заузела места на седиштима у певници на јужној страни цркве. Остали пратиоци архиепископа отишли су са њим до поманутог постоља, где је он, узевши штапић из руке свештеника, означио прво себе, а затим и свештенике и ђаконе из пратње, знаком крста на челу. [...]

Поглавље пето

Православна црква - Српске епископије - Број и приходи свештенства - Епархијска подела - Парохијско и монашко духовништво - Богослужење - Катехизам и школе - Влашке цркве - Недеља - Дан Светог Марка - Гробље - Игранке - Сахрана детета - Женска одећа

Српска црква је део Источне или, како сама себе с поносом назива, Православне цркве, и као таква је, наравно, у заједници са патријаршијском столицом у Цариграду. Теорија и пракса Источне цркве у складу су са оним што су енглески духовници одувек доказивали да је замислио о саборној цркви. Разне цркве у заједници са патријаршијском столицом у Цариграду, као оне у Русији, Грчкој, Србији, као и Православна црква Мађарске, признају првенство цариградског патријарха, али нити познају нити признају врховну власт тог патријарха. Ако је епископ, сваки епископ Православне цркве је брат, додуше подређен патријарху у погледу његовог положаја врховног

поглавара, мада су као епископи сви међусобно једнаки. Име патријарха унето је у службу сваке аутокефалне цркве, а потврде о хиротонији, бар оне за чин митрополита, увек се њему дају. Веза која уједињује поглаваре других цркава са средишњом столицом у Цариграду је веза братске привржености, љубави и поштовања млађе браће према старијој, братској цркви.

Српском црквом данас управљају четворица прелата: архиепископ београдски, који је и митрополит, и тројица подручних епископа у Шапцу, Неготину и Чачку. Рико, заиста, говори о српском архиепископу у Пећи са шеснаест епископа под њим, али у ово спадају све старе епископије у оквиру старе српске царевине, укључујући и оне у Босни, Бугарској и Славонији. Епископија у Србији има четири. Сада епископске столице заузимају Михаило у Београду, Гаврило у Шапцу, Герасим у Неготину и Јоаникије¹⁴⁰ у Чачку. [...]

Ако се сетимо да се Србија налази на само четири дана пута од Лондона, и да то путовање ни у крајњој линији не може да потраје дуже од недељу дана, и ако у обзир узмемо дивљину и лепоту околне природе, као и привлачност коју она има за спортисте, веома изненађује што тако мало путника из Енглеске посећује ову земљу. До те је мере лакше држати се утабаних стаза, које нам још лакшим чине путнички приручници, него истраживати нове области, да су људи задовољни Рајном или Мозелом, док су им далеко величанственије реке, са племенитијом околином и исто таквим историјским својствима, надамак руке. Они који издрже, као део неопходних зала везаних за путовања, немачку прљавштину, и ситне и непријатне неугодности којима владе на Континенту додијавају путнику, биће опчињени чистоћом српског народа, и савршеном слободом у којој се ужива у земљи где је поредак тако слободан као у Енглеској, а грађанска права још и шира. Овде, заиста, нема богатих магната као у Угарској; али су сеоске куће српске господе, као и сељачка имања, удобни како се само пожелети може, а боравак међу овим најгостољубивијим људима био би онај који се одликује правим уживањем. Ни у једној земљи нису живот или имовина безбеднији, а сељаци из било ког дела Европе не могу се поредити са српским по овој до највеће мере искреној уљудности која се заснива на независном духу и извире из истинске отмености карактера. У поздравима које сељаци упућују путнику нема ни трага сервилности. Они су општег карактера, али истовремено су и обострано исказивање поштовања које један слободан човек упућује другоме. Једном сам једног господина, Србина, питао има ли племства у Србији. „Сваки Србин је племић“, гласио је поносан одговор. Какав год би политички или друштвени смисао ових речи могао бити, када се присетим обзирности, уљудности и гостољубља који су ми

140 Јоаникије (Нешковић, 1804-1873), епископ шабачки (1849-1854) и ужички (1854-1873). Познат као обновитељ манастира (Студеница, Каленић, Жича) и градитељ цркава и црквених објеката [пап. прир.].

пружени, ја не могу ни да размишљам о неоправданом величању свега тога; па, у најмању руку, бележим резултат сопственог искуства када кажем да сваки Србин јесте господин. [...]

Прерађено издање Дентонове књиџе

Србија и Срби

Даниел фон Келн (Daniel Von Cölln, ? - ?), свештеник Немачке евангелистичке општине у Београду, у другој половини XIX века: „Кнежевина Србија је 1853. донела указ којим се регулишу односи и верска права неправославних хришћанских поданика (лутерана и калвиниста). Већ од раније постојали су притисци да се статус Немаца у Кнежевини Србији регулише неким посебним актом. Немци су почели масовније да се досељавају у Србију у време друге аустријске владавине Србијом од 1717. до 1739. године. [...]

Само десет дана пошто је књажевски указ донесен 9. септембра 1853. године, основана је Београдска протестантска општина. Први свештеник ове црквене општине био је Карл Хајнрих Теодор Граун из Витенберга (Carl Heinrich Theodor Graun, Wittenberg), који је 1854-1858. уједно вршио и дужност вероучитеља.

Године 1858. заменио га је Даниел фон Келн (Daniel Von Cölln), који је остао до 1865. године.¹⁴¹ Пастор фон Келн посебно се истицао у ширењу Вуковог Новог завета.

Током готово шест година свога боравка у српској средини имао је довољно времена да Србе добро упозна: „Оценивши да Дентон своју књиџу није првобитно наменио јавности и да јој недостаје ‘последња дорађеност’, пошто је аутор због кратког времена много тога морао да остави необрађено, а посебно што је стање хришћана у Турској опцртао јако тамним бојама, а много тога у сувише повољном светлу, Келн је одлучио да дело ревидира за потребе немачког читатеља. При томе, он није желео да књиџи одузме првобитни карактер ‘енглеског погледа’. За овај посао он је добио дозволу аутора, после чега се послужио делимично другим литерарним изворима, делимично поновљеним властитим путовањима и погледима, делимично службеним обавештењима. Радећи на књиџи, Келн, према сопственом признању, обраћао се за помоћ и научницима од којих је добио ‘сваку жељену информацију, а исто тако, за остварење овог циља, била му је на све могуће начине од помоћи и Кнежевска влада.’ Своје прерађено издање Дентонове књиџе Келн је обогатио са два ликовна прилога: литографијом ‘Гуслар код манастира Раванице’, коју је према познатој групи Анастаса Јовановића израдио литограф Енглбах (Engelbach), употребивши за изглед манастира слику Феликса Каница, и Географском картом Србије, која је сачињена на основу бележака пуковника Фрања Заха.

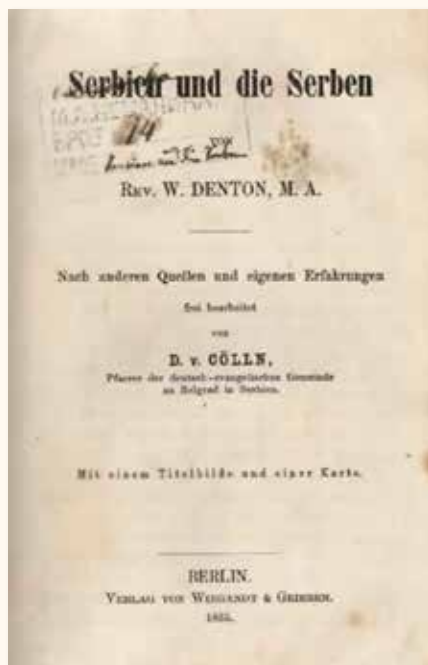
На тај начин изашло је у Берлину 1865. Дентоново дело *Serbien und die Serben* (Berlin: Verlag von Viegandt & Grieben, 1865) које је, како је сам Даниел фон

141 Бранко Бјелајац, „Протестантизам и Свето писмо у Србији“ (рад представљен на [Петсто] 500 година протестантске реформације [XXIV годишња међународна ЈУНИП конференција], Београд, Србија, 2017), [7]-12, https://www.npao.ni.ac.rs/files/584/500_godina_sa_katalogizacijom_96577.pdf (приступљено 5.11.2019).

Келн истакао, и на насловној страни ‘према другим изворима и властитом искуству слободно обрадио.’ Реч је о књизи у којој је несумњиво сачуван основни, добронамерни поглед на младу српску Кнежевину, а вера у њену будућност и мисију на Балкану коју је изрекао В. Дентон није битно доведена у сумњу. Захваљујући овој двојници протестантских свештеника, Србија је као држава добила и један целовити опис, сликовито је приказан и њен унутрашњи живот, друштвени и економски односи, речју – добила сведочанство о њеној убрзаној европеизацији.¹⁴²

ТУРСКА ЧАРШИЈА ЈЕ НЕСТАЛА¹⁴³

Пут од Пожеге према Чачку прати низводни ток Мораве. Дивна, питома, богата долина ове реке овде је широка неколико сати хода и може исхранити пуно становништва. Код села Дучаловића увлачи се између Овчара и Каблара, српске Свете горе. Седам збијених манастира дарују природном амбијенту посебну чар, а са врха Овчара се пружа диван поглед на околину. Сам Чачак је безначајан градић. Стара турска чаршија је нестала, а нови српски град је још у настајању, али је црква, чија је купола три пута носила полумесец и три пута крст, интересантан споменик старог времена. Византијска грађевина крстастог облика указује на њену првобитну намену за цркву, а орнаменти у угловима трансепта, саћа и сталактита и геометријске фигуре на мермерном поду су својствене исламу.

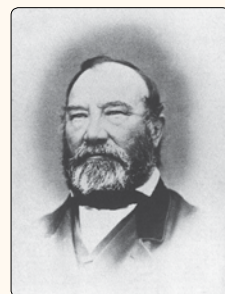
Serbien und die Serben von Rev. W. Denton, M. A.; Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet von D. v. Cölln, Pfarrer der deutsch-evangelischen Gemeinde zu Belgrad in Serbien: Mit einem Titelbilde und einer Karte (Berlin, 1865)

142 „Вилијам Дентон – један заборављени сведок о Србији у XIX веку“, у *Исцрпљивачи српских сџарина*, Дејан Медаковић (Београд: Просвета, 1985), 207-208.

143 *Serbien und die Serben* von Rev. W. Denton, M. A.; Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet von D. v. Cölln, Pfarrer der deutsch-evangelischen Gemeinde zu Belgrad in Serbien: Mit einem Titelbilde und einer Karte (Berlin: Verlag von Wiegandt & Grieben, 1865), 230, 231.

Српски Народни музеј - највеће дело

Јанко Шафарик (Janko Šafařík, Киш Кереш, Угарска, 2/14. новембар 1814 – Београд, 6/18. јул 1876), историчар, доктор медицине, професор и ректор (1847-1848) Лицеја у Београду, археолог, нумизматичар, члан Друштва српске словесности, управник Народног музеја и Народне библиотеке Србије; Словак из Угарске чија је разноврсна делатност претежно везана за Београд. Немачку гимназију похађао је у Новом Саду. Филозофију и права студирао је у Пожуну (данашња Братислава), а медицину у Пешти и Бечу. Као лекар радио је у Новом Саду, а 1843. прешао је у Београд, где је постављен за професора физике на Лицеју. Био је синовац писца, историчара, етнографа, филолога и лингвисте Павела Јозефа Шафарика (Pavel Jozef Šafařík, 1795-1861), те се и он приклонио историји и литератури Словена. Поред историје бавио се археологијом и помоћним историјским наукама. После смрти професора опште историје и ректора Београдског лицеја (1840-1841, 1845-1846) Исидора Стојановића (1809-1849), оставио је Катедру физике и преузео Катедру историје на којој је предавао до 1861, када га је заменио историчар и академик Пантелија Срећковић (1834-1903). Од 1869. до смрти био је члан Државног савета Кнежевине Србије.

Јанко Шафарик
(1814-1876)

Иако се није школовао за историчара, задужио је историјску науку и музеологију. Српски Народни музеј његово је највеће дело. Он је организовао сакупљање старина, а као члан Друштва српске словесности старао се о прикупљању писане грађе и споменика за старију српску историју, док је изворе за новију историју прикупао Исидор Стојановић.

Радовима из нумизматике, хералдике и сфрагистике, у Србији је поставио темеље овим помоћним историјским наукама. Издавао је повеље, житија, летописе, записе и натписе - издања хрисовуље цара Душана манастиру Светих арханђела код Призрена, *Живојойис Сџефана Дечанској* од Григорија Цамблака, *Живојойис десјоша Сџефана Лазаревића*, Спис Константина Михаиловића из Островице... Исписе из Млетачког архива објављивао је у *Гласнику Друштва српске словесности*, а затим је приредио посебно издање *Српски сјоменици млейчачкој архива, Acta Archivi Veneti I-II* (1860-1862).

НАЧЕРТАМ СТАРУ ЦРКВУ ЧАЧАНСКУ¹⁴⁴

Дана 1. августа дођем у Чачак, ту посетим и начертам стару цркву чачанску, знамениту што је више пута од цркве џамија, а од џамије опет црква бивала. Код господина председатеља Суда окружног Момировића, прегледао сам знатно число стари новаца, оне које је неки Бугарин хаџија Његовом високородију господину попечитељу просвјештенија доносио и показивао. Госп. Момировић дао му је за исте новце 13 цес[арско]

¹⁴⁴ Јанко Шафарик, *Извјесџије о џушовању џо Србији 1846. џодине*, прир. Љубомир Дурковић-Јакшић, Милоје Ж. Николић (Ваљево: Завод за заштиту споменика културе „Ваљево“, 1993), 30.

к[раљевских] дуката, а премда има међу њима многи стари и знаменити македонски, грчки и римски новаца (опет је цена та за њи велика) јер су сви од бакра и бронзе и већа част рђаво сачувана и отргта. Исти дан после подне отидем у село Лозницу код Чачка к једној баби која људима траве за лек даје, и показивајући јој моје траве које сам по рудничким бреговима накупио, сазнам и од ње неколико имена растенија, премда није толико траве познавала, колико сам се ја надао, изговарајући се да она само оно неколико трава познаје с којима лечи.

Проучавалац југоисточне Евроје

Жан-Анри-Абдолониме Убичини (Jean-Henri Abdolonyme Ubicini, Исуден, департман Индр, Француска, 20. октобар 1818 – 28. октобар 1884), француски историчар, новинар и географ, проучавалац југоисточне Европе, почасни члан Румунске академије. Рођен је у породици средње класе, пореклом из Ломбардије. После студија у родном граду и Версају, 1839. постао је наставник реторике у Жоањију (централна Француска). Од 1844. предузима дужа путовања кроз Италију, Грчку и Османску империју. Док је боравио у Букурешту, учествује у Влашкој револуцији 1848, поставши секретар привремене владе и кнежевског намесништва. Када су удружене руске и турске снаге угушиле револуцију, напушта Влашку (Валахију) и одлази у Константинопол, где проводи извесно време пре повратка у Француску.

Жан-Анри-Абдолониме
Убичини (1818-1884)

У Паризу је објавио неколико студија о Османској империји и Дунавским кнежевинама, међу којима је посебно значајна *Lettres sur la Turquie* (*Писма о Турској*). Покренуо је часопис *Revue de l'Orient*, а сарађивао је и у неколико других. У својим радовима обично је усвајао прорумунске ставове. Године 1867. примио је румунско држављанство.

За историју Србије посебно су значајна Убичинијева дела: *La Turquie actuelle* (Paris: Librairie de L. Hachette et Cie, 1855), *Le pays Serbe et la principauté de Serbie: souvenirs de voyage* (Paris: Imp. de J. Claye, 1864), *Les Serbes de Turquie: études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Montenegro et les pays Serbes adjacents* (Paris: E. Dentu, 1865), *Études historiques sur les populations chrétiennes de la Turquie d'Europe: les Serbes sous la domination ottomane (1389-1804)* (Paris: E. Dentu, 1867), *Constitution de la Principauté de Serbie: annotée et expliquée par A. Ubicini* (Paris: A. Durand et Pedone-Lauriel, 1871), *Les Serbes de Turquie: Études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Montenegro et les pays Serbes adjacents* (Boston: Adamant Media Corporation, 2001), *Constitution de la Principauté de Serbie: annotée et expliquée par A. Ubicini* [фототипско изд. из 1871] ([S. l.]: Kessinger Publishing's, [2010]).¹⁴⁵

145 https://en.wikipedia.org/wiki/Abdolonyme_Ubicini (приступљено 6.08.2018).

LES SERBES DE TURQUIE

ÉTUDES
HISTORIQUES, STATISTIQUES ET POLITIQUES
SUR LA
PRINCIPAUTÉ DE SERBIE, LE MONTENEGRO
ET LES PAYS SERBES ADJACENTS

A. UBICINI

GÉOGRAPHIE
STATISTIQUE, ORGANISATION POLITIQUE, RELIGIEUSE
ADMINISTRATIVE, ARMÉE, FINANCES, ETC.

PARIS
E. DENTU, LIBRAIRE ÉDITEUR
17 ET 19, GALERIE D'ORLÈANS, PALAIS ROYAL

1865
Tous droits réservés

50 LES SERBES DE TURQUIE.

Voici le tableau des préfctures avec leurs subdivisions et le chiffre de la population :

PRÉFECTURES.	CHEFS-LIEUX.	NOMBRE DE		POPULATION ¹ .	
		arrond.	comm.	en 1859	en 1853
Alexinatz.	Alexinatz.	3	44	29,564	43,875
Belgrade.	Belgrade.	5	56	37,306	58,471
Ville de Belgrade.	"	"	"	18,860	14,700
Chabat.	Chabat.	3	48	66,377	65,437
Iagodina.	Iagodina.	3	68	58,416	58,521
Kniajevatz.	Kniajevatz.	2	53	46,334	51,118
Kragoujevatz.	Kragoujevatz.	4	82	85,111	85,732
Kralna.	Negetine.	4	70	62,911	65,580
Kronchevatz.	Kronchevatz.	4	56	68,307	61,380
Oujitze.	Oujitze.	6	83	91,257	98,774
Poligrine.	Lomiza.	3	28	45,718	44,330
Pojarevatz.	Pojarevatz.	6	150	122,659	130,001
Roudnik.	Milanoevatz.	3	47	46,940	44,400
Smederevo.	Smederevo.	2	51	52,994	52,681
Tchatchak.	Tchatchak.	4	46	53,717	54,165
Tserna-Reka.	Zaitchar.	2	36	46,890	50,933
Tchoupria.	Tchoupria.	2	70	49,916	51,318
Valievo.	Valievo.	4	67	75,494	71,708
Total.....		69	1,059	1,075,381	1,108,568

1. Non compris les étrangers.

2. Y compris la ville de Maidanpek, fondée en 1854.

Les Serbes de Turquie: études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Montenegro et les pays Serbes adjacents par A. Ubicini (Paris, 1865)

LES SERBES DE TURQUIE. 61

quarante-neuf mille cent cinquante-deux Serbes ont voyagé à l'étranger.

La poste serbe ne reçoit et ne transporte les dépêches qu'à l'intérieur. Les communications avec le dehors ont lieu par l'intermédiaire soit des postes turque ou valaque, avec lesquelles elle correspond à la frontière, soit de la poste autrichienne qui a son siège au consulat général d'Autriche à Belgrade. Cette poste, qui par une de ces anomalies si fréquentes sous le régime des capitulations¹, reste entièrement indépendante de l'administration locale, reçoit et expédie tous les jours les dépêches à destination de l'Occident, et deux fois par semaine celles à destination de la Turquie.

Télégraphes. — L'introduction du télégraphe en Serbie date du mois d'octobre 1854. Le réseau télégraphique compte actuellement dix-neuf stations : Belgrade, Alexinatz, Chabat, Iagodina, Kladoca, Kniajevatz, Kragoujevatz, Kronchevatz, Lomiza, Milanoevatz, Negetine, Obrenovatz, Oujitze, Paratine,

1. Pareille chose existait en Roumanie, où le service postal international était fait par les postes autrichiennes etruses. Mais d'après une mesure récente (octobre 1864), il a été décidé que ce service serait supprimé à partir du 1er janvier 1865 et remplacé par la poste indigène. Le gouvernement serbe s'est également préoccupé des moyens de remédier à cet abus en concluant une convention postale avec l'Autriche. Ses efforts jusqu'à ce jour ont échoué. Voir le rapport du ministre de l'intérieur à la skoupchtina de 1864.

62 LES SERBES DE TURQUIE.

Pojarevatz, Smederevo, Tchatchak, Valievo, Zaitchar. Ce nombre doit être accru successivement jusqu'à concurrence de celui des villes. La taxe des dépêches a été réduite à un droit fixe et uniforme de 6 piastres turques (1 fr. 26 c.). D'après la convention austro-serbe du 29 septembre 1862, le prix de transmission des dépêches provenant ou à destination de l'Autriche a subi également une diminution notable. Une convention analogue a été conclue plus tard (16 juin 1864) avec les Principautés-Unies, qui communiquent avec la Serbie au moyen d'un câble sous-danubien.

IV

JUSTICE

Organisation judiciaire. Cours de cassation et d'appel de Belgrade. Tribunaux de première instance. Justices rurales. Tribunaux de commerce. Législation pénale. Prisons. Statistique criminelle pour 1864-64. Personnel judiciaire. Traitement des membres de la magistrature.

Organisation et hiérarchie des tribunaux. — L'organisation et la hiérarchie judiciaires comprennent :

1° Une cour de cassation (Belgrade) instituée

ТУРСКИ СРБИ¹⁴⁶

Овде је преглед срезова са општинама као и број становника:

	број округа и општина 1859.	број становника ¹⁴⁷ 1863.
Чачак (Tchatchak)	4	53.717
Чачак (Tchatchak)	46	54.466

Телеграф.

Телеграф је у Србији уведен у месецу октобру 1854. Телеграфска мрежа тренутно броји деветнаест станица: Београд, Алексинац, Шабац, Јагодина, Кладово (Kladova), Књажевац, Крагујевац, Крушевац, Лозница, Милановац, Неготин, Обреновац (Obrenovatz), Ужице, Параћин (Paratine), Пожаревац, Смедерево, Чачак, Ваљево, Зајечар.

Један од најодушевљенијих њријашеља Срба

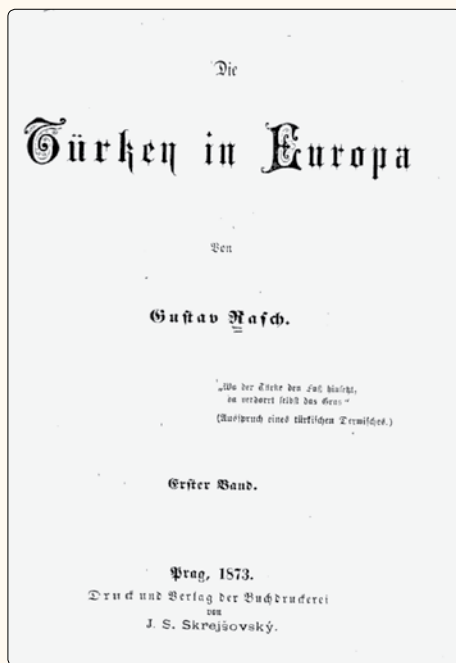
Густав Хајнрих Вилхелм Раш (Gustav Heinrich Wilhelm Rasch, ХанOVER, 1825 – Шонеберг (Берлин), 14. фебруар 1878), правник, немачки национални демократа, учесник мартовских догађаја у Берлину 1848, борио се у Италији под Гарибалдијем. У XIX веку путује по југоисточној Европи, те су посебно драгоцене странице његових књига са импресијама о Србији и Црној Гори, у којима Србе описује као слободољубив и демократски народ: „Међу немачким путницима-намерницима који су током седамдесетих година XIX века обилазили наше крајеве и објавили своје путописне списе, књижевни посленик и публициста Густав Раш спада међу најзанимљивије и најплодније. Међутим, о њему знамо сразмерно мало, будући да и најпоузданији немачки лексикографски приручници о њему не садрже жељене информације. Једино нам знаменити Кошов *Литерарни лексикон* (*Deutsches Literatur-Lexikon. Biographisch-bibliographisches Handbuch*. Hrsg. von Wilhelm Kosch. Bern, 1990, Bd. XX, 594) пружа шкрта обавештења, с тим што се она делом заснивају на претпоставкама. Према Кошу, Густав Раш рођен је око 1820, а умро, по свој прилици, између 1876. и 1880. у Берлину. Пошто је 1848. суделовао у револуцији, избегао је на неко време у Париз. По повратку у Немачку осуђен је на годину дана тамнице. Потом делује као правник и публициста. Одржава присне везе са Аугустом Бебелом и другим вођама немачке социјалдемократије, што се на свој начин одразило на његова схватања и демократска уверења, која су га, сва је прилика, и навела да суделује у борбама Италије под вођством Гарибалдија. А рекло би се да су га та уверења довела и у Србију и Црну Гору, у којима је, као што то

146 Jean-Henri-Abdolonyme Ubicini, *Les Serbes de Turquie: études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Montenegro et les pays Serbes adjacents* (Paris: E. Dentu, 1865), 50, 61-62.

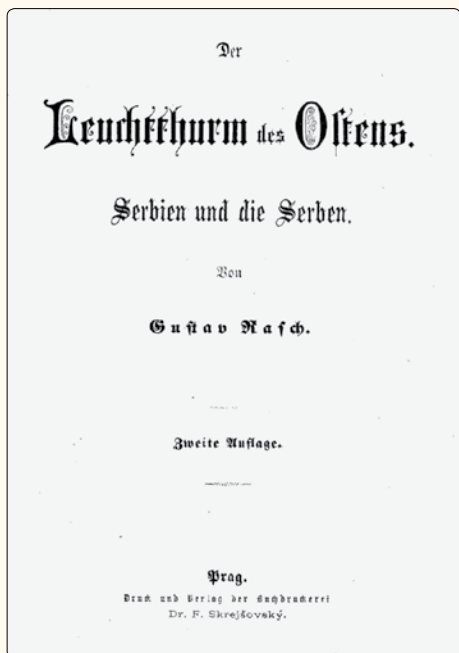
147 Не рачунајући при томе странце.

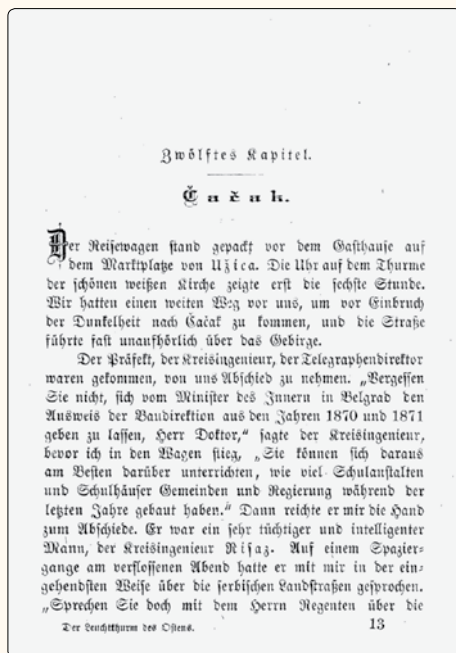
Die Völker der unteren Donau und die orientalische Frage von Gustav Rasch (Breslau, 1867)

Die Türken in Europa von Gustav Rasch, Erster Band (Prag, 1873)

Der Leuchtturm des Ostens. Serbien und die Serben von Gustav Rasch. Zweite Auflage (Prag, [s. a.]

Zwölftes Kapitel [Дванаесто поглавље]: Čačak (Der Leuchtturm des Ostens. Serbien und die Serben von Gustav Rasch. Zweite Auflage (Prag, [s. a.]

показују његови списи, нашао земље које се, по његовом утиску и уверењу, одликују оним демократским својствима која недостају његовој земљи.

Своје интересовање за наше крајеве Густав Раш први пут обелодањује 1867, објавивши свој спис о Источном питању (*Die Völker der unteren Donau und die orientalische Frage*. Breslau, 1867). У том спису се одлучно залаже за потлачене и угњетене балканске народе, посебно за Србе, те се заиста може рећи да је био „један од најодушевљенијих пријатеља кога су Срби икад имали“ (Zoran Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*. München, 1960, 111). Године 1873. објавио је две своје путописне књиге о Србији – *Die Türken in Europa* (Турци у Европи) и *Der Leuchtturm des Ostens. Serbien und die Serben* (Светионик Исиока. Србија и Срби) – које спадају у најзанимљивије немачке путописне књиге о Србији у другој половини XIX века.

У наредним годинама Густав Раш окреће се Црној Гори, коју је, судећи по једном наводу у његовом путопису, први пут посетио 1873, да би је потом поново обишао 1875. Своје забелешке са тог путовања првобитно објављује по часописима, а затим у облику књиге под насловом *Vom Schwarzen Berge. Montenegrinische Skizzen, Bilder und Geschichten* (Dresden, 1875) (О Црној Гори. Црногорске скице, слике и њивесци).

Путописни списи Густава Раша о Србији и Црној Гори одликују се наглашеним симпатијама за крајеве и људе које је упознао; штавише, могло би се рећи да даје доста идеализовану слику о нашем народу, видећи у њему одређену противтежу своје народу и земљи. Но, и поред тога, ти његови списи представљају занимљиво сведочанство једног путника-намерника по Србији и Црној Гори у другој половини XIX века, али и вредно литерарно дело које завређује да буде дослушно нашим читаоцима.¹⁴⁸

СРБИЈА И СРБИ¹⁴⁹

Посвећено борбеној омладини Србије

Предговор

Од неких четрдесет година Србија се сопственом иницијативом и сопственим снагама, после јуначких двадесетогодишњих борби и неизмерних патњи, ослободила владавине азијатских варвара, који још и данас, на срамоту цивилизоване хришћанске Европе, владају над преко четрнаест милиона грчких јужнословенских хришћана на Балканском полуострву, од обала Босфора све до Дунава. Оружје српских јунака присилило је падишаха у Стамболу да низом хатишерифа из 1829, 1830, 1833, 1838. и 1853. године призна независност њихове земље, а париски уговор из 1856. године обезбедио је младој држави право на неповредиви интегритет и пуну аутономију у уређивању њених унутрашњих ствари. Захваљујући великим мартовским концесијама које је Порта 1867. године морала да учини Србији, земља је готово сасвим постала независна. Овим мартовским концесијама су тврђаве које су Турци још држали запоседнуте дефинитивно

148 Томислав Бекић, „Белешка о аутору“ у *Србија и Срби*, Густав Раш (Нови Сад: Orpheus, 2001), 483-485.

149 Густав Раш, *Србија и Срби* (Нови Сад: Orpheus, 2001), 214-217.

предате Србима. Суверена права султана над овом земљом своде се данас само на још неколико небитних спољних ствари. [...] Са проглашењем конституције на дан 9. јуна 1869. године Србија је ступила у ред конституционалних држава Европе. Та конституција је постала основни закон слободе; та конституција, српска по свом бићу и настанку, остварена је без удела неке силе заштитнице и неког сувереног двора; она је постигнута вољом слободно изабраних представника српског народа на скупштини из 1869. године. Са том конституцијом је српски народ довршио дело своје борбе за слободу и независност, коју је започео у првој деценији овог столећа.

Није прошло ни пола столећа откако су азијатски варвари били присиљени да Србији признају њену аутономију. За ових пола столећа Србија је од једне пустиње, у коју су Турци били претворили ову несрећну земљу, постала једна богата, добро изграђена и уређена слободна културна земља. И народ и кнез су подједнако радили на остварењу тог циља. Највише је у том погледу урађено за време владавине кнеза Михајла и четворогодишњег раздобља Намесништва. На свим подручјима културе и управе, у пољоделству, трговини, сточарству, рударству, а нарочито на подручју народне просвете, Србија је за сразмерно кратко време остварила огроман напредак. Број житеља се, откако су Турци напустили земљу, готово удвостручио. Трговина је отада у сталном успону. Сада је земља прекривена мрежом путева и друмова, који међусобно повезују среске и окружне вароши. Већина тих путева и друмова је у добром стању и служи на част српским градитељима путева. [...]

Ову данашњу Србију, која је створена за задњих четрдесет година, моја књига описује на основу личних сазнања и спознаја. Зар не би можда ту данашњу Србију могли да означимо „младом државом будућности Балканског полуострва“, а можда и „светиоником Истока“? Она то заслужује на основу свих оних напора које су начинили и народ и кнежеви да земљу за непуно пола столећа доведу на висок степен културе, образовања и напретка; а српски народ ће се сигурно показати достојним тог задатка. А он се састоји у томе да преузме иницијативу за ослобођење свих јужнословенских и грчких племена Балканског полуострва, која данас још увек трпе под јармом азијатских варвара. У том смислу и започињем ову моју књигу са посветом „ратоборној омладини Србије“.

Једанаеста глава

ЧАЧАК

[...] Пут од Пожеге за Чачак један је од најлепших путева које сам доживео на мом путовању кроз унутрашњост Србије. Пут се спушта у долину Мораве, па делом прелази кроз њу, делом се протеже левом узвисином, при

чему више пута прелази реку. Долина је благо валовита и богато обрађена. Пошто се пут наизменично креће валовитом долином, а делом пење уз узвисине, то се непрекидно мења видик и природни пејзаж.

После неколико часова пут почиње да се пење и онда прелази преко седла брда које са те стране затвара долину у којој се налази Чачак. Са седла платоа пружа се диван поглед на богату равницу, чији предњи део покривају стабла густе шуме. Најлепши видик се пружа са горе Јеловице [тј. Јелице], са које се пут спушта надоле у двадесет и три кривине.

На левој страни се гора напосто стропоштава у шумама покривена седла која уоквирују реку. Те две планинске узвисине се зову Каблар и Овчар, и они окружују српски Атос. Преко хридина, стења и стрмог шумског тла воде уске стазе према клисури у којој је смештено седам манастира. Најстарији од тих манастира подигнут је, судећи по једном натпису на зиду цркве, 1600. године. Градитељ манастира Вознесења Христовог у подножју Каблара је непознат, као што се не зна ни када је подигнут. Он у сваком случају потиче из најстаријег времена Србије.

Био је још дан када смо ушли у Чачак. Или су наши коњи одлично обавили свој посао или нам у Ужицу нису умели да кажу колико сати траје вожња до Чачка. Биће да је ово друго био случај. Јер, људи у Србији уобичавају да раздаљину између одређених места одређују по времену које је потребно пешаку да је пређе. То је вероватно условљено тиме да пре четрдесет година у Србији још није било путева и друмова на којима се могло путовати колима. Товарне животиње су биле ступиле на место кола, а караван товарних животиња иде полагао и једва да је у стању да дневно превали дужи пут од осам сати. Када би ми у Србији рекли да ми је потребно шеснаест сати да превалим неки пут, обично се дешавало да тај пут пређем за осам до десет сати. То се показало и сада са путовањем до Чачка. И тако смо онда навече имали доста времена да разгледамо варош, а следећег јутра смо могли да кренемо за Крагујевац, некадашњи српски главни град.

О Чачку енглески путник Дентон, којег смо већ више пута наводили, каже следеће: „Чачак је безначајна варошица; стара турска варош је нестала, а нова српска варош је тек у повоју.“ Енглески духовник, кога су у Србију довели пре свега црквени интереси, пропутовао је земљу пре неких десет година. За тих десет година се у Србији много тога променило. Култура је, откако су отерани азијатски варвари, које данас називају „честитим и добрим Турцима“, у Србији напредовала чизмама од седам миља, нарочито од 1868. године, када су „честити Турци“, који су 1823. године на београдској тврђави Калемегдан живе људе тестером пресецали на два дела, и још 1863. године из најнезнатнијих разлога српски главни град засули кишом бомби и граната, морали да напусте и српске тврђаве. За последњих десет година безначајни, мали Чачак, у којем су у време Дентонове посете развалине старе турске вароши стајале насупрот модерних кућа нове

српске вароши, претворио се у једну веома zgodnu варош са више од три и по хиљаде становника. Та варош данас има једну гимназију и једну реалну школу, а уз то је и седиште начелника и среског суда. Главни трг, на којем се уздиже православна црква, окружен је бројним службеним здањима, која су масивно грађена и остављају одличан утисак. То су начелништво - или како ми кажемо префектура - школа, телеграфски уред и срески суд.

Саборна црква, на чијој су се куполи три пута смењивали полумесец и крст, представља занимљив споменик разних и различитих времена кроз која је Србија прошла. Византијска грађевина у облику крста указује на своју првобитну намену да буде црква; орнаменти по угловима трансепта и геометријске фигуре својствени су исламу.

Из времена српске ослободилачке борбе за Чачак су везана сјајна и славна сећања. Три хиљаде Срба под вођством Милошевим нанело је близу вароши тежак пораз турској војсци од тридесет хиљада војника. Битка је била тако крвава да је од три хиљаде Срба по завршетку борбе само њих сто и осамдесет остало читаво и у животу, док је турска војска била тотално уништена. Велики број азијатских варвара утопио се у реци; један знатан део настојао је да, пробијајући се кроз варош, спас потражи у планини. Њима је додуше успело да се домогну шуме и клисуре, али тамо су их сачекале жене из околних села - мушкарци су били отишли у борбу - и све до последњег су их умлатиле [...]

Двадесет пета глава

ГЕОГРАФИЈА И ЕТНОГРАФИЈА СРБИЈЕ

[...] Српски дуван је тамне боје и најбоље успева у крајевима око Карановца,¹⁵⁰ *Алексинца* и *Чачка*.¹⁵¹

Двадесет шеста глава

ИЗ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

[...] Срби су постали хришћани у деветом веку. Приведени хришћанству од грчких учитеља који су дошли из Цариграда, они су се приклонили источној цркви, иако су се поједини краљеви определили и за латинску цркву. Први српски краљ није се приклонио Ватикану него средишту верске ортодоксије, горским манастирима на брду Атосу, те је грчки обред учврстио у Србији изградњом великог броја манастира и цркава. Већ је тада српски

150 Данашње Краљево.

151 Срез Чачак 1833. године имао је 40.736 житеља, 1866. 58.037, а 1870. године 80.102; број кућа је 10.761.

народ поседовао своју сопствену литургију, која се још и данас упражњава; на богослужење се окупљао под вођством својих сопствених свештеника, а у духовним стварима су га водиле владике, које су, уз сагласност цариградског патријарха, биране од стране домаћег свештенства.¹⁵² [...]

На успостављање сопственог судства или администрације, како је то било предвиђено Букурештанским миром, сада се више уопште није мислило.¹⁵³ Паша је народу наметнуо један велики порез и егзекуционе јединице су се распршиле по целој земљи да утерају тај порез. Главну пажњу пак посветили су томе да Србима одузму оружје. Из Чачка је одведено 150 људи у ланцима за Београд и тамо делом посечено, делом набијено на колац, а делом побијено. [...]

Двадесет седма глава

ДРЖАВНО ПРАВО, УПРАВА И ЦРКВА

[...] Свештена лица у Србији уживају велики углед и поштовање. Пошто су свештеници породични људи, то они врше значајан утицај на целокупан друштвени живот парохије [...]

Двадесет осма глава

ДРУМОВИ. ПОШТЕ. ТЕЛЕГРАФИ. МОСТОВИ. НАСТАВА. ШКОЛЕ. ВОЈСКА.

[...] Данас је Србија прекривена једном мрежом друмова која повезује све среске градове и вароши. Главним друмовима који воде од суседних земаља и у суседне земље, на којима се одвија највећи део робног промета, могу се сматрати шест друмских праваца од Београда преко Смедерева, Јагодине, Алексинца, за Ниш, преко Уба и Шапца до Дрине, преко Ваљева и Љубовије за Нови Пазар, преко Смедерева, Ћуприје, Зајечара за Видин, преко Смедерева, Пожаревца, Милановца за Брзу, преко Тополе, Горњег Милановца за Чачак, и од Алексинца и књажевца за Зајечар и Неготин. [...] Већина ових друмова, којима сам се ја возио, у сасвим су добром стању и служе на част Србије. [...]¹⁵⁴

152 Rev. W. Denton, *Serbien und die Serben* (Berlin: Wiegandt & Grieben, 1865).

153 Српски устав од 9. јуна 1869, поред православне вероисповести, признавао је још три вере: католичку, протестантску и јеврејску.

154 Gustav Rasch, *Der Leuchtturm des Ostens: Serbien und die Serben* (Prag: Druck und Verlag der Buchdruckerei Dr. F. Skrejšovský, 1873), 193-204; *Густав Раш, Србија и Срби*, прев. Томислав Бекић (Нови Сад: Orpheus, 2001), 7, 8, 12, 214-217, 373, 383, 388-389, 416, 463, 471.

Задужио српски народ

Зигфрид Капер (Siegfried Kapper, књижевни псеудоним Исака Саломона Капера, Смихов¹⁵⁵ код Прага, 21. март 1821 – Пиза, Италија, 7. јун 1879), лекар, историчар, путописац и преводилац, пореклом чешки Јеврејин: „Чешка песма и чешке народне гатке биле су му прва духовна храна. У седмој години живота знао је већ наизуст све краће, а међу њима најлепше, народне песме. Основна знања учио је у чешкој основној школи [под именом Саломон Израел]. Под јесен 1830. ступио је у гимназију Пијариста¹⁵⁶ на Малој Страни у Прагу. Од 1837. до 1839. учио је филозофију на прашком Клементинуму. Као сиромашан ученик морао се много мучити. Био је домаћи учитељ и васпитач, па и поред таквог запослења оскудевао је у свачем. [...]

Почетком септембра 1841. дошао је у Беч, да учи медицину. [...] Године 1846. положио је прву и другу медицинску ригорозу,¹⁵⁷ а 2. јануара 1847. промовисан је за доктора медицине.¹⁵⁸ По положеним студијама одазвао се позиву. Отишао је за лекара у Карловац. Тамо му се дала прилика да пропутује Босну, Херцеговину и Далмацију.

Фебруара 1848. вратио се у Беч. Тамошњи догађаји у марту 1848. приволеше га да за неко време остане у Бечу. Тада је испевао многе одушевљене песме о револуцији, па је ступио и у националну гарду.¹⁵⁹

Први подстицај и интересовање за словенску народну епiku нашао је код Јакоба Грима, а од пресудног значаја било је познанство са Вуком Караџићем који га је још као студента медицине прихватио у свој круг. Као стални гост у Вуковом дому заинтересовао се и за друге српске теме и почео да учи српски језик. Преводио је наше народне песме на немачки, а касније и чешки језик. Бавећи се проучавањем радова Талфјеве¹⁶⁰ (*Volkslieder der Serben*, Halle, 1825/1826) и Вилхелма Герхарда (*Wila. Serbische Volkslieder und Heldenmärchen*, Leipzig, 1828), са 23 године написао је и објавио

Зигфрид Капер
(1821-1879)

155 Прашко предграђе на левој обали Влтаве.

156 Пијарист(а), члан католичког црквеног реда основаног 1597, посвећеног васпитавању и образовању омладине.

157 Ригорозум, строги усмени испит (стручни, државни) пред вишечланом комисијом пред којом се полаже опсежно градиво, а раније испит за стицање титуле доктора наука.

158 По окончању студија (1847) узео је име Зигфрид.

159 Зигфрид Капер, *По нашем Подунављу. Део 1*, прев., прир. Ђорђе Ђ. Стратимировић (Београд: Књижарница Драг. М. Петковића, 1935), [V], VI, VII [Едисија Етнолошка књижница; књ. 2]. Примерак ове публикације чува се у Легату Миливоја и Божидарке Филиповић у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис“ у Чачку.

160 Тереза Албертина Луиза фон Јакоб Робинсон (Therese Albertine Luise von Jakob Robinson, 26. јануар 1797 – 13. април 1870), немачко-америчка књижевница, лингвиста и преводилац, друга супруга изучаваоца Библије Едварда Робинсона. Објављивала је под псеудонимом Талвј (Talvj), акронимом иницијала свог правога имена, https://en.wikipedia.org/wiki/Therese_Albertine_Luise_Robinson (преузето 6.11.2019). Готово цео избор српских епских песама (од *Зигања Скагра* до *Боја на Мишару*), као и лирских, дат је у њеном врском преводу.

Slavische Melodien (Leipzig, 1844), књигу слободних обрада неких мотива словенских народних песама нађених код поменутих аутора.

Године 1848. и 1849. бавио се новинарством. Наредне године пропутовао је Славонију и Војводину, а затим Србију, Бугарску и Румунију: „Он је годину дана после познате мађарске буне обишао наше вароши и бојишта и прикупио знатне податке, који су колико занимљиви толико и важни за познавање наших тадашњих прилика. Све што је дознао схватио је добро и умео је ту обилату грађу вешто да среди и да је у лепом облику изнесе на видело.“¹⁶¹

Јануара 1851. положио је ригорозу из хирургије и исте године радио у Карлсбаду (данас Карлове Вари).

Године 1851. по други пут је посетио југословенске земље. Објавио је велики број прилога у часописима и новинама из политичке и културне историје српског народа, путописних текстова, непотписаних, потписаних групом консонаната из свога имена („frd“, „gfr“), а у познијем периоду и потписаних.

У време када је припремао своје најзначајније дело *Die serbische Bewegung in Südungarn* (1. издање објавио анонимно у Берлину 1851)¹⁶² највише се бавио водећим српским личностима тога времена (Стеван Книћанин, Вук Караџић, патријарх Јосиф Рајачић), а био је у пријатељским односима са генералом Ђорђем Ђ. Стратимировићем (1822-1908), што му је било од велике помоћи за разумевање и тумачење српског покрета у Јужној Угарској.

Објавио је 1851. књигу путописа из Босне и Србије *Südslavische Wanderungen in Sommer 1850*. I Band, Neue wohlfeile Ausgabe (Leipzig: Friedr. Ludw. Herbig, 1853) и спев *Lazar der Serbencar* (Беч, 1851), на близу 250 страница, писан на основу Косовског циклуса српских народних песама (изд. 1853. *Fürst Lazar*). У књизи *Südslavische Skizzen*, коју је објавио 1853, поредио је елементе јужнословенске и грчке јуначке епике.

У Бечу је радио од 1853, оженио се Аном Хартмановом (сестром једног свог присног пријатеља) 1854, и радио као лекар у Добришу, код Прага, до 1860. У јесен 1860. преселио се у Младу Болеславу, у Чешкој, где је био биран у градски савет и где је, за време рата 1866, управљао војном болницом. Године 1867. одселио се у Праг и отада је тамо стално живео.

Године 1871. издао је свој чешки превод српских народних песама *Zpěvy lidu srbského*.

Његова делатност седамдесетих година посвећена је скоро искључиво Црној Гори. Године 1872. издао је књигу *Gusle, ohlasy písní černoohorských*, а 1875. издаје опет песме под насловом *Gusle*. Његова, на чешком испевана *Лазарица*, остала је у рукопису.

Био је скромне, повучене и ћутљиве нарави, срцем и душом Чех. *Године 1875. оболео је од трудне болести, од које је дуго боловао, док јој није и подлегао у Пизи, у Италији, 7. јуна 1879. Његова књижевна осјавиштина чува се у Земаљском музеју у Прагу.*¹⁶³

Као преводилац, поред Талфјеве, увео је народну поезију Јужних Словена у немачку, а преко ње и у енглеску и француску књижевност. У време бурних политичких

161 Његово друго дело *Размајтрање о Кнежевини Србији*, превео је и са биографским подацима објавио Томислав Бекић у *Зборник Мајнице српске за историју* 43 (1991): 168-204 (Енциклопедија српске историографије, s. v. „Капер (Карпер) Зигфрид“).

162 Српски превод и допуне дела *Die serbische Bewegung in Südungarn*, под насловом *Српски њокреј у Јужној Угарској* I, II, објавио је Светозар Ј. Здравковић у Новом Саду 1870. и 1879. Критичко издање тако допуњеног дела, са истим насловом и под Каперовим именом, приредио је и објавио Славко Гавриловић - *Српски њокреј у Јужној Угарској: 1848-1849* (Београд: Гутенбергова Галаксија; Ваљево: Ваљевска штампариа, 1996).

163 Oskar Donath, „Siegfried Kappers Leben und Wirken“, *Archiv für Slavische Philologie* Dreissigster Bd. (1909): 400-585.

превирања за оно што је у Европи било позитивно мишљење о Јужним Словенима, била је углавном његова заслуга.¹⁶⁴

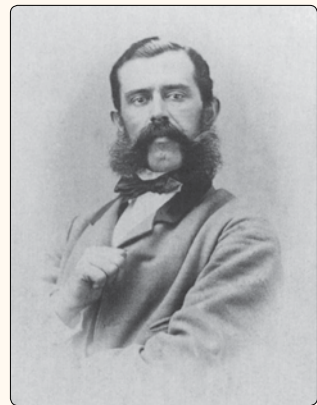
„Напокон још нешто о Каперу. Боравећи једном у Прагу, посетио је мој пок. отац Капера, па је и мене, тада као дечака, повео са собом. Том приликом ми је Капер поклонио своју фотографију и потписао се на њој ћирилицом. То је било почетком седамдесетих година прошлога [XIX] века. Ваљда је судбина тако хтела, да сад баш овде с том сликом прикажемо особине човека, који је својом љубављу и својим радом много задужио српски народ“ (Ђорђе Ђ. Стратимировић).

КУПУЈЕ СЕ, ПРОДАЈЕ¹⁶⁵

Доле на улицама чуо се жамор који указује на то да је почео нови дан. Устао сам и пришао прозору. Какав необичан метеж у тим уским улицима и сокацима између ниских дрвених кућа. Ту, на моје очи, одвијао се шаролики живот; све те необичне и разне ствари и људи, боје и ношње, представљали су право окрепљење за очи навикле на једноличност безначајне и једнообразне моде! Чинило се као да је ту, пред нама, разасрт један живопис по којем се људи и групе, фантастично опремљени, крећу овамо-намо. Довољно би било само мало маште, па да човек замисли да је... усред једне приче из *Хиљагу и јегне ноћи*. Све радње су отворене. Купује се, продаје, разматра, преговара, препире, а уз то се чују неко куцкање и лупњава, пропраћени виком и понеком псовком.

Извештач и илустраиор

Феликс Филип Емануел Каниц (Felix Philipp Emanuel Kanitz, Будимпешта, 2. август 1829 – Беч, 5. јануар 1904), путописац, археолог, илустратор, балканолог, етнограф и један од највећих познавалаца југоисточне Европе. Био је краљевски угарски саветник, Витез аустријског ордена Фрања Јосифа и почасни члан Краљевске саксонске академије

Феликс Филип Емануел
Каниц (1829-1904)

164 *Српски биографски речник. 4, И-Ка, s. v. Капер, Зигфрид*. Видети и: Ратомир Дамјановић, Ново Томић, Сања Ћосић, прир., *Србија: српски народ, српска земља, српска духовност у делима створаних аутора: њесме и њоеме, њуђојиси, дневници и мемоари, беседе и расправе, њријовешке и романи, драме, есеји, њисма, зајиси*. Књ. 2 (Београд: Итака, 2014), 478.

165 Ратомир Дамјановић, Ново Томић, Сања Ћосић, прир., *Србија: српски народ, српска земља, српска духовност у делима створаних аутора: њесме и њоеме, њуђојиси, дневници и мемоари, беседе и расправе, њријовешке и романи, драме, есеји, њисма, зајиси*. Књ. 1 (Београд: Итака, 2014), 307.

Felix Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart: Zweiter Band: Land und Bevölkerung* (Leipzig, 1909) (насловна страна, стране 10 и 18)

наука. Аутор је једне од најзначајнијих књига на немачком језику о Србији у XIX веку, чије је прво издање објављено 1865.

Потиче из имућне будимпештанске породице која је у XVIII веку дошла из Немачке. Уметнички надарен (музика, цртање, сликарство, литографија), од ране младости интересовао се за сликарство и показивао таленат за цртање. После завршеног основног образовања почео је да учи графику и литографију. Стекао је образовање у тој области и 1847. дошао у Беч, а 1848. постао стални, доживотни сарадник новопокренутог гласила *Leipziger Illustrierte Zeitung*. Због природе свог посла често је одлазио

Главни трг у Чакаву са Саборном црквом 1848. гравира, Феликс Канитс, Србија, 1848. The main square in Čačak with the Cathedral in 1848. Felix Kanitz, Serbia, 1848.

на дуга путовања у европске земље, која је користио за стицање знања из историје уметности, археологије и опште културе, илуструјући своје извештаје. Формално универзитетско образовање никада није стекао. Као доброг цртача редакција листа послала га је 1856. у северну Италију да ради илустрације са путовања цара Јосифа, а 1858. на Балкан, да направи цртеже и описе места на којима су се водиле устаничке борбе. Прошавши тада Босну, Херцеговину, Црну Гору и Далмацију, увидео је колико су оскудна била знања Европе о балканским земљама.

Први контакт са словенским Југом био је кратко путовање за Ниш 1850. Када је 1858. избио рат између Црне Горе и Турске, уредништво *Лажјцишких илустрираних новина* послало га је као извештача у Црну Гору. Том приликом је пропутовао већи део земље, а примио га је на Цетињу и кнез Данило. Посебну вредност тих извештаја чине његови цртежи, јер је сваки текст био богато илустрован. Нарочиту пажњу поклањао је начину живота и обичајима народа, па су илустрације важни документи за јужнословенску етнографију.

У Србију је други пут дошао 1859, прошао је и Албанију, а у периоду 1860-1875, чешће је путовао у Бугарску, којој је, према сопственим речима, посветио своје животнo дело *Дунавска Бујарска и Сџара џланина*. Ипак се најчешће враћао Србији, чији је језик добро познавао и наредних седамнаест година (до 1876) путовао по њој. Научио је српски језик и упознао виђене личности српског политичког и духовног живота. Био је у пријатељским односима са Вуком Караџићем како у Србији тако и касније у Бечу. На његовим путовањима базиране су бројне студије и монографије, које спадају међу најбоља дела написана о српским крајевима на страним језицима и којима је Кнежевину Србију представио Европи у најлепшем светлу. Резултате са својих истраживачких путовања објављивао је у многим часописима: *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*, *Österreichische Revue*, *Mitteilungen der Wiener Geographischen Gesellschaft*, *Slawische Blätter*, *Österreichische Wochenschrift* и др. Прва студија са путовања по Србији је о римским налазиштима *Die römischen Funde in Serbien*

Кућа у улици кнеза Милоша у Чачку, Феликс Каниц, 1904.

A house in Prince Miloš Street at Čačak, Felix Kanitz, 1904.

Феликс Каниц, *Србија: земља и становништво: од римској доба до краја XIX века*, 1-2 (Београд, 1985)

(1861). Следеће године објавио је *Serbiens byzantinische Monumente* (Wien, Leipzig, 1862), а овај рад у преводу Александра Сандића објављен је у Бечу (*Византијски сџоменици њо Србији*, 1862). Током наредне две године Бечка царска академија објавила је његове студије: Прилози за картографију Кнежевине Србије, етнографску студију о Цинцарима, Манастири и њихов однос према народу у Србији и др. Путописи су били током целе друге половине XIX века најважнији извор информација о Србији.

Два најзначајнија дела о Јужној Србији (области: Ниш, Књажевац, Алексинац и Пирот, које су биле још под Турцима) и Северној Бугарској (*Reise in Südserbien und Nordbulgarien im Jahre 1864*) и студију о подручјима Кнежевине Србије (*Serbien: Historisch-ethnographische Reisestudien in den Jahren 1859-1868*, Leipzig, 1868) објавио је 1868. За нас посебно значајно дело је *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart* (Leipzig, 1904, 1909, 1914) у три књиге, које је заправо проширени материјал са његових студијских путовања по Србији од 1859. до 1868. Овим монументалним делом интензивно се поново бавио у последњој години живота, прерадио га и допунио новим материјалом и под истим насловом објавио у Лајпцигу као ново издање у три књиге. Доживео је ново издање прве књиге (1904) док су друга (1909) и трећа (1914) изашле после његове смрти у редакцији Богољуба Јовановића. Ово дело, под насловом *Србија, земља и становништво: од римској доба до краја XIX века, I-II*, преведено је на српски и објављено у више издања¹⁶⁶ (превео Глигорије Ерњаковић, 1914-2009).

За стварање слике о Србији у XIX веку значајни су путописи Пирха, Капера и Каница. Они су сваки на свој начин допринели уобличињу одређене представе о српском народу у немачком културном простору. Његови путописи имају делом фељтонистички карактер, али и литерарну вредност јер на појединим местима имају обележје историског романа. Умео је да подстакне интересовање пишући о разним областима: средњовековна архитектура, етнологија, археологија, историја. Као посредник између две културе био је сарадник часописа *Slawische Blätter* и *Срџска*

166 Српска књижевна задруга, Рад, 1985, 1986; Српска књижевна задруга, 1987, 1989, 1991; БМГ, 1999; Logos art, 2007.

Зора око којег се у Бечу окупљала превасходно млада српска интелигенција. За своје дело и приврженост српској култури и народу одато му је признање бирањем за члана Матице српске и Српске краљевске академије.

Одликован је Таковским крстом и Орденом Светог Саве.

Због својих заслуга постао је дописни члан Српског ученог друштва 1869, а 1902. почасни члан Српске краљевске академије.¹⁶⁷

XVI

ОД ЧАЧКА, ПРЕКО УЖИЦА, БАЈИНЕ БАШТЕ, РАЧЕ, КРЕМАНА, ПЛАНИНЕ ТАРЕ И МОКРЕ ГОРЕ ЗА УЖИЦЕ¹⁶⁸

[...] Чачак, који лежи у равници на надморској висини од 246 m и чијим су утврђењима вероватно припадале зидине кастела на западној Јездинској реци, крије у себи праисторијске предмете, римско и средњовековно оружје, стари новац и друго. У гимназији сам видео једну кућну урну, царске медаљоне, многе новчиће итд., а у Сибињчевом дворишту скулптуре и надгробне каменове који су тамо ископани 1858. године. Међутим, већи део остатака из римског доба узидан је у темеље велике чачанске цркве и јавних зграда. У даљем излагању ћу показати да је Чачак био важно чвориште римске путне мреже на Морави.

Осим поменутих сведочанстава о прошлости Чачка немамо никаквих вести о његовој судбини и развоју. У историју ступа тек на почетку XIX века, кад су Срби у борби против дахија 1805. године заузели град. Око 300 устаника, на челу са рудничким војводама Лазаром Мутапом и Филипом Дринчићем, протерали су Турке, али су се ови вратили 1813. и остали до 1815, кад су се повукли у босанску Сјеницу. Кад је постао окружни град, Чачак је од 1831. до 1854. био седиште ужичког владике. Међутим, развојни темпо Чачка је успорен кад је владика прешао у Карановац, а нижа гимназија, основана 1838, пресељена 1845. у Крагујевац.

Мој цртеж даје читаоцу представу о главном тргу Чачка у оно време. Црква је била кристализациона тачка око које су се груписале остале јавне зграде. Њеној чеоној страни најближе је начелство, затим долазе пошта, школа и десно окружни суд. Готово све ове зграде, које су онда спадале међу најбоље у земљи, имале су турска обележја и сасвим добро су се

167 *Српски биографски речник*. 4, И-Ка, s. v. „Каниц, Феликс Филип (Kanitz, Felix Philipp)“; *Енциклопедија српске историографије*, s. v. „Каниц (Kanitz) Феликс Филип“.

168 Феликс Каниц, *Србија: земља и сјановништво од римског доба до краја XIX века*. Књ. 1 (Београд: Српска књижевна задруга; Рад, 1985), 537-541 (превод дела: *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Erster Band, Land und Bevölkerung* (Leipzig: Verlag von Bernh. Meyer, 1904)).

Феликс Филип Каниц, *Србија: земља и становништво: од римској доба до краја XIX века, 1-2* (Београд, 2007)

уклапале с изгледом цркве, у којој се и поред освећења извршеног 1829. и касније додатих торњева лако може препознати пређашња џамија; велико је питање да ли је то иста богомоља о чијем ми је настанку Вук испричао следеће предање раширено у народу: „Кад је грађен овчарски манастир Ваведење, грађевински материјал за њега је, кажу, превожен преко Чачка. Овде је надзорник, кога је поставио градитељ, са сваких натоварених кола скинуо по један камен и тако скупио довољно камена за градњу цркве. На питање које му је често постављано – шта ће му то камење које скупља – обично је одговарао: Ето, чачкам нешто! и отуда, кажу, потиче и име ‘Чачак’“.

Основа цркве противречи недавно изнесеној претпоставци да је оснивач манастира Немањин брат Страцимир. Ова претпоставка се ослања на једно место у „Летопису“ где се каже да је овај кнез „у Градцу на Морави подигао“ једну цркву посвећену Св. Богородици и на чињеницу да су 1875. приликом градње начелства поред данашње цркве ископана три звона – два већа су у Београдском музеју – и на једном од њих стоји натпис: „Ово звоно приложи преосвештени митрополит градачки Никифор в љето 6962 (1454). Радоје, звонар“; друго, од истог дародавца, било је посвећено „пре-светој чудотворки градачкој“. Ова звона која потичу из XV века доказују да је на месту данашњег Чачка још онда постојао неки град са црквом, али не и то да је данашња црква истоветна са Страцимировом, која је свакако, као и остале српске цркве из доба првих Немањића, имала основу другог типа. Могло би се само претпоставити да су Страцимирову цркву Турци толико изменили да је од њене првобитне градње остало врло мало. Према куполи широког распона и према томе што потпуно недостају бродови

цркве и апсиде, ја бих пре претпоставио да је црква већим делом и у својој основи била посве турска.

Претварање џамије у цркву стајало је општину веома много, па и поред тога обнова није успела. Са истим средствима могла се много више приближити византијском стилу; додатак куполи у облику торња и торњеви на чеоној страни делују сувише прозаично, хладно; ни међусобно ни са целином нису довољно усклађени да би годили оку. И овде сам видео да су тадашњи српски мајстори са несхватљивом упорношћу тражили своје узоре међу најнеуспелијим угарским градњама, а византијске споменике у Цариграду, Атини и сопственој земљи, који су више одговарали православној култу, као да нису довољно познавали. Још 1862. сам у свом делу *Serbiens byzantinische Monumente* напоменуо да Маркова црква у Венецији, манастирска црква у Владимиру на Кљазми и Николаја столпника у Москви дају пример како се звоници, кад постану потребни, додају и органски усклађују са стилем целе грађевине. Црква изнутра још није уређена; надајмо се да ће се ту закони стила поштовати више него код архитектонске одеће која је навучена преко старе џамије.

На средини трга је онда стајао један готички обелиск подигнут у част повратка кнеза Милоша (1859), који је изгледао као да је саграђен од камена, а у ствари је његов горњи део изрезао од дрвета немачки уметнички столар Јакоб Крен. Приликом постављања фундамента за овај споменик наишло се на једну гробницу, коју је тада осамдесетогодишњи опанчар Раде Радојевић препознао као гробницу Ђаја-паше, који је пао при одбрани Чачка 1815. године. Нађена гробница је опет затрпана, а копање настављено мало источније. Кренов китњасти споменик је уклоњен кад се приступило регулацији Чачка. Идеју за овај, по изабраном стилу неприкладан споменик, али и за многа побољшања која су потпуно изменила изглед Чачка, дао је Фердинанд Крен, који је и сам одрастао у граду и са градом. Као сиромашан бачварски калфа, дошао је у Чачак 1845. за својим братом, рођеним као и он у Руми. У Чачку је тада тако рећи све било на почетку и његовој пословној предузимљивости отварало се широко поље. Он је израђивао бачве, у малим котловима правио пиво, трговао пољопривредним производима, преузимао градњу кућа и лиферације држави, па је поред значајног земљишног поседа, пиваре која је годишње производила 4 000 акова пива итд., својом пословном исправношћу стекао опште поверење упркос свом немачком пореклу.

Крен је градио једноспратну зграду начелства са 31 прозором на чеоној страни и завршио је 1880. године. У њу су се сместили окружна управа, окружни суд, управа среза трнавског, владичин конак и конак Јована Обреновића, док је његов стари конак уступљен конзисторији, а стара окружна зграда школи. Године 1873. основао је – то је био први

пример у земљи – градски фонд из кога су отада додељиване стипендије сиромашним ученицима. Крен је 1876. саградио веома погодну зграду за „реалну школу“, која је основана 1869, а кад је она претворена у гимназију, њој је припала и зграда. На његов подстицај је купола цркве 1882. прекривена бакарним лимом, у Улици краља Милана засађен дрворед итд. Њему и инжењеру Маноку Чачак има највише да захвали за темељно побољшање санитарних прилика, које је извршено 1879-1883. Оно је омогућено подизањем нивоа свих сокака, улица и тргова у просеку за један метар, јер су тако уништена огњишта заразе која су представљале баре после изливања Мораве. Осим високог тротоара пред сопственом кућом, сваки кућевласник је морао насути и поплочати пут од свог дворишта до средине улице; на терет комуналне касе пала је само регулација јавних тргова и постављање и одржавање уличног осветљења. За смештај гарнизона, који се састојао од пола пука артиљерије, Крен је изградио касарне за које му је држава плаћала закупнину. Син овог способног и заслужног човека, образован у пољопривредној школи у Медлингу крај Беча, обећава да ће наставити рад свога оца на обнављању града. Његова љубазна супруга ми је дочарала атмосферу Беча најновијим Штраусовим валцерима које је одсвирала на изврсном клавиру марке „Безендорфер“. Утисци из Чачка су ме навели на помисао како би лепо било кад би се сви грађани Србије угледали на овог господина Крена; тада би у многим областима био осигуран брз напредак целе земље. Године 1896. Чачак је у 814 домова имао око 3 800 душа, међу њима 28 католика, 5 протестаната, 53 муслиманска Циганина, али ниједног Јеврејина, нити је имао војске.

Прозори великог, на жалост, јако запуштеног хотела у коме сам станао окренути су делом према Улици кнеза Милоша, на чијем углу стоји табла са испруженом руком и натписом: „Пут преко Јелице за Ивањицу, којим су Турци побегли 1815. године.“ У овом делу вароши, пре три деценије врло ретко насељеном, никле су око поште многе лепе приватне куће, чијем допадљивом изгледу много доприносе баште с цвећем, наткривени тремови и отворен поглед на висока околна брда. Лакоћа са којом се у свако доба може добити зајам уз 10 или 11% камате од банке и задруге, које су већ 1895. имале промет од скоро 29 милиона динара, подстиче грађевинску делатност и олакшава прелазак на западњачки стил, који постепено добија и Велика пијаца. Она иначе постаје веома живописна суботом, кад се из шире околине Чачка слегну сељаци са својим израђевинама од дрвета. Ови необично марљиви и малим задовољни брђани продају производе свог мукотрпног рада често по невероватно ниским ценама. Видео сам колевку која се продаје за 80 пара (40 крајцара), софру за 60, а већу за један динар, шкриње за 80 пара до једног динара итд.

Друштвени живот Чачка се прибирао у Креновој пивници, уређеној по бечком узору, у којој су официри, чиновници и грађани, често са женама и кћерима, радо проводили понеки вечерњи час. Ту ми је представљено неколико врло угледних и љубазних људи. Жички владика Никанор Ружић био је, на жалост, на неком службеном путу, али сам зато богату накнаду нашао у разговору са директором гимназије Васом Филиповићем, професором Симом Тројановићем, Алексом М. Станојевићем, варошким лекаром Митом Николићем и другим угледним грађанима које сам упознао у гостопримљивој кући окружног инжењера Кика. [...]

Дойисник Санкѿийѿербуршких вједомосѿи

Павел Аполонович Ровински (Павел Аполлонович Ровинский, Гусевка, Саратовска губернија (Русија), 6. март/22. фебруар 1831 – Петроград, 15/28. јануар 1916), руски историчар-слависта, етнограф и публициста, потиче из имућне племићке породице. Студирао је славистику на Казањском универзитету код великог руског филолога-слависте и историчара Виктора Ивановича Григоровича (Виктор Ива́нович Григорóвич, 1815-1876). Дипломира 1853. Задржан је на Казањском универзитету, где до 1856. (када напушта то место) предаје на Катедри за руски језик. После Руске реформе о еманципацији 1861. којом је у Руској империји укинута кметство, већи део земље коју је поседовао поделио је својим, сада већ бившим кметовима. Припадао је тајној револуционарној организацији *Земља и воља*.

Крајем педесетих година XIX века путује по средњем Поволожју, а 1860. отпутовао је у Чешку. Са жељом да што боље упозна историју, живот и обичаје словенских (нарочито јужнословенских) народа, начинио је *План иштовања по словенским земљама* (1862). У Србију стиже у пролеће 1868. као дописник „Санктпетербуршких вједомости“; ту остаје до јула 1869, шаљући чланке свом листу и бележећи утиске. Натраг у Русију путује преко Новог Сада, Вуковара, Осијека, Загреба, и том приликом упознаје Јосипа Јураја Штросмајера, Фрања Рачког и Ватрослава Јагића.

Учествује у експедицији која је истраживала источни Сибир (1870-1873); обилази и Монголију (Улан Батор), стиже и до Кине. По повратку, у Санкт Петербургу управља поправним домом (1874-1878). У пролеће 1878. допутовао је у Босну као дописник *Новой времена*. У пролеће наредне године допутовао је у Црну Гору, где са мањим прекидима живи све до 1906.

Павел Аполонович Ровински (1831-1916), руски историчар-слависта, етнограф, публициста, путник

Павел Аполонович Ровински у црногорској ношњи

Током целокупног свог боравка у Црној Гори Ровински интензивно проучава њену географију, историју, културу, савремене прилике, бавећи се и археолошким и етнографским истраживањима. Његово најважније и најобимније дело управо је и посвећено Црној Гори.¹⁶⁹

За историју Србије и Чачка посебно су значајни *Зайиси о Србији 1868-1869: (из ђуџињикових бележака)* (Нови Сад: Матица српска, 1994).

СРПСКА МОРАВА¹⁷⁰

*У историји ове земље... нема скоро ни једне реговне сѣранице:
само рајтови, само међусобни сукоби, ѣраћени крвавим сценама...
Историја Србије је историја њеној мучеништва.*

П. А. Ровински¹⁷¹

Успомене с ђуџовања ѣо Србији 1867.¹⁷² ѣодине

I

Висока равница. - Трѣовци сѣоком и хајдуци. - Разбојништво збој ѣурској суседсѣва. - Ужице за време сајма. - Из ѣрошлости. - Пожеѣа. - Учишељ основне школе. - Срѣски Аѣон. - Чачак. - Српски певач.

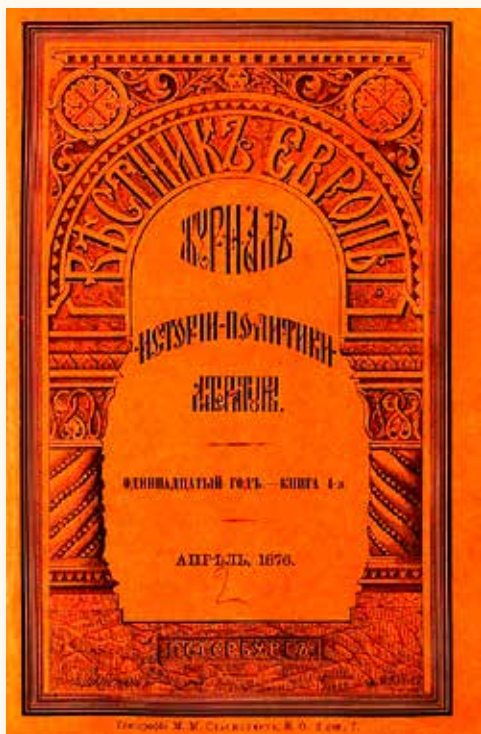
[...] Рекао сам да Морава тече у планине према северу. Сусревши тамо планински ланац, који чини централни чвор Србије и иде до Београда, појавивши се као гребен на Дунаву, Морава се нагло враћа на југоисток и

169 Павел Аполонович Ровински, *Црна Гора у ѣрошлости и садашњосѣи. Том 1, Геоѣрафија, Историја*, прев. Драго Ђупић (Цетиње: „Цетиње“: Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1993); *Црна Гора у ѣрошлости и садашњосѣи. Том 2, Еѣноѣрафија*, прев. Вук Минић (Цетиње: „Цетиње“: Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994); *Црна Гора у ѣрошлости и садашњосѣи. Том 3, Еѣноѣрафија, Књижевносѣи и језик*, прев. Видосава Стојановић (Цетиње: „Цетиње“: Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994); *Црна Гора у ѣрошлости и садашњосѣи. Т. 4, Државни живоѣи (1851-1907), Археолоѣија*, прев. Вида Стевановић (Државни живот (1851-1907), Милорад Ђирковић (Археолоѣија) (Цетиње: „Цетиње“: Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994).

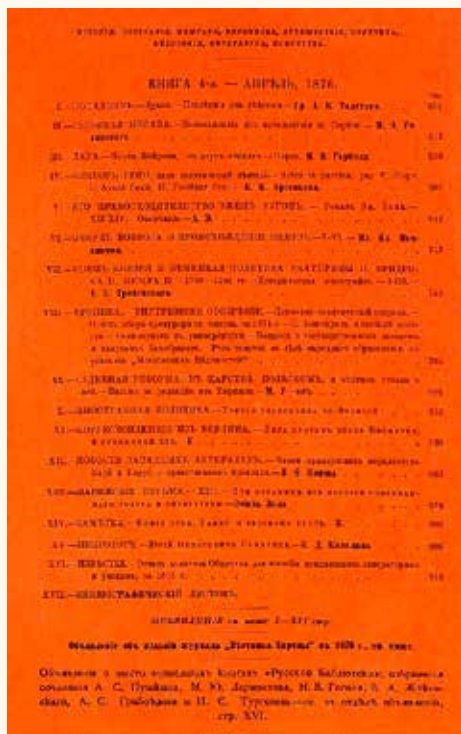
170 П. Ровинский, „Сербская Морава: Воспоминанія изъ путешествія по Сербіи въ 1867 году“, *Вѣстникъ Европы* Томъ II, № 4 (Санктпетербургъ, 1876): 528-531; Павел Аполонович Ровински, *Зайиси о Србији: 1868-1869: (из Ѣуџињикових бележака)*, прев. Драго Ђупић (Нови Сад: Матица српска, 1994), 225-232.

171 Белешку о Павелу Аполоновичу Ровинском видети и у: Симо Матавуљ, *Билешке једној ѣисца* (Београд: Српска књижевна задруга, 1939), 109-114.

172 Тј. 1868.

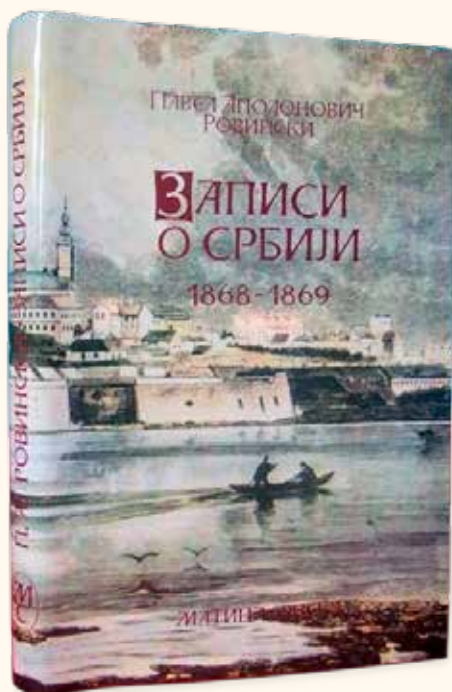
Вѣстникъ Европы. Томъ II, № 4
(Санктпетербургъ, апрѣль 1876)

П. А. Ровинский, „Сербская Морава: Воспоминанія изъ путешествія по Сербіи въ 1867 году“, *Вѣстникъ Европы.* Томъ II, № 4 (Санктпетербургъ, апрѣль 1876): 528-531

иде подножјем централног узвишења Србије, које јој чини корен и срце, а то је Шумадија. На самом скретању она упада у клисуру између две планине: Каблар - на левој страни, а Овчар - на десној. Овај крај је непогодан за лак живот, непогодан је за земљорадника или за индустријалца. Али човек који тражи усамљеност од буке или склониште од прогона, чак и свог брата - овде ће наћи истински мир, јер ту ретко налазе радозналци. Овде је и хајка немогућа, јер је тешко уловити ма кога.

Српски цареви су градили богате манастире и лавре - Студеницу, Жичу, Раваницу, Манасију и друге, претварајући их у царске станице за одмор у време далеких путовања у Цариград и обрнуто, градили до њих равне и удобне путеве, премошћавали реке на њима и удешавали - додељујући манастирима земље и села. А у XVI и XVII веку бедна српска раја скривала се од потера у тај тесни, неприступачни кутак, кријући ту своје сиротињско покућство, своја маштања и надања, спасавајући и умирујући тако своју истрзану душу. Бежали су овамо и калуђери из разорених манастира у Херцеговини и Старој Србији, сакупљајући се у групе и успостављајући овде живот испосника. Нема овде простора и лагодности, али има много скривених

Павел Аполонович Ровински,
*Записи о Србији: 1868-1869: (из њушникових
бележака)* (Нови Сад, 1994)

кутака, који због неприступачности обезбеђују мир од спољних непријатеља, а дивни пејзажи и питомост природе испуњавају осећања топлином и уживањем. Из усамљених станишта пустињака настају манастири са општежитијима, истина - сиромашни као и њихови први оснивачи, али гостопримни за свакога без обзира на положај и богатство, како се то чинило и у знаменитим манастирима, само ако су у њима боравиле хришћанске душе. Ти манастири су се претворили у главно уточиште Срба који су тражили спас од турских прогона. Али, Турци су ипак продирали и овамо, и овуда се виде трагови њиховог варварства. У неким манастирима ћете наћи натписе који говоре о времену када су разорени и када су обновљени.

На обали Мораве, где река љутито клобуча у теснацу - налази се манастир Благовештење. Једноставна квадратна грађевина, уз коју се са страна прикључују портали, заједно с трpezом - који цркви дају крстолики облик, на врху осмоугаона кулица с прозорима, кров у облику равне купе, четворокраки крст - и то је све. Напред галеријица с кровом на један скат, као код нас испред старинских кућа наткривена дрвена степеништа. Поред зграде бунар с купастим кровом и с крстом на њему. Једна кућица у којој живе четири калуђера - и то вам је сав манастир. Налази се у подножју Каблара, и посматра на супротној обали Овчар. Место је тако скривено да је немогуће ни помишљати да ту могу долазити људи. Али ако кренете преко превоја, за пола сата путовања већ ћете бити у другом манастиру - Преображење, такође у подножју Каблара. Овде црква чак нема изглед цркве него обичне српске приземне куће с високим кровом и малим прозорима. Поред ње су још три кућице и амбарић на стубовима, а околу ниска и ретка ограда. Овде су се дивно сместиле две планине [Овчар и Каблар - прим. прев.], раздвојене клисуром са голим стенама, избочинама и високим купастим врховима.

Таквих манастира је овде десетак или више. Сви носе имена празника: Ваведеније, Вознесеније, Сретеније и др. Сви они имају своје легенде о светим подвижницима, у неким почивају тела знаменитих јерарха. Тако је у Благовештењу - „кир Софроније“, митрополит смедеревски, који

је умро 1813. године. На средини реке лежи огромна стена која се сурвала однекуда одозго. Зову је Мосна стена, што говори о томе да служи као мост. Недалеко од ње, на маленом острву, извире топла вода. Ту је и пећина коју зову Турчиновац, у којој су се крили људи када су Турци продирали у овај крај. Једном речју, у том тесном, скривеном кутку постоји много својеврсних драгоцених споменика и славних предања. Овде су, управо у Благовештењу, 1805. године, Срби, предвођени Карађорђем, први пут после петовековног затишја - узнемирили Порту, овде је управо био народни сабор на којему су изабрали људе којима су препустили своју судбину. Та привремена власт тада је добила име синода односно савета.

Ипак, српски народ није дуго уживао у слободи коју је извојевао крвљу: 1813. године поново су се вратили Турци, а 1815. године, недалеко од ових крајева, у тихом местанцету Таково, у малој цркви, поново се сакупио народни сабор, али није знао шта да предузме. Тада се појавио други јунак, који наставља дело Карађорђа - са знамењем у рукама, одевен као војвода. Неочекивано је изашао пред сабор и рекао: „Ево мене, а ево вам и рата!“, и ствар је била решена. Следећег дана све што је могло да носи оружје пошло је к југу, на Чачак. То је било у недељу на Врбицу, што је Срби називају *Цвећи*, које отада сви славе као дан ослобођења.

Ето такву су улогу у судбини српског народа имале ове горе, с њиховим манастирима и сиротињским црквама. А сада „Српски Атон“, како с правом називају Каблар и Овчар, нема никаквог значаја. До њих нема чак ни доброг пута, а главни пут од Пожеге према Чачку заобилази их далеко, тако да у долину Мораве тим путем стижете тек испред Чачка.

Испред тога потребно је да се пређе планина Јелица. Ту има једно место с којег видите десно цео низ планина: Троглав, Чемерно, Столови, а на самом крају једва уочавате равну површину Копаоника, најјужнију тачку Србије. Копаоник је сав бео, у то време још је био покривен снегом, и једва да се издваја на магличасто-плавом хоризонту. Копаоник је, изгледа, јединствена планина у Србији која има алпске особине, због чега представља *desiderium српских напуралисџа*. *Најбоље ја је описао професор београдске Велике школе Панчић.*

Овде стижемо у долину Мораве, и ту је она већ права река а не планински поток. Одавде до њеног ушћа, час се сужавајући час се ширећи, њена долина пружа све услове за живот. У тој долини је управо сконцентрисан градски живот Србије. Ту је цео низ градова: Чачак, Карановац,¹⁷³ Параћин, Ђуприја, Јагодина и др. Ти градови окружени су богатим селима. Осим земљорадње и виноградарства овде је развијена и производња свиле.

Када сам се спустио с брда у долину, био сам задивљен раскоши растиња и лепим изгледом дрвећа: лист на липи је огромне величине, на обали су расле громадне сребрнасте тополе, а у близини је винова лоза,

173 Данашње Краљево.

чији су се ластари попели до висине дрвећа, покривајући својом густом мрежом светлих нарезаних листова стабла, као каквим шеширом. Ластари су се одозго спуштали као праменови косе и купали се у мутној води Мораве. Огромне јабуке и стабла глогова скоро су се изједначавали са суседним храстовима. Ограде су све покривене густим покровом винове лозе, која је у то доба цветала и испуштала пријатан мирис. Пролазећи између виноградских шпалира, скоро да сам осећао вртоглавицу.

У сусрет ми је ишао коњаник на сивом коњу пуним касом, и успорио је тек када ми је пришао - то је био свештеник. Црна густа коса му је штрчала испод плитког шешира. Орловски нос и црне, живе очи, густа невелика брада - његовом лицу су придавали енергичан израз, свежину и снагу, који су се посебно изражавали у његовом држању и покретима, када је, без напрезања, сјахао са коња на којему је журио и који је био знојав. На њему је била свештеничка мантија, врло широка, са свиленом поставом боје малине, широки појас такође малинове боје, а на рукама су му биле рукавице љубичасте боје. Сва његова фигура била је необично лепа, и изгледало је као да чини нераздвојну целину с околином, која је такође била прелепа.

- Помози Бог - рекао сам му.

- Бог ти помог'о - одговорио је, а лице му је још више живнуло.

Изгледало је да ће ме, као и сви Срби, питати ко сам и шта сам, али је било очито да је журио, а видео је да журим и ја, и то нас је омело да се зауставимо и поразговарамо. Кроз четврт сата и ја сам већ био у Чачку.

Улица је била сва избраздана и неравна, пуна сувог црног блата. Али кућице су све биле беле, чисте и с високим димњацима, сличним минаретима. Пред сваком кућом је била баштица у бокору раскошних ружа, које су се подизале до кровова кућа. На великом тргу, око којег је било неколико већих кућа, налазила се велика црква, такође бела, с неколико купола, са архитектуром која је подсећала на турске џамије. Општи изглед био је такав да су се богатство и ред уочавали на први поглед. То је међутим било и стварно тако.

У Чачку сам имао препоруку за једног трговца, па сам преко њега брзо успоставио познанства. Али та познанства нисам успоставио у кућама него на улици и у хотелу. Чим код некога дођете, лепо вас прими, али вас одмах води у хотел, из којег вас тешко пуштају, или пак морате прећи у други. Домаћи, породични живот је потпуно одвојен од јавног. То је и разлог да у граду нисам налазио довољно интереса за истраживања.

Чачак се налази на путу од Новог Пазара према Србији, па се због тога ту стално налазе трговци или *кириџије* из Старе Србије.

У хотелу у који су ме довели моји нови познаници било је неколико Срба, необично развијених и снажних људи. Одећа им се састојала из

следећег: дуга бела долама слична черкески,¹⁷⁴ чврсто стегнута уз танко тело, ноге - чврсто стегнуте сукненим *нојавицама*, и све је то откривало снажне мишиће. Прилази такав човек, као да на ногама нема меса, а у обући као да је дрвена нога, само необична гипкост показује постојање посебне еластичности мишића.

Један од њих је био с *јуслама*, и на захтев присутних - почео је да гусла и пева српске песме.

Звуци тог инструмента производе необичне тонове, а необично је и певање које их прати. Чујете некакав једнолични, хрипави тон, који се мења једино повишењем и снижењем, убрзавањем или успоравањем темпа. Ту нема ни акорда, ни хармоније, осећа се само један и исти глас. Певач, бавећи се спочетка инструментом, одједанпут почиње снажно високим тоном некакав позив, затим се повуче назад, подиже главу горе, према небу, као да отуда тражи помоћ, и присећајући се, тргне се уз стењање, и ућути. И одмах затим нагло покреће гудало, да би јаче и снажније зашкрипале и зајечале струне. Иза тога поново почиње уједначен покрет, и опет се из груди певача извлачи ранији високи тон, који певач задржава, и доста дуго пева речитативом, док не стигне до патетичног места, од којег поново прекида речи и само зајечи, и то јечање као да се с ехом одазива међу присутнима који су слушајући сагли главе.

У почетку је певао о Бановић Страхињи, и та песма је, без пауза, трајала више од сата. Сви присутни су ћутали, слушајући речи певача, које су показивале јунаштво српског хероја, и пропраћајући их гласним одобравањем. После те песме певач је одморио. Ставили су пред њега пола литре вина, попио га је, поразмислио је мало, и почео нову песму. Запевао је песму о цару Лазару и о његовој жени царици Милици, Косовској бици, где је погинуо цар и много јунака - Милош Обилић, стари Југ Богдан са осам синова-соколова Југовића и Бановић Страхиња.

Ту већ скоро није било речитатива: изговори два стиха, а затим реч претвара у јецање; ударајући рукама о руке, присутни Срби се комешају и јекте. И та кратка песма се протегла на цео сат, јер је певач правио дуже паузе, напрежући се да из себе извуче реч, а и публика се напрезала да би чула речи, које су биле све теже и ужасније. Слуга Милутин, који царици доноси вести о боју, који је задобио седамнаест рана и држи десну руку у левој, само каже да је видео како је Милош, који је убо Мурата, терао 12.000 Турака. Шта је даље с њим било Милутин не зна, али мисли да је погинуо код реке Ситнице. Бановић Страхиња је лутао у крви коњу до трбуха, и мора да је и он погинуо. Тамо где је било највише мртвих јунака и где је било највише полумљеног оружја - погинуо је цар Лазар, а са њиме и Југ Богдан са својим Југовићима. Остао је само Бошко Југовић, и терао је Турке на буљуке, попут сокола који гони плашљиве голубове. Тај додатак у виду

174 *Дуји кайуш черкеских сељака [јрим. ѿрев.]*

рефрена: „Мислим да је и он погинуо“ протезао се, у већим паузама, које су се испуњавале јецајима и уздржано-брзим покретима гудала. А када је песма стигла до Вука Бранковића, који је издао цара на Косову, и певач отпевао: „Проклето му племе и колено“ - сви су викнули „Проклето!“ и поскочили с места, као да траже издајника целог Српства.

Када се све стишало, попили су још по чашу вина, певач је уздахнуо и наставио:

Пуче пушка ниже Београда,
Даде гласе низ тијо Дунаво.
Друга пуче покрај воде Саве,
Покрај Саве, Шапцу на крајину.
Трећа пуче усред Шумадије
У Тополи, селу племениту,
Даде гласе по свој Шумадији.
Уздиге се бутум Шумадија,
И пред њоме Петровићу Ђорђе,
Задрма се турска царевина.
Зачуди се седам краљевина,
Да што ради млада Србадија!

У тој песми, која говори о устанку Срба под вођством Карађорђевића, узбуђено српско осећање је утољено, и зато је певач њоме хтео да ублажи тешка осећања изазвана претходним песмама.

Касније сам имао прилике да слушам јужноруског певача Остапа Вересаја. Његова песма ме је јако подсећала на српске певаче. Исти манир јечања, чиме је варирана једнолична мелодија, како би се изразило осећање не мелодијом већ неким жалостивим тоном гласа; дрхтање певача под напором јаким осећања и нехотице казује слушаоцу и присиљава га да заборави недостатке мелодије и самог гласа, слабашног, старачког. Обузима вас она туга која је очигледно оковала певача, гуши га и приморава да му глас подрхтава и да се прекида, и слушате, не покушавајући ни да се померите.

Али разлика постоји, и то веома велика, како у начину певања, тако и у целом тону, и духу израза и певања. Док јужноруски певач почиње тихо, с ниским, јако слабим тоном, да би затим појачао глас и почео њиме да вибрира, појачавајући га а са њиме и осећања, српски певач нагло почиње јако, високим тоном, брзо вас узбуђује, да би завршио убрзано, при чему ипак сваку реч изговара јасно, а њом се осмишљава осећање које је изражено првим ускликом. Јужноруска мисао вас ражалости, доведе вас у стање тужне замишљености, док вас српска песма доводи у очајање, и обузима вас осећање које никога не доводи у недоумицу, јер - само остаје да се победи или славно погине.

После Чачка наставио сам своје путовање низ Мораву [...]

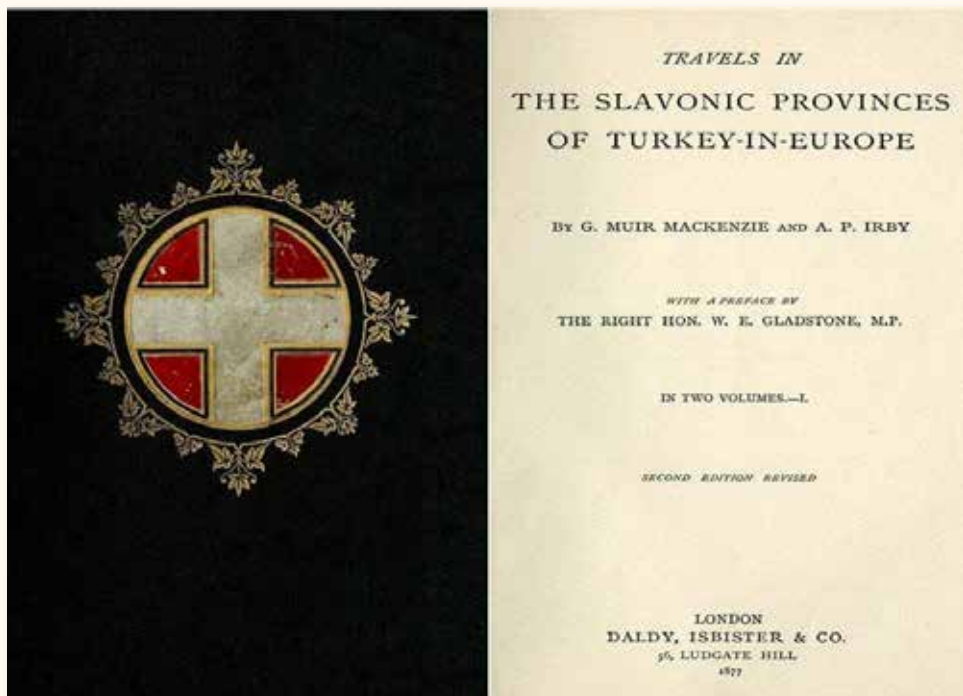
Две иштинољубиве Енїлескиње

Џорџина Мери Мјур Макензи (Georgina Mary Muir MacKenzie, касније Лејди Себрајт (Lady Sebright), Шкотска, 1833 – Крф, 24. јануар 1874), писац и путник, истраживач Балкана и Јужних Словена, била је прво дете сер Џона Вилијама Пит Мјур Макензија и Софије Матилде (рођене Џонстон) из Делвина у Пертшајру. Са породицом се преселила у Лондон 1855, где упознаје Аделину Полину Ирби. Године 1857. крећу заједно у посету бањским градовима у Аустро-Угарској и Немачкој. Мада јој је породица скромно стајала, отпутовале су саме, уздајући се у своје британске пасоше. Ухапшене су као шпијуни 1858. у туристичком граду Шмуку у Карпатима, јер су, наводно, имале „пансловенске тенденције“. Поднеле су званичну жалбу британском амбасадору, па им се ресорни министар извинио због претрпљених непријатности. О томе су касније објавиле књигу *Преко Карпата* (*Across the Carpathians*, Cambridge-London, Mac Millan and Co., 1862).

Следећи циљ био им је да отпутују на Балкан и истраже положај Срба и Јужних Словена под турском владавином. Посебно их је занимала судбина православних жена и девојака, које су биле у подређеном положају и без могућности да се образују.

Џорџина Мери Мјур Макензи, Лејди Себрајт (1833-1874)

Travels in The Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe by G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, Second ed. revised (London, 1877)

Џорџина Макензи одлази на једногодишњи одмор на Крф (1862-1863), где упознаје свог будућег супруга. Године 1864. објављује *Белешке о јужнословенским земљама у Аустрији и Турској, у Европи* на основу свог предавања на годишњем састанку Британског Удружења за подстицање развоја науке, на коме је била једини женски говорник.

Са Аделином Ирби написала је књигу *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, London, 1866) (*Пушовање кроз словенске земље Турске у Европи*). Ирбијева је желела да наставе са започетом мисијом, али се Џорџина Макензи удаје за Чарлса Себрајта, конзула Јонских острва, са којим ће живети на Крфу. Међутим, Лејди Себрајт (Lady Sebright) умире само неколико година касније, 24. јануара 1874. Њен супруг пензионисан је 1880, а преминуо 1884. После смрти Лејди Себрајт британски премијер Вилијам Гледстон објавио је друго издање књиге *Пушовање кроз словенске земље Турске у Европи*, посветивши Предговор овим двома Енглескињама које су вечно задужиле српски народ.

Аделина Полина Ирби (Adeline Paulina Irby, Бојланд Хол, Морнингторп, Норфок, Енглеска, 19. децембар 1831 - Сарајево, 15. септембар 1911) била је најмлађе, седмо дете енглеског адмирала Фредерика Пола Ирбија, млађег сина лорда Бостона и Френсис Ирби, кћерке богатог нотингемског банкара. Фредерик Ирби са непуних двадесет година ступа у британску морнарицу где остварује сјајну каријеру. Остао је запамћен по енергичној борби за сузбијање трговине робљем, због чега га је краљица Викторија унапредила у чин адмирала британске флоте. Храбар и човечан, штитио је оне који пате и настојао да им помогне. Ту племениту црту његовог карактера наследила је и његова најмлађа кћи Аделина.

Аделина Полина Ирби (1831-1911)

Мајка Френсис рано умире, па се адмирал Ирби, заузет обавезама и често одсутан од породице, поново оженио. Међутим, нову госпођу Ирби Аделина не спомиње у својим писмима и белешкама. Након неколико година умире и адмирал Ирби, па Аделинина старија браћа и сестре напуштају родну кућу и одлазе на школовање. Из Аделининих писама сазнаје се да су сви засновали породице и заузели значајне положаје у енглеском друштву.

Интелигентна, упорна и радознала, са успехом завршава филозофију на Универзитету у Лондону, али су њена научна интересовања много разноврснија - занимају је археологија, етнологија, историја и социологија. У духу тадашњег времена, желела је да се посвети путовањима и писању. Њену намеру да упозна нове крајеве и људе, проникне у њихов начин живота и обичаје, као и да о томе пише, подржали су њени рођаци и пријатељи, али и њена отаџбина - Енглеска. Сапутница и сарадница у том озбиљном и неизвесном подухвату била јој је пријатељица са Универзитета, Џорџина Мјур Макензи. Такође је потицала из угледне енглеске породице, а поседовала је и високе умне и моралне квалитете. Својим знањем и упорношћу умногоме је допринела остварењу жеља и намера Аделине Ирби.

Чим се указала прилика, 1859. кренуле су на пут како би најпре обишле Немачку, Пољску, Чешку, Аустрију и Мађарску: „Оне ће на том занимљивом путовању много

видети, доживети и сазнати - пролазиле су кроз велике градове и мала живописна места; заустављале се да уживају у лепоти природе и величанствености људског стваралаштва. Биле су задивљене лепотом и монументалношћу грађевина великих градова кроз које су пролазиле.

Њихове бележнице пуне су описа знаменитости Берлина, Варшаве, Прага, Беча, Пеште и других градова. Сазнања и доживљаји са тог путовања биће тема њихове прве заједничке књиге - књиге путописа.¹⁷⁵

Мис Ирби била је почасни члан Београдског женског друштва, Добротворне задруге Српкиња у Сарајеву и Женског друштва у Београду, као и прва жена дописни члан Српског научног друштва.

Преминула је 15. септембра 1911. Сахрањена је у Сарајеву, на Кошевском гробљу. Тиме је испуњена њена жеља да почива у отаџбини људи које је искрено заволела и у које је веровала. Потомци босанско-херцеговачких страдалника којима је Мис Ирби помагала подигли су јој 1992. године споменике у Стрмици и Книну, али су оба срушена 1995, после операције „Олуја“.

За добра учињена српском народу одликовали су је: краљ Александар Обреновић Таковским крстом, краљ Петар Први Карађорђевић Орденом Светог Саве I реда, књаз Црне Горе Никола Петровић Даниловим крстом. Алекса Шантић посветио јој је песму *Мис Ирбијева*.

Српска црква Светих Архангела Михаила и Гаврила у Сарајеву два пута годишње, о Задушницама, одржава помен на месту где почивају земни остаци „Племените“, Мис Ирби.

[Ове] две талентоване и истинољубиве Енглескиње записале су све што су лично виделе и доживеле приликом путовања по словенским земљама под турском влашћу. Оне су своје белешке, уметнички сређене, штампале под називом *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*. Књига је изашла у Лондону 1866. и доживела огроман успех. Она је разбила све предрасуде читалаца о „дивљим“ Словенима настањеним на Балкану – народу о коме већина Енглеза скоро ништа није знала. Енглеском читаоцу предочена је истина о народу чије су некада моћно царство покорили турски освајачи.

Непроцењиво културно и уметничко благо тога некада великог царства, безобзирно је пљачкано, рушено и уништавано, а људи мучени, тлачени и понижавани. Освајачи су покушали да покорени народ силом натерају да се одрекне своје традиције, вере и обичаја, и да прихвати ислам или да постане обесправљено робље – турска раја.

Битне одлике овог путописа су веродостојност, бројност изнетих података поткрепљених чињеницама и хуман и продуховљен начин на који је то све сагледано и написано. Интересовање за ову књигу било је велико не само у Енглеској већ и у другим земљама Европе и Америке. Исте године дело је штампано и у Њујорку. Својим утицајем на грађане Велике Британије ово дело је допринело стварању

175 Даница Каћа Чоловић, Срђан Чоловић, *Племеница Мис Ирби: добродојворка српског народа* (Книн - Београд: Српско културно друштво „Зора“; Србиње: Дабар, Митрополија Дабробосанска, 2004), 15-19.

праведнијег мишљења о српском народу од онога које је заступала званична енглеска политика, тада наклоњена Турској. Известан број познатих политичара и новинара променио је свој став према Србима. Истина о животу и патњама Јужних Словена продрла је у свет.

Нова сазнања до којих су ауторке дошле, као и велико интересовање за књигу *Путовање по словенским земљама Турске у Европи* условили су штампање другог проширеног издања на енглеском језику. Књига је изашла у Лондону 1877. Допуњена је новим картама и илустрацијама познатог уметника Феликса Каница и са још три нова, веома значајна поглавља о Босни и Херцеговини.

Предговор за ово издање написао је Вилијам Јуарт Гледстон (1809-1898), вођа либерала Енглеске и познати борац за права потлачених народа, записавши: 'Ово је најбоља књига о унутрашњости Турске коју сам до сада прочитао'.¹⁷⁶

Из рецензија:

[...] Једна од најплеменитијих и најистакнутијих личности међу Енглескињама које су живеле и умрле за српски народ била је госпођица Аделина Паулина Ирби. Одликована је: Таковским крстом, Орденом Св. Саве првог реда, Даниловим крстом.

По завршетку студија, она и њена пријатељица са универзитета Георгина Мјур Мекензи кренуле су на путовање по Европи како би употпуниле своје образовање и стекле знање о свету. Плод ових дугих и напорних лутања био је драгоцен и обиман рад објављен заједнички. Виђења и искуства, згоде и незгоде са овог дугог путовања кроз наше земље забележиле су у овој књизи. Званична енглеска политика у то време била је бескомпромисно конзервативна и туркофилска, док је либерална партија под вођством Гледстона¹⁷⁷ била на страни балканских хришћана и бранила њихове интересе. Тако је ова књига постала веома снажно средство пропагандне политике Либералне партије на Блиском истоку. Сам Гледстон написао је предговор, називајући ово дело најбољом до тада написаном књигом о условима у Турској. „По мом мишљењу“, тврди Гледстон, „ниједан дипломата, конзул, ни путник из нашег народа нису тако снажно утицали на наше јавно мњење, нити тако значајно обогатили наша знања о овом сложеном питању, као ова књига.“

Један део књиге налик је правом водичу са много драгоцених, јасних и практичних упутстава, изречених са много хумора. Познајући овај народ који није умео да подлегне, али који је умео да чека, проучавајући његов фолклор, народне песме, религиозни и породични живот, две Енглескиње су га заволеле. Та је љубав била трајна и оне су том народу посветиле свој живот, своје знање, своје делање и своје мисли. И као што је њихов Бајрон „тражећи земљу у којој ће умрети“, пронашао Грчку, њих две су, тражећи земљу у којој ће живети, откриле Босну. Сам народ је Аделину Ирби назвао Племенита.

Иво Андрић

176 „Путовање по словенским земљама Турске у Европи“, у Даница Каћа Чоловић, Срђан Чоловић, *Племенита Мис Ирби*, 49-50, 52-53.

177 Вилијам Јуарт Гледстон (William Ewart Gladstone, Ливерпул, Ланкашир, 29. децембар 1809 — Замак Харден, 19. мај 1898) био је британски политичар из викторијанског доба који је четири пута биран за премијера.

ПУТОВАЊЕ ПО СЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА ТУРСКЕ У ЕВРОПИ¹⁷⁸

од Г. Мјур Макензијеве и А. П. Ирбијеве

Предговор преводиоцев

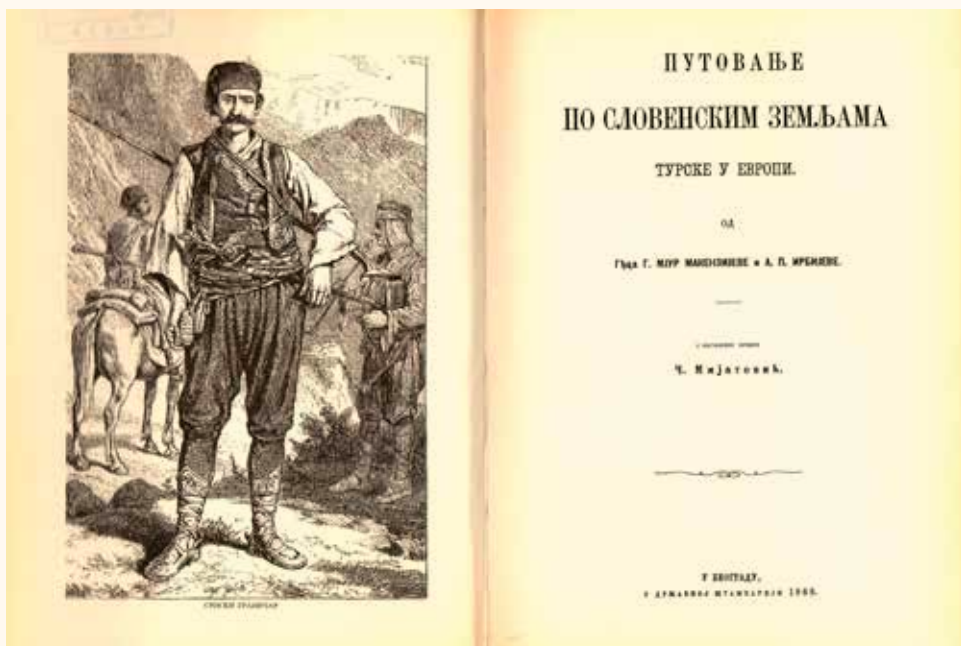
[...] Народима на истоку на утеху служи то што су мало не сви странци, који дођоше да безпристрасно и објективно проуче исток, одлазили односећи собом у своју отаџбину убеђења која су савршено на корист Хришћанима.

Али дело што су га госпођице Макензијева и Ирбијева написале, и које овде у српском преводу предајемо, служи нам више но на утеху. Оно је кадро да начини праву радост међу јужним Словенима у Турској и да их утврди у уздању њиховом, да ће им велики народ енглески једнога дана пуну правду учинити.

И још ваља да додам да је мало страних дела о Словенима у Турској, која су написана толиком помњом, толиким озбиљним проучавањем њихове прошлости, садашњости и народнога карактера њиховог – проучавање за које је требало најчистијих човечних побуда, најтврђе воље, често великог самопрегоревања а очевидно и велике жртве у времену и материјалним средствима – као што је то ово дело госпођица Макензијеве и Ирбијеве. [...]

Што ће делу овоме особиту важност у нас дати то је што су госпођице пролазиле кроз оне крајеве данашње турске царевине у Европи, који су управо најмање познати а нас се најживље тичу, [...] јер су нешто делови отаџбине народа српског, старе царевине српске. Па онда као женске, и то као просвећене женске, оне имају поглед на ствари којег остали путници нису имали, а који баш најпресуднију светлост баца на карактер народа српског и на тежње јужних Словена. Већина путника досадашњих описивали су само земљу и људе или управо мушку половину друштва. Али

178 Књига садржи 36 глава: **I** Из Вола у Солун; **II** Солун; **III** Бугарска гледана од Солуна - Део I; **IV** Бугарска гледана од Солуна - Део II; **V** Путовање по Турској у Европи; **VI** Из Солуна у Битољ; **VII** Стара бугарска престолница и нова турска варош; **VIII** Краљевић марко: Његов град и његова историја; **IX** Бугарска варош Прилип и Велез; **X** Похода у манастир Рило; **XI** Јустинијанова варош; **XII** Прошлост Србије - Део I; **XIII** Прошлост Србије - Део II; **XIV** Качаник; **XV** Бојно поље Косово; **XVI** Манастир Грачаница и варош Приштина; **XVII** Стара Србија; **XVIII** Из Приштине у Вучитрн; **XIX** Вучитрн; **XX** Из Арнаутлука у Босну; **XXI** Нови Пазар; **XXII** Босанска граница - из Новог Пазара у Тутин; **XXIII** Босанска граница - из Тутина у Рожај; **XXIV** Босанска граница - из Рожаја у Пећ; **XXV** Српска народна црква; **XXVI** Патријаршија пећска; **XXVII** Из Пећи у Дечане; **XXVIII** Манастир и црква Високи Дечани; **XXIX** Испоснице у кланцу Дечанскоме; **XXX** Из Ђакова у Призрен; **XXXI** Призрен, стари српски Цариград; **XXXII** Нови Призрен и његови становници; **XXXIII** Један царски друм у северној Албанији - из Призрена у Скадар; **XXXIV** Скутари у Албанији, Скодра Скадар; **XXXV** Србија на јадранскоме мору; **XXXVI** Божић у Црној Гори и **Додатак**.

Путовање по словенским земљама Турске у Европи од Г. Мјур Макензијеве и А. П. Ирбијеве (Београд, 1868)

како друкчије изгледа цело словенско друштво у Турској, како сасвим друкчије оно изгледа кад видимо да и женска половина његова узимље учешћа у покрету за осигурање боље будућности народне, кад слушамо како се словенске калуђерице у Самокову моле Богу да победом благослови црногорско оружје, и кад у Пећи угледамо ону смерну и опет велику родољупкињу - Катарину Симићку!

Баш овај женски поглед на ствари даје делу особиту драж, и мени се чини да ништа не долази у бољи час да охрабри женску половину наше народне омладине, него управ важно сведочанство енглеских госпођица о озбиљном родољубљу Српкиња у оним крајевима наше земље који највише пате од суровога насиља турског.

Предговор би овај јако увећао већ и онако велику књигу ову, кад бих тео да изложим како смо и за што смо обвезани дубоком захвалношћу госпођицама Макензијевој и Ирбијевој. Држим да ћу погодити ако кажем да ниједан Србин, ни један Југо-Словенин, неће довршити књигу ову а да се не испуни милим уверењем да у првome реду међу најбољим и најмилијим пријатељима јужних Словена у великој Британији стоје госпођице Макензијева и Ирбијева.

[...]

У Београду, на Петров дан 1868.

Чедомиљ Мијатовић.

Муслимански бегови и хришћански свештеник (из књиге *Пушовање по словенским земљама Турске у Европи*, 1868, страна 222)

УВОД

[...] Југословенски народи заузимали су ове своје данашње земље већ више од хиљаду година. До краја четрнајестог века они су већином били независни, а што се тиче цивилизације стојали су лепо на једној истој висини с осталим суседним народима. Тада наиђе мухамеданска поплава којом они делови Европе што беху најближи Азији имадоше злу срећу да буду поплавлени, па тада осим стена црногорских сваки словенски крај јужно од Дунава потпаде турској сили. [...]

ГЛАВА XIII

Прошлост Србије. Део II. – Њезин пад и устанак

[...] Турско освојење oplенило је Србију свију оних користи, које је природним начином имала од свога географскога положаја: одбило је од ње струју трговачку која би из западне Европе у Цариград кроз њу пролазила, и одсече је од њезиних природних пристаништа на мору јадранскоме. У исто време Турци начинише од ње разбојиште на којем се судараше са немачком и угарском војском, па је и отоманске и хришћанске војске пустошише на изменце. Усамљеност, која је данас тако карактерна црта у положају Србије – усамљеност којој међу нама непрекидно дају сведочанства људи, који „за њу још никада и не чуше“ - била је природна последица оним приликама што наступише са турским завојевањем. Осим тога, Србија је била затворена како према трговини европској тако и према мислима њезиним. Вештина

не могаше ухватити корена на њезиној испруженој земљи: читамо како су се њезине прве штампарије склањале из једног места у друго, док најпосле не нађоше склоништа у Млецима. Налазимо где се њезина историја и њезина књижевност свела на неписане народне песме. [...]

Црни Ђорђе, којег лице и стас тако чудновато наличе на великога Наполеона, био је заиста војсковођ првога реда. Његови успеси кад се погледа на незнатност његових средстава и на оскудицу сваке симпатије од стране Европе – коју је оскудицу Србија, не као оно Грчка, подносити морала – увршћавани су међу најчудесније који су се икада у нередовној борби постигли. У 1804 он се стави на чело устанку противу несносног тиранства отмицара губернатора, које султан нити могаше збацити ни контроловати, и који начинише план да побију све знатније људе у Србији. Десет година Кара-Ђорђе се држао на неравној борби, али на послетку подлеже, и у једноме тренутку изнурености и очајавања остави земљу и отиде у Русију. Србија можда никада није лежала дубље пред ногама свога непријатеља него у тренутку кад о њезиним интересима узде да се брине Милош Обреновић. [...]

[...] Овде нам ваља да прекинемо причање о историји српској као да смо тако рећи на дну листа; толике очи у источној Европи жудно изгледају шта ће бити записано на другоме листу који се преврне. Ми на западу можемо да не осећамо да ће се наших интереса ма на који начин много тицати будућа судбина српског народа, испала она добро или зло. Али опет, кад погледамо колике се и какве симпатије обилато показују према неким другим „гаженим народима“, онда тешко да можемо одказати наше поштовање и наше добре жеље народу једном којег су слободан дух и јачина народнога живота преживели пет стотина година страховите патње и борбе. Нека би дао Бог да Србија покаже како је истина што пословица каже: „Свет је онога који уме да чека.“ [...]¹⁷⁹

Генерални конзул Аустро-Угарске

Бењамин/Венијамин фон Калаји (Бењамин фон Калај, Benjámín von Kállay, (Пешта, 22. децембар 1839 – Беч, 13. јул 1903), аустроугарски дипломата, политичар и историчар. Припадао је мађарском средњем племству. Од ране младости добро је

179 Џорџина Мјур Мекензи, Аделина Паулина Ирби, *Пушовање њо словенским земљама Турске у Европи*, прев. Ч. [Чедомиљ] Мијатовић (У Београду: Државна штампарија, 1868), III, 140, 141, 143, 152, 153 [преузето из фототипског издања, објављеног 2007].

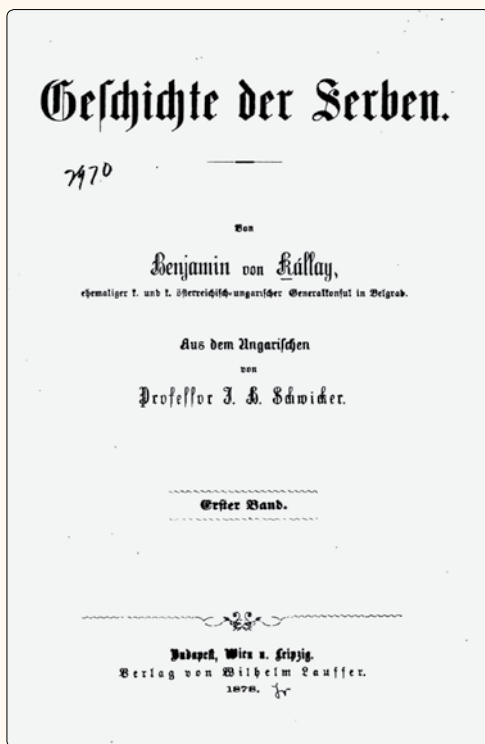
научио српски и новогрчки са намером да се бави политиком балканских народа, али и њиховом историјом. Говорио је немачки, француски и енглески, помало знао турски, а понешто и руски. По одлуци мађарског министра-председника грофа Ђуле Андрашија, Калаји је 27. јануара 1868. постао генерални конзул Аустро-Угарске у Београду и на том положају остао до 1875. У Србију је дошао као србофил, са намером да Кнежевину одвоји од Русије и што више веже за Аустро-Угарску. Вешт и углађен, са аристократским манирима, у Београду се веома добро снашао. Срдачно су га прихватили и српски политичари и чланови њихових породица.

Пошто му није пошло за руком да Србију одвоји од Русије и да је приближи Монархији, напустио је Србију као убеђени србофоб. Бројни сачувани, а добрим делом и објављени његови дипломатски извештаји из Београда, као и његов *Дневник*,¹⁸⁰ сведоче да је одлично познавао националнополитичке односе на Балкану, нарочито оне који су се тицали Срба и Хрвата. Један од политичких задатака који је имао и који је успешно остварио био је да завади Србе и Хрвате око Босне и Херцеговине, како би Аустро-Угарска одатле потисла Србију, а уз помоћ Хрвата и Хрватске се докопала тих области. Како је Калаји добро знао да је општа жеља Срба да се уједине, чинио је све што је било у његовој моћи да стане на пут уједињењу зато што се оно не би могло остварити без штете по територијалну целокупност Аустро-Угарске. [...] Средином 1882. постављен је за заједничког министра финансија и управитеља Босне и Херцеговине (до 1903). Као „некрунисани краљ“ тих земаља ставио је себи у задатак да муслимане и национално освешћене Србе и Хрвате претвори у „Бошњаке“, који би говорили „босанским језиком“. [...] Циљ му је био да Босну и Херцеговину претвори у добро уређену колонију, одакле ће Аустро-Угарска извозити јефтине сировине и имати сигурно тржиште за пласман својих индустријских производа. У свему је подржавао муслиманске феудалне поседнике на штету кметова. Форсирао је римокатоличку цркву са сарајевским надбискупом Јосипом Штадлером на челу, чиме је хрватско становништво придобијао за политику Монархије. [...]

Бењамин фон Калаји
(1839-1903)

180 Бењамин Калај, *Дневник Бењамина Калаја: 1868-1875*, прев. Еуген Ормаи, прир. Андрија Раденић (Београд: Историјски институт; Нови Сад: Институт за историју Војводине, 1976).

Geschichte der Serben von Benjamin von Kállay
(Budapest, Wien, Leipzig, 1878)

Његова *Историја српског народа* написана је у духу Добровског и Шафарика. Стога што је прожета просрпским расположењем, Калаји је забранио њену употребу у Босни и Херцеговини. Као историчар, за дописног члана Мађарске академије наука изабран је 1878, за редовног 1888, а за почасног 1890. године.¹⁸¹

ИСТОРИЈА СРПског НАРОДА¹⁸²

написао

Венијамин Калаји

са овлашћењем пишчевим превео

Гаврило Витковић

Предговор
српској публици

Срдечно се одзивам часноме позиву, да својом изјавом представим дело своје српскоме читалачком свету. За мене странца нема већег признања, него што ће се дело моје појавити на језику онога народа, из чије сам прошлости желео да насликам један период.

Не знам да ли сам успео, да и најмање одговорим захтевима озбиљнога писања историје; не знам да ли ћу ма у колико заслужити одобравање и признање српског научног света. Само толико смем тврдити, да нисам штедео ни времена ни труда, да набавим податке, у колико су ови у опште били за мене приступни, и да ми је била једина мета, коју сам желео постићи, да расветлим стварну истину. [...] (У Будим-Пешти 14 (26) новембра 1877.)

Предговор

Није ми намера а није ми ни задатак, да говорим о користи историје. Колико она утиче на човека и на поједине народе, на њихов морални и материјални развитак, и на њихово усавршење друштвеног живота, било би сувише говорити.

Да ли би умни прваци у појединих народа могли тако корисно и са таким успехом радити на моралном и материјалном бољитку својега народа, кад не би тако тачно познавали живот и карактер својега народа.

181 *Енциклопедија српске историографије*, s. v. „Калај Бењамин»; *Српски биографски речник*. 4, И – Ка, s. v. „Калај Бењамин»; Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Књ. 2, И – М, s. v. „Калај Бењамин»; *Енциклопедија српског народа*, s. v. „Калај, Бењамин фон“.

182 Венијамин Калаји, *Историја српског народа*. [Део 1, Од сеобе Срба до уједињења српске државе], прев. Гаврило Витковић (Београд : П. Ђурчић, 1882).

Сви образовани народи имају своју историју, верно огледало својега народног живота, у којој се огледа њихов културни ступањ. Оно је, тако рећи, рођено осећање свакога образованог народа, да са детињим пијететом погледа на минули живот својих отаца и предака, како би се њиховим славним делима поносио, њиховом несрећом поучио, њиховим врлинама подражавао, и њихових се мана и погрешака клонио.

Од колике ли је важности историја као узор за будући живот појединих народа? Погледајте на велике људе и на читаве народе, шта их је одушевљавало и соколило, да у тренуцима тешког и горког искушења, радије подносе смрт на кољу или ломачи, него да жртвују своја уверења, своју праотачку веру, научну истину, свој или своје породице образ и поштење.

Да ли их је соколила и одржала поред њихова чврста карактера и помисао, да се не би постидели од својега потомства? [...]

Али је наш народ имао својих народних песама, народних предања с колена на колено, које су му на саборима и славама стотине слепих гуслара оглашивали и понављали. Јек од гусала силно је одјекнуо и дубоко је гануо срце народа и у душу му записао и удубио славну и тужну прошлост, господарство и робовање, његову моћ и силу, а у познијим вековима непрекидану, вечиту борбу са грозним непријатељем. [...]

Објективност г. писца, као странца, заслужује потпуно признање. Његова симпатија огледа се у његовом делу, а нарочито при оцени културног значаја Душановог законика, и у оним топлим речима, којима је писац, у свом предговору српској публици, дао израза своме поштовању, а особито свом дивљењу ономе, што је српски народ с почетка овога века извршио, и чему он не налази равнога у историји света. [...] (У Београду, на дан проглашења српскога краљевства (22 фебруара), 1882)

Професор Г. Витковић

ДЕО ПРВИ

од сеобе Срба до пропасти српске државе

I

Стање илирско-трачког полуострва за време досељења српскога народа

Оне јужно-источне земље европске, које се од Дунава и Саве к југу, а између Црног, Јадранског и Егејског мора, шире, и које су под именом илирско-трачког, данас пак много више под именом Балканског полуострва познате, играју у историји, још од најстаријих времена па до наших дана, важну улогу. [...]

Нема земље у Европи, која је била позорница толиких пресудних промена, таквих вековних хаотичних преображаја, као што је било ово Балканско полуострво. Осим непрекидног образовања нових држава, које тако рећи једна на другу нагрђу; много више привлаче нашу пажњу на се она непрекидна етнографска гомилања и преврати, што се или не опажају или се насилно свршују, и који се збивају час неприметно час бурно силовито, обухватајући веће или мање гомиле народа, и то често независно од политичких међа и установа, а који управо ни до наших дана нису коначно престали. [...]

II

Од досељења српскога народа до оснивања краљевства

[...] Густа тама покрива стару повесницу словенских народа. Најстарији, а уз то врло непоуздани и непотпуни извори, показују нам Словене већ као становнике североисточних земаља европских. При свем том чини се, да су се и Словени, као и сви остали чланови групе индоевропских народа, доселили из Азије, а на име са јерменске висоравни у низије данашње Русије, где су староседеоце, финске народе, или покорили или ка северу потисли. Доба тога досељења не може се ни приближно одредити; али је вероватно, да су Словени своје азијско праседиште оставили тек по одласку осталих индо-европских народа. [...]

IV.

Сјајно доба српске државе.

[...] Упознавши се са производима земаљским, прећи ћемо на набрајање оних предмета, што су најважнију улогу играли у међународној трговини. Пре свега ваља напоменути, да је српска држава, по своме географском положају водила најживљу трговину са далматинским градовима, а на име са Дубровником. Српски владоци заиста су схватили велику важност овога одношаја. Безбројни уговори и закључци мира сведоче колика су привилегија, повластице и заштите уживали дубровачки трговци на српској земљи. Као што смо видели, имали су они засебна права и судску власт, и ако беху поробљени, штету им је накнадио сам владалац. Међу тим је Србија трговала и са Византијом, ма и у мањој мери. У осталом веома важна беше и пролазна трговина. Са далеког истока, чак из Индије, пролазио је један део робе за западну Европу преко Византије кроз Србију и Немачку, а истим путем пролазила је роба из Европе на исток. Један део без сумње је нашао већ у Србији купаца, а на име је имало велику прођу немачко оружје. [...]

По свршетку турскога освајања, Срби постадоше раја. Османски освајачи наравно да се нису обзирали на дојакошње правне и друштвене

сталеже покоронога народа. Властелин и невластелин једнако су сматрани као држављани лишени свију права. Да би ту судбину избегли, многи српски племићи примише Мухамедову веру, у след чега остадоше у уживању својих добара и свога утицаја у земљи. Босански бегови који су у свом фанатизму далеко надмашили верозаконску ревност азијских Турака, потомци су тих старих властеоских породица.

Така отпадништва у гомилама највише се догађаху у Босни, које с тога, што је столетна борба између католика, православних и патарена изродила неку немарност у вери, а које, што су босанска властела у много већој мери уживала своја изузетна права, него што беше то случај у другим српским земљама, те се с тога теже лишаваху уживања тих права. У правој Србији, рачунећи овамо и данашњу кнежевину (краљевину) и Стару Србију, ревношћу народа, краљева и свештенства беху сви без изузетка одани православној цркви, и чврсто се држаху своје вере. Овде је дакле већи део народа радије изабрао горку судбину раје, него да се своје вере одрече. И заиста се историја српскога народа у том периоду усредокрађује у својој цркви. Пећска патријаршија преживела је пад српске државе, и не да се порећи, да је у овом времену свештенство било чувар не само вере но и народности. Најпослед, пошто већ нису могли више да трпе јарам турски, пошто је народ више пута у већим гомилама тражио уточишта у Мађарској, подиже се и сам патријарх, те са више тисућа породица остави своју отаџбину и пресели се у Мађарску. О судбини ових Срба исељеника нећемо овде говорити, јер су они постали грађани мађарске државе, и даље се већ помињу у мађарској историји. [...]

У служби осамнаест држава

Хенри Роналд Даглас МакАјвер (Henry Ronald Douglas MacIver, 25. децембар 1841 - Њујорк, 5. мај 1907), амерички Шкот, војник, плаћеник, вечити путник и витез луталица који је ратовао за осамнаест различитих држава широм света. Рођен је на Божић, на броду који је из Единбурга пловио ка обалама Вирџиније. Мајка му је била Ана (рођена Даглас) из Вирџиније, чији су се преци доселили у Северну Америку 1607, а отац Роналд МакАјвер (1815-1854), Шкот са Северне шкотске висоравни Росшајр (North West Highlands), млађи син вође знаменитог Клана МакАјвер. До своје десете године син јединац Хенри живео је код оца, на плантажама у Вирџинији. Потом одлази на школовање у Единбург код деде-ујака, полубрата његовог деде, генерала Доналда Грејема. Васпитаног у строгом војничком духу, стрица га пет година касније шаље као заставника у Британску Источноиндијску компанију у Индији (The British East India Company). Док су се његови

MacIver as General of Brigade, in Servian Uniform.

Хенри Роналд Даглас МакАјвер (1841-1907) као бригадни генерал у српској коњичкој униформи

вршњаци spremали за колеџ, шеснаестогодишњи Хенри стиже у Индију када је већ увелико трајала велика индијска побуна - Устанак сепоја¹⁸³ (The Indian Mutiny, 1857-1858). У борби бива тешко рањен и замало је изгубио главу.

Потом га немиран дух води у Италију где се као добровољац прикључује Гарибалдијевим јединицама (црвенокошуљашима) које су се бориле за уједињење Италије. У то време, налазио се у Шкотској. У пратњи још неколико Шкотланђана, са чином поручника, 30. маја 1860. учествује у бици код Калатафимија где побеђују напуљског краља. Након неуспелих покушаја освајања Рима и истеривања папске власти, напушта Гарибалдија и одлази у Шпанију на позив Дон Карлоса VII, претендента на престо, где као капетан кратко учествује у ратовима против Марока. Током ратних похода увек је био у првим борбеним редовима, учествујући у готово свакој ратној операцији – у Десетогодишњем рату на Куби, Бразилу, Аргентини, Криту,¹⁸⁴ Грчкој, два пута у Шпанији (у ратовима карлиста), Француској, Босни...

Почетком 1861. враћа се у Америку, где се у Грађанском рату под командом генерала Џексона и Стјуарта као мајор четири године борио на страни Конфедерације (Конфедеративне Америчке Државе). У овом рату четири пута је рањен. Након предаје Војске Конфедерације, 1865. повлачи се са неколицином млађих јужњачких официра у Мексико, где ће као потпуковник служити цару Максимилијану I (1832-1867), владару Другог Мексичког царства, све до његове егзекуције. По свему судећи, Мекајвер тада дефинитивно одлучује да му посао најамника буде животни позив. Француском цару Наполеону III служиће као пуковник у служби хедива Исмаил-паше, османског намесника Египта. Ту се први пут сусреће са Турцима. Био је постављен на дужност генералног инспектора коњице у армији Египатског хедивата, до 1870.

Где год би се у неком делу света водили ратови, одмах би кретао на фронт, понудивши се да организује легију странаца.

Крајем 1875. чуо је за устанак Срба против турске окупације у Босни и Херцеговини, те одлучује да се придружи српским устаницима. Његова борба против Турака довела га је преко Албаније у Црну Гору где је окупљао нове добровољце за рат. У међувремену се укључује у Босанскохерцеговачки устанак против Османског царства, где је своје војнике водио по херцеговачким гудурама, ратујући искључиво герилски. Тамо ступа у контакт са добровољцем Петром Мркоњићем (пseudоним будућег краља Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Петра Првог Карађорђевића). После Херцеговине одлази у Лондон ради прикупљања добровољаца за коњицу¹⁸⁵ која ће се на позив кнеза Милана Обреновића борити у новом рату против Турака.

Већ у јулу 1876. одлучио је да понуди своје услуге Кнежевини Србији, и са том намером 28. јула исте године стиже у Београд. Оснива коњичку бригаду *Вишезови Црвеној крсти* која је пре борбе за Моравац бројала хиљаду и петсто, а потом око две

183 *Sepoy* (мн. *sepoys*, од персијске речи *sepahī* - пешадијски војник) = у прошлости, плаћени војник индијског или муслиманског порекла који је служио у британским или европским снагама, тј. који је добијао наређења од европског официра.

184 Када је започет Критски устанак 1869, ратовао је на страни Грка, успешно наговарајући египатске Копте да пређу на страну хришћана и напусте турску војску.

185 Дописник *Тајмса* из Београда известио је: „Наш београдски дописник синоћ јавља: Овде је присутан извесни господин по имену Мекајвер. Он је дошао из Енглеске да стави себе и свој мач у службу Срба. Српски министар рата му је дао пуковничко намештење. Јутрос сам видео како обучава око 150 упадљиво снажних момака, одевених у квалитетне подесне коњичке униформе, који имају и коње (Davies, 1906, pag. 26-27).“

Указ књаза Милана М. Обреновића IV, врховној заповедника војске, о одликовању јосјодина Мак Ивера љуковника Таковским крстом (јануара 1876 у Београду)

хиљаде коњаника, Руса и Срба.¹⁸⁶ Највише се истакао у борбама око Тимока и Мораве, где је водио српско-руске коњанике у биткама око Алексинца од 28. до 30. септембра. Српски министар војни Миливоје Петровић Блазнавац доделио му је Таковски крст са допуштењем руског генерала Михаила Григоријевића Черњајева, под чијом је командом био стационаран код Делиграда. Од Руса је добио Златну медаљу за храброст.

Војевање у Србији било му је најуспешније, па је одликован највишим војним чином као бригадни генерал. Био је вођа коњице и бригадни генерал Армије српског краља Милана Обреновића.

Имао је веома добре односе са високим друштвеним круговима у Србији, као и у Грчкој и Румунији, а поштовао га је и народ. И у српској служби, МакАјвер је носио униформу српског коњичког генерала, односно пуковника.

После бројних битака са Турцима, ближило се потписивање примирја. МакАјвер је знао да више нема потребе да се задржава у Србији: „Указ о Мекајверовом часном отпусту из српске војске носи датум 24. децембар 1876, и потписе кнеза Милана и пуковника Љубомира Ивановића, начелника Штаба Врховне команде српске војске. Од кнегиње Наталије на поклон је добио фотографију са потписом, коју му је кнегиња лично уручила, а и кнез Милан му је даровао своју фотографију са посветом.“¹⁸⁷ Обе су датиране са 1/13. јануар 1877.

186 „Почетком октобра 1876. године Мекајвер је унапређен у чин ђенерала и одликован Златним таковским крстом тако што га је ђенерал Черњајев лично скинуо са својих груди, као и руском Златном медаљом за храброст“ (*The Court Journal*, October 28, 1876, пренето према: Davies, 1906, pag. 27, преузето из: Никола Гиљен, *Наша два сџранца: две биоџрафије као џило џисторији срџској народа* (Београд: Дерета, 2017), 214).

187 Гиљен, *Наша два сџранца...*, 245.

Београд је напустио 1878: „Мекајвер је остао Србима у најлепшој успомени. Памтили су га као изузетно храброг и племенитог човека, али и као веома елегантног џентлмена, који се, онда када није носио униформу, облачио по последњој моди француског цара Наполеона III. Срби из Херцеговине, саборци кнеза Петра Карађорђевића, који се у херцеговачком устанку борио као Петар Мркоњић, и кога је Мекајвер највероватније и сам упознао у току боравка у Херцеговини, памтили су овог америчког ратника шкотског порекла по његовим светлоплавим очима и по ожиљку на челу који је задобио још као шеснаестогодишњи младић од сепојске сабље, и за њега говорили да је ‘Индијанац који ратује као четник’“. У Србији је провео пет и по месеци, заједно са непуних месец дана проведених на херцеговачком ратишту у јануару 1876.

Своја војевања наставио је и после Србије. Најпре одлази у Грчку, где му је поверено формирање Грчке легије странаца за борбу против Турака. Међутим, када је договор са грчком владом пропао, Мекајвер одлучује да се ожени. Венчао се у Лондону 27. јуна 1878. са Енглескињом Флоренс Нортон (1857-1932). Имали су сина и две кћери.

После одласка из Србије, био је у служби под још четири заставе - Велике Британије, Аустралије, Британске Нове Гвинеје и Сједињених Америчких Држава, али ти ангажмани нису имали војни карактер. У старијим годинама живео је на релацији Вирџинија – Енглеска, продајући морске плодове уз помоћ сина и кћери.¹⁸⁸

188 Овај податак налази се у тексту Уроша Папеша „Генерал српске коњице Хенри Мекајвер“, <https://www.poreklo.rs/2014/02/26/general-srpske-konjice-henri-mekajver/> (приступљено 21.08.2019), али се не спомиње ни у једној Мекајвровој биографији; „Хенри Мекајвер“, https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%A5%D0%B5%D0%BD%D1%80%D0%B8_%D0%9C%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D1%98%D0%B2%D0%B5%D1%80 (преузето 24.08.2019). Амерички новинар, писац и ратни извештач Ричард Хардинг Дејвис (1864-1916) уврстио га је у шест највећих плаћеника свих времена, написавши књигу *Real Soldiers of Fortune (1906) – an early biography of Winston Churchill (1874–1965), Major Frederick Russell Burnham, D.S.O., (1861–1947), Chief of Scouts, General Henry Douglas Mclver (1841–1907), James Harden-Hickey (1854–1898), Captain Philo McGiffen (1860–1897), William Walker (1824–1860)* (New York: Charles Scribner’s Sons, 1897). Књига је доживела више издања, https://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Harding_Davis, https://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Harding_Davis (преузето 25.08.2019), а на њој је базирано и издање из 2007 - *Six Who Dared: The Lives of Six Great Soldiers of Fortune* by Richard Harding Davis (Tucson, AZ: Fireship Press, 2007). „У делу *Два наша странца: две биографије као њролој војној исџорији срџској народа* (Београд: Дерета, 2017) Никола Гиљен објединио је биографије витеза Палмана Брахта (1290-1363) и ђенерала Хенрија Мекајвера (1841—1907). У питању су две, код нас и у свету, мало познате историјске личности, које раздваја временски период од пет векова, простори са којих потичу, удаљени преко 7.000 km, и нације којима припадају - Брахт је био Немац, а Мекајвер амерички и британски држављанин шкотског порекла. Међутим, ову двојицу људи спаја не само њихова заједничка професија, чињеница да су читав живот били војници-најамници, већ и чињеница да су обојица каријером били везани за Србију. Толико инетересантних сличности и толико још инетересантнијих различитости саме по себи чине ауторова историјска одмеравања ових двеју личности изузетно примамљивим за читаоце. Ауторова основна смерница у писању ове две биографије била је да нас подсети, да отргне од заборава за будуће и да коначно каже највероватнију истину о животу ове двојице странаца. Обе биографије у књизи *Два наша странца* представљају значајан допринос њиховог аутора познавању два изузетно важна и инетересантна периода наше националне историје, али и одавање дужног поштовања забрављеним личностима из наше прошлости“, https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%93%D0%B8%D1%99%D0%B5%D0%BD, <https://www.blic.rs/riznica/istorije/ko-su-pustolovi-koji-su-voleli-srbiju-placeniciratovali-za-nas-jos-od-dusanovog/59kbk5w> (преузето 25.08.2019).

Преминуо је 1907. у самачкој соби на Менхетну (Њујорк), без новца, болестан од инсуфицијенције бубрега. *Њујорк тајмс* известио је о његовој смрти 6. маја 1907. Сахрањен је на гробљу Кенсико у граду Валхали, недалеко од Њујорка (Округ Вестчестер).

УТИСЦИ ИЗ СРПСКОГ РАТА написи пуковника МакАјвера¹⁸⁹

О српском народу

Једноставних навика, они су љубазни, поштени и великодушни. Још снажније о Србима говори њихово срце. Сведок сам да њихове побожности, трезвености, захвалности и несебичности нема равне на кугли земаљској. Као и остали хришћански народи на Балкану, они су сада дошли до степена просвећења и развитка довољног да се стално осећају понижени јер су патили четири стотине година; и док год има макар и капи непроливане српске крви, док год има иједна српска рука довољно јака да држи мач, они ће се борити, с помоћи или без ње. Тај праведни и племенити циљ постојаће док има и капи српске крви, док има иједне српске руке која носи мач - или док проклети турски јарам не буде сломљен.

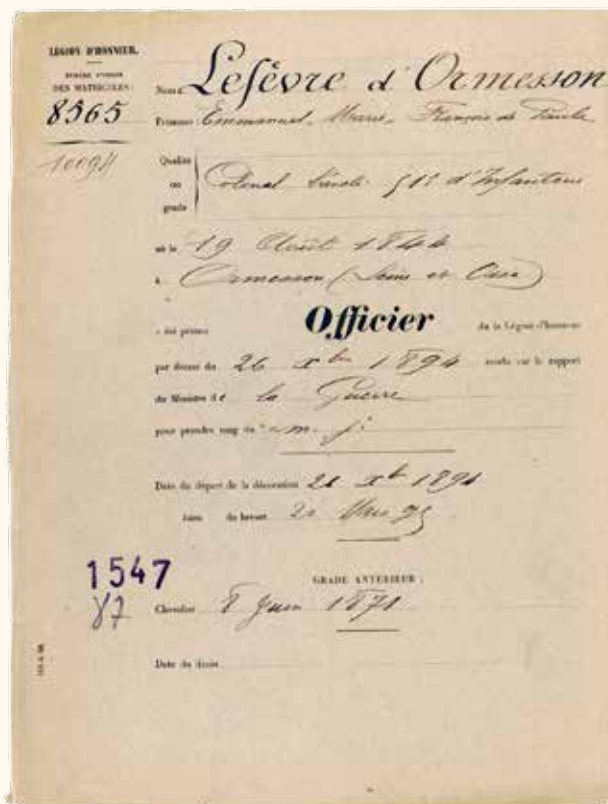
У специјалној војној мисији

Емануел Мари Франсоа де Пол Лефевр маркиз д'Ормесон (Emmanuel Marie François de Paule Lefèvre marquis d'Ormesson, Ормесон, 19. август 1844 – Брисел (Белгија), 29. октобар 1922), генералштабни капетан француске војске, маркиз, потомак врло старе и угледне племићке породице. Крајем октобра и током новембра 1877, пред почетак српског рата са Турцима, боравио је у Србији, у специјалној војној мисији. Проучавао је

Емануел Мари Франсоа де Пол Лефевр маркиз д'Ормесон (1844–1922)
(Фото Петерсен, Копенхаген)

189 L'Estrange, Captain W. D., *Under Fourteen Flags: The Life and Adventures of Brigadier-General Maciver a Soldier of Fortune. Vol. II* (London: George Robertson & Co., 1884), 326 (Гиљен, Два наша странца..., 241). Видети и: Делимир Стишовић, прев. и прир. *Српско-џурски рајдови 1870-78. у руској ишамји: (Избор из новинске трађе)* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2001), 143. Опширније о бригадном генералу Хенрију Роналду Дагласу МакИверу видети: *The Life and Adventures of Brigadier-General Maciver*, <https://electricscotland.com/history/scotreg/maciver.htm> (приступљено 27.05.2019). Ричард Хардинг Дејвис истиче да је: „У Србији и српској војсци Мекајверова каријера доживела свој врхунац и да је то био и најсрећнији период његовог живота.“ (Гиљен, *Два наша странца...*, 242).

Декрет о промовисању Емануела Мари Франсоа де Пол Лефевра маркиза д'Ормесона у официра Легије части, 1894 (Државне архиве Француске, база Leonore, досије: LH/1547/87)

организацију српске, посебно народне војске и њених могућности у рату. Његов дневник *Двадесет два дана у двоколицама кроз Србију* написан је 1877, али је дуго остао непознат: „Оригинал дневника, заједно са другим многобројним и разноврсним извештајима капетана д'Ормесона из Србије 1877, налази се у Дворцу Венсен (Château de Vincennes),¹⁹⁰ код Париза. Тамо је смештен Историјски архив француског Министарства војске. У посебном одељку архиве Главног генералштаба чувају се извештаји војних изасланика који су дуже или краће, у нарочитим мисијама, боравили у разним земљама, па и у Србији.

Међу многим странцима, разних народности и најразличитијих занимања, из свих друштвених кругова, који су, у нарочито великом броју од 1876. пролазили кроз Србију као кроз најпрометнију раскрсницу, са унапред одређеним или још неодређеним намерама да учине нешто

било за Србију било за неку другу земљу, или за себе лично, боравак француског капетана д'Ормесона није био нарочито запажен.

Он, међутим, није безначајна личност [...].

Емануел д'Ормесон био је необично вредан. За два месеца, колико је провео у Србији, успео је да напише читаво брдо извештаја: о војсци првенствено, али и о земљи и народу, о свему што је видео и чуо. Кроз Србију је путовао са највећим тешкоћама: у касно јесење доба, у неудобним колима и по рђавим путевима. Обилазио је и ратом опустошене крајеве. Журио се, а хтео је много да види. Као да се није ни уморио. За разлику од многих страних путника, војних и цивилних занимања, који су, често пуни жалби на свој боравак у Србији све оштро критиковали, а најчешће жалили сами себе што су се нашли у условима који им се не допадају, па их то чини зловољним, капетан д'Ормесон ниједног тренутка није посустао. Он је школован војник и на војнички начин школован посматрач. И то добро школован. То се подједнако добро види из његових извештаја као и из његовог дневника. Нису то оне елегантне, углађене, а

190 Дворац Венсен је масивни француски краљевски замак из XIV, делом дограђен у XVII веку. Налази се у граду Венсен, источном предграђу Париза.

неодређене фразе дипломата које више говоре о њиховим појединачним талентима за стил него о предмету који разматрају, већ излагање чињеница, готово огољених.

У томе тренутку, 1877, ова мисија је за Француску била од изванредно велике важности. Због тога је у Србију послат један од нарочито способних и предузимљивих генералштабних официра.

Дневник о путовању кроз Србију д'Ормесон наменио је оним француским официрима који ће после њега долазити у Србију, како би се могли користити његовим искуством.

Најзад, овај дневник приказује Србију виђену очима једног странца који се веома трудио да буде објективан. Учинио је највише што је могао у датим околностима¹⁹¹.

ДВОКОЛИЦАМА КРОЗ СРБИЈУ¹⁹²

3. новембар:

Од Ужица до Чачка

Стигли смо у долину Мораве, најбогатију у читавој Србији. Река је подложна изливању. Ми смо је прешли скелом, мало даље од Пожеге.

Почели смо да срећемо праве караване људи и жена, који су јахали на малим домаћим коњима. Жене јашу на мушки начин, опкорачивши коња, на турским седлима која су слична нашим самарима. Покривена су јагњећом кожом, чија је вуна обојена светлоплаво. Ескадрони амазонки, са жутиим свиленим марамама на глави, нису допуштали да се о њима добије неки утисак.

Кад падне ноћ, направи се логор: мали коњи слободно пасу, пошто су им, помоћу једног ужета, спутане предње ноге.

У Чачку нисмо нашли никакав штаб. Бригада прве класе треба да се врати у Крушевац, на маневре од 25 дана. Одред понтонира обавља службу на понтонским мостовима на Морави. Гарнизон се састоји од само једне тешке батерије од 4 фунте, додељене Јаворском корпусу.

Нашли смо срећом, једног војног лекара из Чешке, који је одлично говорио немачки.

Он нас је прошетао кроз град који је, отприлике, као Шабац. У граду се могу запазити три велике, сасвим нове грађевине: Начелство са свим канцеларијама које су потребне за администрацију, болница и школа.

Чачак је био позорница једне победе коју је кнез Милош однео над Турцима.

191 Емануел д'Ормесон, *Са кайеџаном д'Ормесоном 1877. 22 дана у двоколицама кроз Србију*, прир. Драга Вуксановић Анић (Београд: Народна књига, 1980), 7-[13].

192 Емануел д'Ормесон, *Са кайеџаном д'Ормесоном 1877. 22 дана у двоколицама кроз Србију*, 40, 41, 42.

Наш доктор се оженио кћерком једног попа. Поп је врло угледна личност у Србији. Људи га љубе у руку кад га сретну. Ретке служавке које се могу наћи у Србији, понашају се као њихове домоуправитељке.

Доктор нас је увео у свој стан. Његова жена нам је донела слатко, ракију шљивовицу и традиционалну кафу. Она говори само српски. Српска жена има врло подређену улогу у кући. [...]

Српска жена је углавном добрих пропорција. Покрети су јој лаки и гипки. Тен има изванредно чист и свеж. Чврстина врата и груди код ње указује на снажну конструкцију. [...]

Поп нас је увео у један велики салон, украшен патриотским портретима и окружен диванима, у намери да направи породичну свечаност.

Ако има добрих производа у Србији, онда су то они поповски: то је био случај и у Чачку [...]

4. новембар:

Од Чачка до Крајевца

У Србији се ношња људи и жена мења из једног среза у други, понекад на сасвим радикалан начин.

Сви сељаци које смо сретали у планинској области око Чачка, носе огроман црвени турбан, који им штити од кише не само главу већ и врат и груди. Насупрот томе, приметили смо да сви Срби који покривају главу носе само одело од тканине, док они који носе фес имају скоро увек груди заштићене овчијом кожом. [...]

Кнежевски српски инжењер

Вилхелм Рихтер (Wilhelm Richter, ? - ?), немачки инжењер са титулом Fürstlich Serbischen Ingenieur - Кнежевски српски инжењер. Боравио је у Србији и о томе штампао књигу, из које је и одломак о Чачку – *Serbiens Zustände unter dem Fürsten Milosch: bis zu dessen Regierungs-Entsagung im Jahre 1839: eine Darstellung der jüngsten Ereignisse, Charakteristik des Serbischen Volkes und Abriss einer Topographie des Fürstenthums* (Leipzig: Adolf Frohberger, 1840).

„Међу изворима за проучавање историје Србије у првој половини XIX века путописи заузимају значајно место. После Првог и Другог српског устанка учињени су напори на обезбеђивању слободног и независног развоја и међународног признања нове српске државе. За време привре владе Милоша Обреновића (1815-1839), захваљујући превасходно општим приликама, а поглавито односима између Русије и Турске, а потом и способностима самога кнеза, предузети су значајни кораци који су осигурали нови статус Србије. [...]

Хатишерифима од 1830. и 1833. Србија је постала аутономна кнежевина. Феудализам је био укинут и на тај начин завршена прва етапа борбе српског народа

Serbiens Zustände unter dem Fürsten Milosch: bis zu dessen Regierungs-Entsagung im Jahre 1839: eine Darstellung der jüngsten Ereignisse, Charakteristik des Serbischen Volkes und Abriss einer Topographie des Fürstenthums von Wilhelm Richter, Fürstlich Serbischen Ingenieur (Leipzig, 1840) (предња корица и насловна страна)

интерес. И сам кнез Милош је испољавао благонаклоност према странцима, поглавито стручњацима, који су долазили у циљу испитивања природних ресурса Србије. Овај кнез је настојао да што срдачније прими странце и да им омогући максималне услове за рад. Обично би се странцу придодала истакнута личност из државне управе, познавалац конкретног страног језика и укупних прилика у земљи. Тако, познатог путописца Пирха пратио је кнежев секретар Цветко Рајовић. Кнез је посебним писмом стављао у задатак локалним органима власти да изађу у сусрет и пруже све услове у циљу да странац што успешније обави добијене задатке. И само становништво је обавезивано да намерницима који путују уз кнежев благослов, сходно могућностима, буде на услузи. Поред настојања да се у што бољем светлу представи Србија, кнез Милош је овом срдачношћу и издашношћу желео да придобије странце и да се представи као истински народни представник. О овом кнежевом настојању реалну оцену изрекао је др Михаило Гавриловић: 'На све странце Милош је чинио врло добар утисак, био је врло вешт у опхођењу с људима и умео је да се представи онако како је хтео; усиљен није био, јер није никад хтео да изиграва човека веће културе него што се од човека његова стања могло очекивати.'¹⁹³

за слободу и независност, а истовремено омогућен бржи продор капиталистичких друштвено-економских односа. У новим условима привреда је забележила убрзани развој. Посебно запажени резултати постигнути су у трговини. [...]

Међу путописцима који су из различитих побуда и мотива прокрстарили Србију до 1839. налазили су се углавном странци. То је и разумљиво, јер за једну државу, која се осамостаљивала на тлу на коме је на дотадашњим картама била уцртана Турска, постојао је велики

193 Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић. Књ. 2, (1821-1826)* (У Београду: Нова штампа-рија „Давидовић“, 1909), 705-706.

ПРВИ СУСПРЕТ СА СРБИЈОМ¹⁹⁴

Заиста су ретке земље са обиљем природних лепота а тако мало испитане као Србија, чије изванредно богатство продуктима запрепашћује путника, чија унутрашња дубоко скривена блага, бескрајна и непрегледна, леже још сасвим неискоришћена. [...]

Већ од Земуна се на најподеснији начин указује Београд, тај стари, славни, по јунаштву принца Еугена и Лаудона добро познати Београд. Постављен је импозантно на брежуљкастом полуострву, које настаје уливањем Саве у Дунав. Крајњи врх заузима тврђава, коју тренутно запоседују Турци, но иако су њене грађевине највећим делом у пропадању, ипак показују још довољно јасно некадашњу величину и чврстоћу. Од Земуна се виде прва минарета, први топли дашак Оријента, а шта би Западњака, који плови низ величанствени Дунав, могло заиста више да занима него да пред собом види оно о чему су му још у младости урезивали најлепше слике *Хилгаду и једна ноћ* и све оне ватрене бајке и песмице једног Стафига и Ладиа. Свуд унаоколо, докле год око може земљу да види, указују се најлепши предели, љупки брежуљци, делом обрађени а делом као ливаде које окрепљују око својим лепим зеленилом. У позадини се све више уздиже горје, док најзад видик не заврши двоврхна Авала са старом развалином једног замка.

Уђимо, дакле, у ову земљу, тако угодно представљену, да се упознамо не само са оригиналним појавама у народном животу и дивно обдареној природи него и са новијим занимљивим савременим збивањима и грађанским институцијама земље, да би се добио прави увид у ствари и било у стању да се садашња криза, време реформи, посматра мирним оком неодређенога и непартијца. [...]

У ПОСЕТИ НЕКИМ МЕСТИМА И МАНАСТИРИМА

*Пловидба Дунавом. Обилазак Мајданџека и околине.
Српски манастири. Поморавска насеља. Пућ у Шабац.*

Србија даје довољно примера да су у њеној сјајној епохи ова дивна блага њеног тла умела боље да се користе; прастари манастири, које су градили италијански и грчки мајстори од најбољег соланског (крупнозрног) мермера, скоро претрпани најлепшим скулптурама, јасни су знаци да је и у овом забаченом углу Европе нашла величанствен приступ свевладајућа

194 Вилхелм Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године: приказ најновијих догађаја, карактеристика српског народа и шитографска скица Кнежевине* (Крагујевац: Светлост, 1984), 5, 6, 61, 62, 71, 72.

уметност. Сурови деспотизам је прекинуо ову сјајну епоху, но баш овде је било мање вандализма него другде, сви ови манастири су добро очувани, а само утврђења и друге зграде које их окружују леже у праху и пепелу. [...]

Од осталих српских градова заслужује помена, свакако, још Чачак као резиденција принца Јована, Кнежевог брата, смештен љупко и угодно у крајње романтичном и дивном пределу, затим Крушевац, Зајечар, Неготин и други, који, ако било чим могу да интересују странца, то је живописним, често дивљим и прелепим околинама. Особени карактер ових градова остаје стално исти; једна крива, час шира час ужа главна улица са све самим радњама, међу којима прво место, као најнужније занатлије, заузимају кројачи, који истовремено тргују и ситничарском робом, и обућари; мање, споредне улице у огромном блату најбоље служе свињама, а оне проходне, на аршин (лакат) удаљења постављених каменова – дивокозама или јарчевима за скок. Прозори су од хартије, кровови од дрвета као и пирамидни димњаци, калдрма главне улице са до чукљева дубоким рупама које прете човеку и коњу, унаоколо шума и неколико башта са шљивама и виновом лозом. Ово је тип градње од Београда до малог Пожаревца, један мало бољи од другог. Али онај ко је видео Београд није још ништа видео; он је видео Србина који близином својих цивилизованих суседа није изгубио ништа од своје оригиналности. Одузму ли се у садашњим приликама Србима њихове особености, пре него што им се пробуде нове, пре него што се реше најважнија питања о истинском оздрављењу нације и реализују смели планови глава богатих пројектима, онда губи странац оно најинтересантније у целој земљи, оно оријенталско досликавање које оживљава слику; човек би, као и другде, нашао само лепе пределе.

Српска историја у контексту међународних збивања

Константин Јозеф Јиречек (Konstantin Josef Jireček, Беч, 24. јул 1854 – Беч, 10. јануар 1918), чешки историчар и универзитетски професор, једно од најзначајнијих имена науке у XIX веку. Мајка Божена била је ћерка великог слаviste и зачетника српске књижевне историје Павела Јозефа Шафарика (1795-1861), отац Јозеф (1825-1888) историчар књижевности, а стриц Херменегилд (1827-1909) историчар права, те је знања брзо стицао у породичном кругу. Основну школу и гимназију завршио је приватно. Према породичној традицији Јиречека и Шафарика, за позив историчара спремао се од ране младости. Посебно интересовање показивао је за мало познату прошлост балканских народа и држава, нарочито Бугара и Срба. У науку га је увео Ђуро Даничић.

Као гимназијалац и студент објавио је низ приказа из књижевности јужнословенских народа. На универзитету у Прагу студирао је историју, географију и филологију (1872-1875). Као студент издао је *Тийк свейог Саве за*

Константин Јозеф
Јиречек (1854-1918)

Geschichte der Serben von Constantin Jireček, Erster Band (Bis 1371) (Gotha, 1911)

Geschichte der Serben von Constantin Jireček, Zweiter Band, Erste Hälfte (1371-1537) (Gotha, 1918)

манасѿир Сѿугеницу (1874). Докторском дисертацијом *Dějiny narodu bulharského (Исѿорија буѿарској народа, 1876)*, са само 22 године, стекао је светску славу. Обимном хабилитационом студијом *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe: Eine historisch-geographische Studie (Војна цесѿа од Беоѿрага за Цариѿраг и балкански кланци: једна исѿоријско-ѿеоѿрафска сѿудуѿа, 1877)* стекао је звање доцента за географију и историју југоисточне Европе (1878-1879). Универзитетску каријеру наставља као професор опште историје, са тежиштем на историји Словена и Балкана (1884-1893). На иницијативу Ватрослава Јагића водио је новоформирану Катедру за словенску филологију и науку о старинама (1893-1918). Између осталих, студенти су му били познати српски историчари Јован Радонић, Станоје Станојевић и Владимир Ћоровић.

У његовом раду настаје прекретница када је почео да изучава изворну грађу у архивима приморских градова, посебно Дубровника. Он је први скренуо пажњу на богатство Дубровачког архива. Поред проучавања Одлука већа и Писама и упутстава, он је систематски исписивао грађу серија насталих из пословних односа. *Трѿовачки ѿуѿеви и рудници Србије и Босне у средњем веку (Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters: historisch-geographische Studien. Prag: Verl. der Kön. Böhmischen Ges. der Wiss., 1879)*, прва је значајнија студија заснована на проучавању Дубровачког архива. Грађа овог Архива послужила му је за исцрпну расправу *Срѿски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, којом је непосредно допринео победи критичког правца у српској историографији.

Велике серије Дубровачког архива су после пада Дубровачке републике под аустријску власт пренете у Државни архив у Бечу. На његов предлог, већи део грађе је 1895. враћен у Дубровник.

Изворну вредност има његов путопис *Србија, земља и народ*. Као најбољи познавалац средњовековне прошлости балканских народа, Јиречек је српску историју ставио у контекст међународних збивања.

Дугогодишњи рад и разноврсне студије из историје балканских народа омогућиле су му да целовито, синтетички прикаже даљу прошлост Срба. Прихватајући 1901. позив да за колекцију *Allgemeine Staatengeschichte* напише *Историју Срба* (*Geschichte der Serben*) био је у могућности да заокружи своје животно дело. Прва књига – период до Маричке битке – појавила се тек 1911. Другу књигу – период до 1537 – није успео да доврши. Упоредо са *Историјом Срба* радио је на делу *Држава и друштво у средњовековној Србији*. Због болести и преране смрти ни овај подухват није успео да приведе крају. На основу Јиречекових рукописа и архивских исписа, оба дела довршили су Ватрослав Јагић и Јован Радонић. *Историју Срба* и *Државу и друштво у средњовековној Србији* превео је Јован Радонић и објавио под насловом *Историја Срба* која је доживела шест издања на српском језику. Друго издање (1952) Јован Радонић допунио је новијом библиографијом.

Изабран је за члана Бечке академије 31. маја 1899.

Био је почасни члан Матице српске, дописни члан Српског ученог друштва (од 18/30. јуна 1878), почасни члан Српске краљевске академије (од 15/27. новембра 1892) и дописник Академије друштвених наука (од 25. јануара/6. фебруара 1894). Сарађивао је са *Гласником Земалској музеја* у Сарајеву и *Гласником Српској ученој друштва*.¹⁹⁵

Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I-II (издања на српском језику)

ИСТОРИЈА СРБА¹⁹⁶

Књ. 2: Културна историја

[...] Студенички типик помиње под Немањом шест старијих манастира: Св. Ђурђа у Расу, Св. Николе у Топлици, оба задужбине самога Немање; Богородичин манастир у Грацу на Западној Морави (сада Чачак), задужбина Немањина брата Срацимира; манастир Св. Николе у Казновићима или Кончулу на Ибру под Копаоником; Св. Николе у покрајини Дабру (сада манастир Бања на доњем Лиму); и Св. Ђурђа, такође у Дабру.

¹⁹⁵ *Српски биографски речник. 4, I – Ка, s. v. „Јиречек, Константин Јосиф“*, https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD_%D0%88%D0%B8%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BA (приступљено 7.11.2019).

¹⁹⁶ Константин Јиречек, *Историја Срба. Књ. 2: (Културна историја)*, прев. Јован Радонић (Београд: Слово љубве, 1978), 67.

Са српском владом и војском кроз Албанску јоліошју

Огист Боп (Auguste Vorpe, Нанси, Француска, 26. јун 1862 – Пекинг, 14. мај 1921), француски дипломата и историчар. Био је француски посланик најпре у Београду (1891), затим на Цетињу (1901–1902). Од 1892. био је секретар Француског посланства и „изванредни посланик и опуномоћени министар“ у Београду. Још на Сорбони упознао се са Милованом Миловановићем (17. фебруар 1863 – 18. јун 1912), будућим истакнутим политичарем предратне Србије, преко кога је Боп Србију и заволео. За време Првог светског рата, у периоду од 25. јула 1914. до 1917, поново је са службом прешао у Србију. Са српском владом и војском прошао је Албанску голготу 1915, и тада потврдио наклоност према нашем народу узимајући учешћа у организовању пребацивања српске војске, као и у њеном снабдевању намирницама при доласку у Скадар. Своја запажања, описе и оцене значајнијих личности и догађаја у вези са повлачењем преко Албаније 1915-1916. дао је у делу *Avec le Gouvernement Serbe de Nich à Corfou: 20 octobre 1915 - 19 janvier 1916* (За српском владом од Ниша до Крфа: 20 октобра 1915-19 јануара 1916, превео са француског Душан Л. Ђокић, Женева: Штампарија „Уједињења“, 1918).

Као историчар, поред националне историје, нарочито се интересовао за однос Наполеона Првог и балканских држава, у првом реду Србије (односно Карађорђа, о чему је писао у делу *Documents inédits sur les relations de la Serbie avec Napoleon I de 1809 à 1814*, Београд, 1888) и Албаније (*L'Albanie et Napoléon, 1797 – 1814*, Paris, 1914). Био је врстан познавалац прилика на Балкану и Блиском истоку. Искрени пријатељ наше земље, својим политичким и књижевним радом знатно је допринео да Француска у својој источној политици нађе чврст и поуздан ослонац у Србији и Србима. Изненадна смрт затекла га је у Пекингу на дужности француског посланика у Кини.¹⁹⁷

По сведочењу кнеза Григорија Николајевича Трубецког (1874-1930), руског дипломате¹⁹⁸ који га је добро познавао док је Боп био секретар француског посланства у Константинопољу, практично цела дипломатска каријера му је прошла на Истоку. Уман, образован човек, заинтересован за питања верске политике, ватрени србофил. Први пут је био са службом у Београду 1891, затим на Цетињу, 1901-1902. Као опуномоћени министар Француске у Србији за време Првог светског рата, он је са српском војском учествовао у повлачењу 1915-1916. Пре него што је објавио књигу о томе, Боп је у бројевима за 15. децембар 1916. и 1. јануар 1917. часописа *La Revue des Deux Mondes* описао повлачење, под насловом: „A la suite du gouvernement serbe. De Nich a Saint-Jean de Medua.”¹⁹⁹

Огист Боп (1862-1921) на годишњем помену умрлима на Криму

197 *Српски биографски речник. 1, А-Б, s. v. „Боп, Огист.“*

198 Григориј Николајевич Трубецки, *Рајн на Балкану 1914-1917. и руска дипломатија*, прев. Дејан Михаиловић (Београд: Просвета, 1994).

199 Ратомир Дамјановић, прир., *Расцеће Србије: сѣрани ауџори о Србима и Србију у Великој рату: савременици, учесници, сведоци: објављено њоводом сѣодоуишњице Првој свејској рату 194-2014* (Београд: Итака, 2014), 451.

ЗА СРПСКОМ ВЛАДОМ²⁰⁰

I

ОД НИША ДО КРАЉЕВА

Огист Боп, *За српском владом од Ниша до Крфа*: 20. октобра 1915 - 19. јануара 1916 (Женева, 1918)

[...] Октобар 14 године 1915 био је одређен за полазак оних чланова дипломатског тела које је требало преселити у Битољ, са државном архивом и особљем главних надлештава. Зао удесхтео је да засебни воз, који је Министарство Иностраних Дела наручило у том циљу, не буде спреман на време, пошто је војна власт била реквирирала све неупотребљене вагоне. Тако је полазак одложен за 16 октобар; али тада, ако је воз био спреман, пруга није више била слободна; Бугари је беху пресекли код Врање. Више није било могућно ићи у Битољ жељезницом, јер се никад не би нашло довољно аутомобила да се преко Прокупља, Приштине и Феризовића избије на жељезничку пругу за Скопље.

После извесног устезања, г. Пашић одлучи, да се сви којима прилике нису дале да иду у Битољ одвезу у Чачак, знатно окружно место, на два часа од Краљева; требало је да пођу 18 октобра. Вароши Западне Мораве: Крушевац, Трстеник, Краљево, Чачак, постадоше тада уточишта хиљадама избеглица; сви су сматрали да су у безбедности у овој долини коју су штитиле Рудничке планине и која је била

200 Огист Боп, *За српском владом: од Ниша до Крфа: 20 октобра 1915 – 19 јануара 1916*, прев. Душан Л. Ђокић (Женева: Штампарија „Уједињења“, 1918), 10-11; http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/ogist_bop_od_nisa_do_krfa.26.html?news_id=299824 (приступљено 29.10.2018). Оригинални примерак чува се у Легату Миливоја и Божидарке Филиповић у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис“ у Чачку. На српском језику, такође у преводу Душана Л. Ђокића, објављена је 2014. у издању Чигоја штампе (Београд), као и 2016. у двојезичном, српско-француском издању: Станислав Сретеновић, прир., Кристина Копрившек и Гордана Писар, прев., *Са српском владом и војском од Ниша до Крфа 1915-1916: француска сведочанства: (Огист Боп, Пјер-Виктор Фурније, Анри Барби, Раул Лабри, Луј Томсон, Марсел Динан, Лисијен Пиарон де Мондезир, Емил Виџа) = Avec le gouvernement et l'armée Serbe de Nich à Corfou 1915-1916: témoignages français: (Auguste Boppe, Pierre-Victor Fournier, Henry Barby, Raoul Labry, Louis Thomson, Marcel Dunan, Lucien Piarron de Mondésir, Emile Vitta)* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Институт за савремену историју: Радио-телевизија Србије, 2016). Овде пренесен одломак је са стране 15.

у страни од традиционалног пута инвазије. Стотине жена чиновничких, професорских, официрских, потражише ту прибежишта, настањујући се поглавито у Врњачкој и Рибарској Бањи. [...]

Г. Пашић је додао, да се треба без оклевања побринути за чланове дипломатског тела, који су били у Чачку, и у опасности од наглог наступања Аустријанаца.

У том погледу предузете су хитне мере. Пошто су, према упутствима која су им била послата, уништили и спалили архиве које су им биле поверене на чување, сви службеници савезничких Посланстава, настањени у Чачку, са особљем Посланстава неутралних држава, враћени су у Краљево, одакле су испраћени у Митровицу, где су у безбедности могли очекивати догађаје. [...]

Балкан као опсесија

Мери Едит Дарам (Mary Edith Durham, Хемпстед, Лондон, 8. децембар 1863 – Хемпстед, 15. новембар 1944), уметница, путница и списатељица, потиче из добростојеће лондонске породице. Била је прво од осморо деце. Отац јој је био угледан лекар и хирург, те су сва његова деца завршила високе школе и скоро сва постала угледне личности у разним професијама. Мери завршава Бедфорд колеџ (Bradford College), а потом, са сликарским амбицијама, наставља школовање на Краљевској сликарској академији (Royal Academy of Arts), па је имала и неколико самосталних изложби, а била је и илустратор рептила у кембричкој *Историји природе*. Добро је знала немачки, француски и италијански језик (поседовала је, наравно, и пасивно знање латинског), а током својих путовања по Балкану научила је и српски и албански језик.

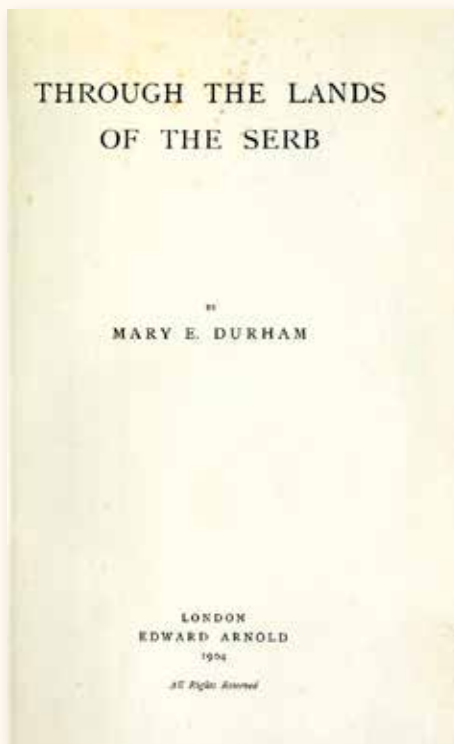
Када јој је било нарушено опште здравствено стање, лекар јој саветује да би јој најбољи лек био одлазак у потпуно различиту средину бар по два месеца сваке године. Мери је послушала савет, и ту потребу преокренула у задовољство и смисао свог живота. Балкан ће постати њена опсесија, поље њених научних истраживања и њеног политичког деловања до краја живота.

Мало је било истраживача и познавалаца Балкана равних мис Дарам. Тиме је стекла тако велики углед међу енглеским антрополозима, да је изабрана и за члана Краљевског антрополошког института (Royal Anthropological Institute), па и за његовог потпредседника.

Првих петнаест година XX века Мери Дарам проводи путујући сваке године, сем 1909, по два или више месеци по Балкану, и за то време обилази највећи део српских земаља: целу ондашњу Црну Гору и Србију, већи део Босне и Херцеговине, западни део Македоније, Метохију, Косово и области које су 1913. ушле у састав албанске државе.

Мери Едит Дарам (1863-1944), осамдесетих година XIX века (фотографија у власништву Џејн Вејлс)

Through the Lands of the Serb by Mary E. Durham (London, 1904)

До лета 1903. на путовањима по српским земљама проводи преко осам месеци. За то време три пута путује по Црној Гори, а 1902. пропутовала је скоро сваки део слободне Србије: од Београда, Смедерева и Шапца на северу до Пирота на југу, и од Ваљева и Ужица на западу и Ивањице на југозападу до Зајечара и Неготина на североистоку. Путује најчешће кочијама, али је знала и да прелази велике раздаљине јашући на коњу, понекад и по шеснаест сати дневно. У Србији на два релацијама користи и воз.

Жива стварност са којом се сусреће је таква да, насупротив званичној енглеској политици и створеном енглеском јавном мњењу, изазива њену оштру, рекло би се неумитну осуду турске власти, односно турске обести и безвлашћа као узрока толиког цивилизацијског, културног и економског јаза између Западне Европе и балканских земаља. Она не само да прижељкује скоро ослобођење још неослобођених крајева и народа и дефинитиван одлазак Турске са Балкана, већ осуђује и Европу због ропског положаја још неослобођених хришћана и архаичног живота у тек ослобођеним крајевима; осуђује је као саучесника у турским злочинима на Балкану.

У књизи *Кроз српске земље* Мери Дарам се побунила против западноевропске равнодушности према Србима и против изопачене представе о њима у публицистици и јавности. Највећа вредност ове књиге је пре свега у томе што није писана као задата тема; не само да није писана ни по чијој наруџби него ни по неком ауторкином плану или њеним формираним представама о овом народу. Србија је приказана сликовито, искрено и са дивљењем.²⁰¹

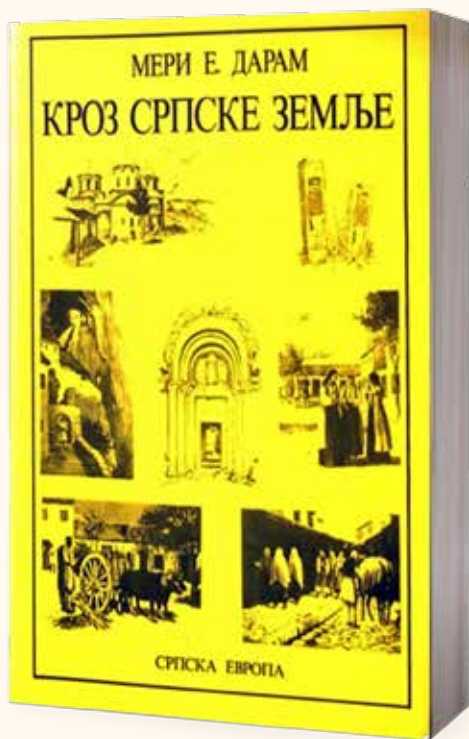
201 Вујадин Милановић, поговор у *Кроз српске земље: (1900-1903), Мери Е. Дарам* (Београд: Српска Европа, 1997), [281]-335.

КРОЗ СРПСКЕ ЗЕМЉЕ (1900-1903)²⁰²

[...] Свуда поред пута, чак и поред забачених планинских стаза, стоје споменици војницима који су пали у рату - високи камени споменици, понекад само по један, понекад у групама по два или три, скоро цијели под плитким рељефом или са уклесаним grubим портретом у природној величини погинулога, обојени у свијетле боје. Неки од ових споменика су ниски, неки високи и преко метар и по, па чак и преко метар и осамдесет. У плавом гуњу и са црним брковима, са рукама и прстима опруженим и учоченим уз тијело и стопалима окренутим у страну под правим углом, стоји војник буљећи право испред себе округлим црним очима, и с пушком испред себе поздравља пролазника.

На старијим споменицима, он носи црвени фес са кићанком и држи мач; на оним подигнутим иза посљедњег рата носи пушку, и на њему је садашња униформа. Натпис казује како се срео са смрћу: „За славу и слободу своје браће Срба.“ Споменик је обично близу његове куће, али понекад и на стварном мјесту гдје је пао. Србима су оби крајпуташи свакодневни приказ. Мени је то понекад изгледало као да сам ја једино биће које је остало живо после покоља и стално пролази кроз редове једне фантомске војске која чека на зов трубе. Њихова гротескна и дјетињска једноставност додала им је један необичан патос. Тако сам путовала по земљи зеленој као што је и наша, са храстовима, буквама и јеликама, а свуда је остао траг рата, и тако по олуји и по сунцу, и по вјетру, и по киши ишла од града до града.

Чачак, на Морави, простире се на равном пољу поред ријеке. Возила сам се кроз клисуру по мјесечини и ушла у град уз страшно клепетање, али, пошто сам долазила прописно најављена, наишла сам на врло гостољубив пријем. Ја путујем да видим Србију и Србијанце; то је сада била призната чињеница. Хоћу ли да видим нешто истински србијанско? [...]

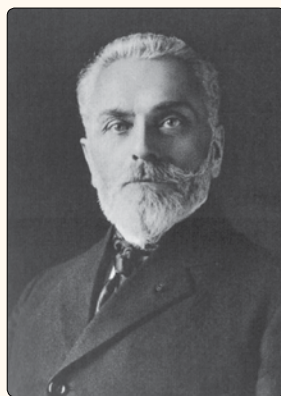
Мери Е. Дарам, *Кроз српске земље: (1900-1903)* (Београд, 1997)

202 *Through the Lands of the Serbs* by Mary E. Durham (London: Edward Arnold, 1904) = Мери Е. Дарам, *Кроз српске земље: (1900-1903)*, прев. Вујадин Милановић (Београд: Српска Европа, 1997), 166, 167, 168.

Чачак је поносан што је био први град који је Карађорђе отео од Турака. То је свијетло мјесто изразито пословног духа, и сања о изградњи електричне пруге, која ће га повезати са свијетом. Он се поноси црквом која је била црква, затим џамија и сада опет црква. Бар су ми тако причали, али ја вјерујем да је настала као џамија, а да су стара звона која су припадала претходном хришћанском периоду, која су у новије време нађена кад су копани темељи за једну од државних зграда, припадала некој раној цркви, која је давно била порушена и заборављена. Испредала сам своје занимације по Чачку колико сам дуже могла, а мој кочијаш је цуњао около, бодрећи се надом да бисмо ипак могли стићи на вријеме. Нашла сам чак и коње упрегнуте и спремне како ме чекају - најнеобичнији догађај у Србији, и он појури великом брзином први и посљедњи пут у тој земљи. Имао је пријатно и насмијано лице, и био врло углађен, док је погледао у свој сат сваких неколико минута. [...]

Организатор Српској дана у Француској (1915)

Виктор Берар (Victor Bérard, Морез, област Жира, Француска, 10. август 1864 – Париз, 13. новембар 1931), француски хелениста, писац, историчар, археолог, историчар књижевности, дипломата и политичар, „завршио је историју на чувеној *École normale supérieure* 1887, а потом постао титуларни члан Француске школе у Атини (*l'École française d'Athènes*), где је боравио од 1887. до 1890. Поседовао је велику страст за археолошким ископавањима, заправо ретку међу историчарима. Као пажљиви географ грчког архипелага прошао је, сам или са колегама Гиставом Фужером (*Gustave Fougères*, 1863-1927) и Теодором Колардоом (*Théodore François Louis Colardeau*, 1866-1923), Карију, Ликију, Писидију и Пелопонез. Вратио се у Француску 1891. те публиковао текстове које је сачинио током боравка у Грчкој и на Балкану. Његов превод Хомерове Одисеје у ритмованој прози значајно је допринео ренесанси филологије у Француској, под окриљем *Друштва Гијом Буге* (*l'Association Guillaume Budé*). Тај се превод прештампави и данас, и има своје читаоце. Бераров превод хвалила је и Исидора Секулић у збирци *Говор и језик*.

Виктор Берар (1864-1931)

Током 1920. бива изабран за сенатора области Жира, и на том ће месту бити све до смрти, 1931.

Као један од најбољих познавалаца политичких прилика и односа у свету, Виктор Берар, тај „Балканац по занату“, посебну пажњу посветио је Балканском полуострву и деловима оновременог Османског царства, и то не само на академском или публицистичком нивоу. У тешким и пресудним годинама почетка XX века одбрамбени напори једног малог народа и државе пробудили су у Берару

реминисценције на великане и велике догађаје антике. Желећи да француској омладини, која се након почетног полета и ентузијазма нашла лицем у лице са правим страхотама до тада незабележеног сукоба у људској историји, пружи аутентични пример правог херојства и служења домовини, заједно са министром просвете постигао је да у Француској буде организован *Српски дан* (*La journée serbe*, 26. март 1915), догађај без премца у међународним односима; у више од сто хиљада школа одата је почаст српском имену и прочитан његов текст. Била је то, по речима писца предговора Миленка Веснића, дугогодишњег посланика Србије у Паризу, једна од најдирљивијих манифестација наклоности коју један народ може осетити спрема другог. Наклоност Берарова према српском народу није се зауставила на топлим и похвалним речима подршке. Када су многобројни изгнаници из Србије почели да пристижу у Француску, Берар се, са својом супругом, агилно посветио њиховом прихватању, смештају и образовању. У ту је сврху и свој дом претворио у својеврсни прихватни центар; штавише, да би читав подухват био што успешнији, током Првог светског рата са пријатељима оснива комитет *Српски народ у Француској* (*La Nation Serbe de France*), чији је био председник и који се нарочито старао о образовању избегле српске омладине.

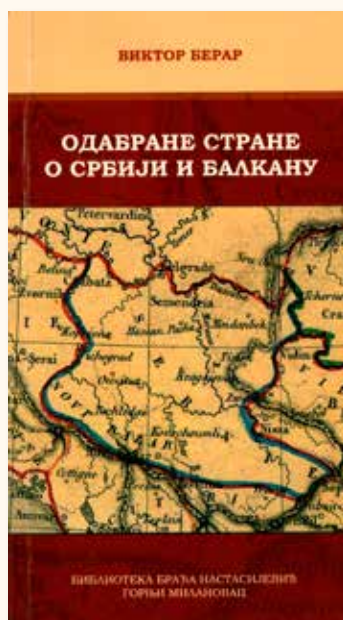
Убрзо по Бераровој смрти, у великој дворани Универзитета одржана је комеморација; у име Београдског универзитета свечану седницу отворио је Павле Поповић, а говорили су професори Гргур Јакшић и Веселин Чајкановић. Сви говори касније су објављени у часопису *Брасџво*.²⁰³

Берарово интересовање за Балкан, нарочито његов јужни део, било је дуготрајно и интензивно. Далеко од кабинетског научника, прокрстарио је Македонијом, Косовом, Грчком и Албанијом, почев од боравка у Француској школи у Атини. Анализира веома сложену ситуацију и односе, етничке и верске, те даје драгоцене и суштински допринос упознавању геополитике југа Балкана с краја XIX и почетка XX века.

Као експерт за спољну политику и особа огромне личне радне енергије, Виктор Берар се бавио и другим темама. Још један мали народ који је страшно пострадао у Османском царству,

Victor Bérard, *La Serbie: la Serbie et son histoire: les victoires serbes: le peuple serbe* (Paris, 1915)

Виктор Берар, *Одабране стране о Србији и Балкану* (Горњи Милановац, 2016)

²⁰³ *Брасџво*, св. XXVI (1932): 228-240.

Јермени, такође је био предмет Берарове пажње у студији *La politique de Sultan – Les massacres des Arméniens* (Полиџика сулџана – масакри наг Јерменима, 1897).

Трактат *Србија* Берар је написао поводом Српског дана у Француској. Берарово продубљено бављење српским и југословенским питањем довело је и до таквог стања његовог духа да је желео да се изрази и на песнички начин; за тренутака напустивши строги научни и публицистички дискурс, у часопису *La Revue Yougoslave* (1-16. април 1919), објавио је поему, или боље рећи поетски рецитал *Камен са Косова* (*La Pierre de Kossovo*), као песнички сажетак свих његових ставова, и емоција, о српском питању и широј балканској проблематици.²⁰⁴

Био је професор на Сорбони и дописник Академије друштвених наука Српске краљевске академије (Академије друштвених наука) од 16. фебруара 1920.

СРБИЈА

Србија и њена историја²⁰⁵

Површина и насељеност – До године 1912. Србија је била једна од наслабијих држава у Европи и било је угрожено сâмо њено постојање. Иако већа од Белгије (30 000 квадратних километара), Холандије (33 000 квадратних километара), Данске (40 000 квадратних километара) и Швајцарске (41 000 квадратних километара), Србија је била знатно слабије насељена. Њена територија једанаест пута мања је од Француске, а становништво четрнаест пута; на својих 48 000 квадратних километара (Француска 537 000), Србија није бројала више од 2 900 000 становника (Француска 40 000 000). Цела популација била је мања од броја становника Париза.

Географски положај Србије био је много неповољнији од других мањих европских држава. У потпуности одсечена од било које морске обале, била је лишена оних комерцијалних односа и могућности раста које су биле на располагању Данској, Холандији и Белгији, и чиниле основу њиховог богатства и стабилности. Са свих је страна окружена, као Швајцарска, копненим границама: моћне државе одсекле су је од остатка света те није постала, као Швајцарска, путни и железнички центар где се срећу путници половине Европе. Швајцарска је названа „ранжирном станицом“ железничких машина и путника са запада. Србија је 1912. била оно што је била пре пет или шест векова – бојно поље на којем су се сретале амбиције и дипломатске интриге истока. Околне армије означиле су је као место сусрета за сутрашње бојеве.

204 Дејан Ацовић, предговор „Виктор Берар – Француска, Србија и Балкан“ у *Одабране сџране о Србији и Балкану*, Виктор Берар (Горњи Милановац : Библиотека „Браћа Настасијевић“, 2016), 7-22.

205 Виктор Берар, *Одабране сџране о Србији и Балкану*, 33-36.

Историја – Пет или шест векова Србија није познавала потпуну независност. Током последњих година средњег века, пре доласка Турака у Европу, била је велика и напредна држава која се простирала од Саве до Јадрана. У потпуности насељена Југословенима, јужним Словенима (Yougo-Slaves, Slaves du Sud), била је хришћанска и високе цивилизације. Захваљујући својим лукама на Јадрану, где је имала контакт са бродовљем Венеције, могла је да очува везе са западом, а посебно са латинским нацијама. Одржавала је блиске односе са италијанским градовима, са краљевима Француске и Шпаније. Западни утицај доносио је нове идеје, моду и уметност; у Србији још има црква које су подигли наши стари мајстори и украсили фрескописци са запада.

Али средином четрнаестог века Турци из Мале Азије напали су европске провинције Византијског царства. Напредовали су долином Вардара у срце српских земаља, до долине Косово, поља косова (le Champ de Merles). У боју на Косову (1389), српски је хероизам сломљен надмоћнијим бројем; Турци су покорили читаву Србију, а не дуго затим и Угарску, горњу и доњу, те читаву низију око средњег тока Дунава надомак Беча.

Током четири века (1400-1804), Србија је масакрирана и пустошена. Четвртина њене популације сведена је на робље или страдала од мача, друга четвртина присилно је преобраћена у ислам, религију Турака и Арабљана, и постала је под именом Бошњака (Bosniaques), муслимански народ који још увек говори језик својих предака, исти словенски језик и других Срба, који је јединством у вери стао на страну и у службу победничких Турака. Трећа четвртина иселила се у Русију, Италију, све до наше Провансе, али највише у Војну крајину (Confins, provinces-frontières), империје Хабзбурга. Јужна словенска раса четири је века владарској кући Аустрије давала чувене хрватске регименте (régimentes croates), које су се показале као најбоља брана од инвазије, Турака нарочито, и од свих унутрашњих побуна.

У ономе што је некада било Србија преостале су само две групе брђана, непоколебљиво везане за земљу и судбину предака, људи Шумадије (Choumadia), области шума савремене Србије, и људи Црне Горе (Monte Negro, како кажу Латини са Јадрана, Tserna Gora, како је називају домаћи Словени).

Почетком деветнаестог века идеје Француске револуције подстакле су храброст и патриотизам ове нације робова. Године 1804, Срби су били први балкански народ који је устао против Турака и пратио француску нацију у освајањима права човека. Занимљиво је поменути да је Стефан Живковић (Étienne Jivkovitch), заповедник устаничке барутане у Ваљеву

(Valiévo), превео на српски Фенелоновог *Телемаха*.²⁰⁶ Током последњег века неукротива храброст и патриотизам, које су потпомогле Русија и Француска, освојиле су прво аутономију потом независност ове две групе Срба, које су увек остале хришћанске и побуњеничке у Шумадији и Црној Гори. Део по део остаци предачких територија подељене су између ове две српске државе, које су постале кнежевине, потом краљевине Србија и Црна Гора, са престоницама Београдом и Цетињем (Cettigné).

Одушевљен једноставношћу српског сељака

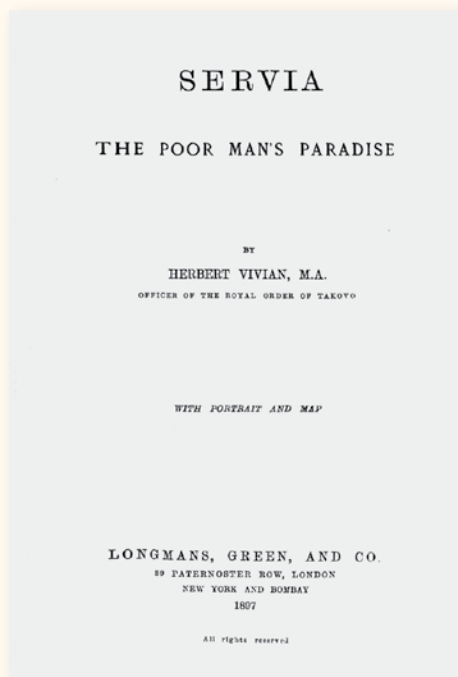
Херберт Вивијан (Herbert Vivian, Чичестер (Западни Сасекс), Енглеска, 3. април 1865 – Ганвалоу (Корнвол), Енглеска, 18. април 1940), енглески новинар, књижевник, путописац и ватрени јакобинац. Учио је у школи Хароу до 1883, а затим студирао на Универзитету Кембриџ где дипломира историју 1886. Касних осамдесетих година XIX века био је пријатељ Оскара Вајлда. Покретач је и издавач часописа *Вихор* (*Whirlwind*), који је кратко излазио, али наставља новинарску каријеру, поставши специјални дописник *Морнинг Пост* (*Morning Post*) 1898-1899. и *Дејли експреса* (*Daily Express*) 1899-1900. Такође, објавио је дела о Србији, Абисинији, Тунису и Тајној служби. Велики симпатизер јакобинаца, касније постаје издавач *Међународног ласника ројалиста* (*Royalist International Herald*).

Србију је посетио два пута – 1896. и 1903, када је „већ изгубила велики део оријенталног гламура.“ Прва посета трајала је неколико месеци, како би упознао свакодневни живот, обичаје, политичку ситуацију и економске потенцијале Србије, који су у Британији били мало познати. Више пута прокрстарио Србијом, Вивијан је био посебно одушевљен једноставношћу живота српског сељака. Његова чувена књига *Србија – рај сиромашних* (*Servia the poor man's paradise*, London, New York, Bombay: Longmans, Green and Co., 1897) садржи обиље чињеница о свим важнијим цртама друштвеног живота и државе, приказаних кроз поглавља о двору, политичким партијама, спољашњој политици, војсци, цркви, финансијама, индустрији, трговини и комуникацијама, пољопривреди, администрацији, књижевности и образовању, Београду и градовима у унутрашњости. Овај проницљиви новинар је својом дубинском анализом и приказивањем Србије с краја XIX века са изразитим симпатијама значајно допринео упознавању енглеске јавности са једном малом балканском земљом, тек ослобођеном од петовековног турског ропства.

Херберт Вивијан (1865-1940),
17. фебруар 1904
(*The Bystander Magazine*,
фото: Кејт Прегнел)

206 Овде Берар спаја две особе са именом Стефан Живковић; први је био набављач муниције и осталих потрештина за устаничку војску те члан депутације која је 1805. ишла у Цариград на преговоре са Портом. Други, са надимком Телемах, по преводу Фенелоновог чувеног дела, био је секретар Правитељствујућег совјета и неко време писар Миленка Стојковића [прим. прир. Дејана Ацовића].

Servia, the Poor Man's Paradise by Herbert Vivian, M. A., Officer of The Royal Order of Takovo: with portrait and map (London, New York, Bombay, 1897)

Проглашен је за Витеза Краљевског Српског Ордена Таковског крста (1902) и Заповедника Краљевског Црногорског Ордена Књаза Данила I (1910).

Вивијаново дело *Србија – рај сиромашних* у преводу на српски језик објавио је „Службени гласник“ из Београда 2010. године.

СЕРБИЈА - рај сиромашних²⁰⁷

Мојим љубазним пријатељима, њиховим екселенцијама господину Стеви Д. Поповићу и господину Чеди Мијатовићу, моме добром побратиму капетану Љубисављевићу и свима мојим драгим познаницима који су ме тако обилато обасипали небројеним љубазностима за време мога бављења у красној Србији, са пуно захвалности и љубави посвећујем ове странице.
В.

Предговор

Свако паметно дете које иде у основну школу могло би да издекламује чињенице и романтичне приче о Монтезуми, Леониди и Риенцију, али би и најистакнутији историчари остали збуњени помињањем цара Душана, цара Лазара, Краљевића Марка или чак Карђорђа. [...]

207 Херберт Вивијан, *Србија: рај сиромашних* (Београд: Службени гласник, 2010), 280, 281.

Херберт Вивијан, *Србија: рај сиромашних* (Београд, 2010)

И чини се да ни не наслућујемо да се на непуну два дана возње железницом од центра наше престонице налази неразвијена земља невероватног потенцијала, изванредно плодна и са историјом чудеснијом од сваке бајке, земља патриота и хероја који би једног дана могли да изазову метеж у Европи.

О Србији ништа озбиљно није написано већ тридесет година, а зарад наше трговине, наше спољашње политике и наших циљева од прворазредног је значаја да се вео тајне са те земље скине што је могуће брже.

Пажљиво сам проучио Србију и Србе. Посетио сам готово све делове те земље, обишао њене фабрике, руднике, манастире, школе, ергеле, фарме, касарне, војне полигоне, рушевине њене прошлости и темеље њене будућности. Видео сам људе како

се веселе, припремају за велике политичке демонстрације и одмарају, разговарао са лидерима партија, епископима, архимандритима, сеоским свештеницима, начелницима, кметовима, официрима, сељанима и чак хајдуцима у ланцима, ишчитавао историје Србије које човека остављају без даха и проучавао стварно јединствене навике и обичаје који су у исто време и живописни и древни.

Срби су ми без престанка говорили: „Не тражимо ништа више до да будете правични према нама, да нашу земљу прикажете верно, онаквом каквом сте је видели.“ На то сам одговарао: „Добри моји људи, када бих описао само половину дивних ствари које сам видео међу вама, у Енглеској ми не би поверовала ниједна душа. Сви би рекли да нисам писао о Србији, већ о Атлантиди или Утопији.“

Због тога сам се и потрудио да обуздам своје одушевљење и искористим тренутке не баш доброг расположења који су ми омогућили да разводним ружичасту боју којом сам до тада осликавао ту пријатну и ведру земљу. Међутим, ако сам и поред тога остао превише некритичан према њој, кривица није до мене. Јер, у новонастале нације нисам веровао све док нисам отишао у Србију. И тако, уколико кривице уопште има, она треба да буде сваљена на то необично мало краљевство у чијим границама сиротиња не постоји, у коме је добро расположење хронично а гостољубивост

универзална, и у коме је, као на једином месту на овом свету, сам назив Енглеске и вољен и поштован. [...]

Лекције које сам научио и савети које бих желео да дам укратко се своде на следеће: Енглеска греша што се тако мало интересује за развој Србије и ту погрешку мора да исправи без икаквог одлагања. Као савезник у решавању вечног Источног питања, Србија може да нам буде од непроцењивог значаја – како због своје лојалности Енглеској, тако и због свог изванредног здравог разума и зависности према Русији. А као тржиште за наш памук, наше гвозђе, челик и машине, али и као житница, поузданија и приступачнија од оних у Новом свету, она би веома лако могла да измени токове наше трговине.

У сваком случају, Србија је префињена минијатура која ће без икакве сумње задовољити око сваког уметника.

Дивна Србијо! Моја душа ће заувек лутати по твојим заносним пурпурним брдима.

В. БРАЈТОН: на Михољдан 1897.

ПОГЛАВЉЕ XII

Градови и унутрашњост

[...] Пут којим сам ишао за Чачак водио је кроз планинску област, а пошто су дани постајали све краћи, био сам принуђен да путујем и по мраку. У најживљем сећању на те ноћне вожње остала су ми поља кукуруза која су на месечини изгледала сабласно. И стварно, могао сам да се закунем да су војске скелета умале са гробаља око цркви и стале поред пута да ме посматрају док пролазим. На благом ноћном поветарцу, стабљике су полако климале својим чупавим главама док дугачко лишће које се покретало горе-доле није могло да буде ништа друго до руке скелета. Беле на месечини, те руке махале су ритмично и у савршеном складу, као да диригују неку сабласну композицију.

Чачанска црква је веома стара и два или три пута претварана је у џамију. Пространа је и висока, али не заслужује неку посебну пажњу или коментар. Постојала је пре града који је на том месту изграђен само због ње. Међутим, неупоредиво би било боље да је град изграђен што је могуће даље од те цркве, јер је она веома ниско у долини и самим тим изложена сталним поплавама. Због тих поплава град је био пун маларије и то у таквој мери да је до изградње система одводних канала било готово немогуће одгајати децу у њему. Чачак је један од само неколико градова у Србији који могу да се похвале пристојним тротоарима. Међутим, ако се занемаре ти тротоари, он изгледа као сви остали српски градови са лоше калдрисаним улицама,

продавницама опанака и пијацама пуним паприка. Огромне количине шtringли обојене вуне дају му живописан изглед. Веома интересантна зграда у њему је стари турски конак који је некада припадао Милошевом брату и у коме је данас смештена жандармерија. Још једна интересантна зграда у Чачку је такође леп пример старе турске архитектуре; пре него што је седиште епископије премештено у Краљево била је епископова палата. Сада је у њој школа.

По одласку из Чачка поново сам се нашао у енглеским парковима централне Србије. [...]

*Спис аустријској официра*²⁰⁸

Борђе Кестер ([?] Köster, ? - ?), аустријски официр, на основу изјава људи који су живели у Србији израдио је спис у коме се на страни 95 спомиње Чачак.

БЕЛЕШКЕ О СРБИЈИ

Велике зграде магацина су у Пожаревцу, Брусници (Brusnizza), Чачку (Csatsak), Ваљево (Waljevo), Шапцу и Крагујевцу.

Елаборај о Смедеревском округу

Михаел Шене (Michael Schoené [Schoenē], [?] - [?]), царско-краљевски потпуковник (kaiserlich und königliche Oberstlieutenant) у аустријској војсци (ађутантска служба). Генералној команди доставио је елаборат у коме је описао Смедеревски округ. Аутор је војног приручника *Militärisches Handbuch zur schnellen Orientierung in allen Kriegsvorfällen und den mit solchen in Berührung kommenden Gegenständen (etc.)* (Wien: Gedruckt bei Anton Strauß's fel. Witwe., 1838), који је посветио фелдмаршал-поручнику и писцу Леонарду Графену фон Роткирх и Патену (Leonhard, Grafen von Rothkirch und Panthen, 1773-1842).²⁰⁹

СРБИЈА

Кнежевина Србија (Serbien) је подељена на дванаест дистрикта (Distrikten, Ispravnikate), и то: Крагујевац (Kragujewatz), Јагодина (Jagodina), Ћуприја (Czurpia), Пожаревац (Poscharewatz), Смедерево (Semendria), Београд

²⁰⁸ Није се могло доћи до ближих података о аутору и извору.

²⁰⁹ <http://data.onb.ac.at/rec/AC10296665> (преузето 11.03.2017), <https://books.google.de/books?id=gtFaAAAАсААА&pg=PA1#v=onepage&q&f=false> (приступљено 20.08.2019) https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_R/Rothkirch-Panthen_Leonhard_1773_1842.xml (преузето 21.08.2019).

(Belgrad), Шабац (Schabatz), Ваљево (Waljevo), Ужице (Uschicza), Соко (Sokol), Пожега (Poschega) и Рудник (Rudnik).²¹⁰

СПОМЕНИЦА ВОЈВОДЕ СТЕПЕ СТЕПАНОВИЋА²¹¹

Противник Пантеона

- Једнога дана 1924. године позва ме војвода к себи, прича каменорезац Бербела и саопшти ми да жели да на овдашњем гробљу подигне једну гробницу. Он је имао свој план, а ја свој. Од та два плана створили смо гробницу. Гробница је подигнута исте године, ограда 1925, а споменик 1926. године. Када је гробница била готова, војвода ме позва једнога дана да изађемо на гробље. С нама су били и његови зетови, покојни Д-р Драгомировић и г. Јовичић, и једна госпођа. У разговору, између осталог, Д-р Драгомировић је казао Војводи:

- Ово није за вас. Ви сте славан и велики човек. Ви ћете бити у Пантеону, а ја сам болестан и могли би ову гробницу да уступите мени.

Војвода се јако узнемири и рече:

- Остави ти то. Какав Пантеон! Ја хоћу да се овде сахраним, и то је моје место. Ту има места само за мене и за моју бабу. Нико ту више не може бити. Кома треба Пантеон нека се у њему сахрањује. Овде ће лежати војвода Степа Степановић са својом бабом. Видиш, да је тако и написано. И, свршено.

Тада је војвода ушао у гробницу да види унутрашњи изглед. Диви се. Каже:

- Лепа кућа, лепа кућа... У њој ће бити пријатно.

Војвода Степа Степановић
(1856-1929)

210 Michael Schoené, *Militärisches Handbuch zur schnellen Orientirung in allen Kriegsvorfallenheiten und den mit solchen in Berührung kommenden Gegenständen (etc.)* (Wien: Gedruckt bei Anton Strauß's fel. Witwe., 1838), 103, https://books.google.rs/books?id=jhVLAACAAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (приступљено 9.11.2019).

211 *Споменица војводе Сїеїе Сїеїановића* (Београд: Народна одбрана, 1930), 72, 73, 74, 75. Један примерак чува се у Легату Миливоја и Божидарке Филиповић у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис“ у Чачку.

И смешка се. На бетонском зиду види једну малу бубу:

Ене, зар она већ пре мене ушла да буде овде становник.

Војвода позива тада ону госпођу да и она уђе у гробницу и да види. Са краја гробнице, госпођа уплашена одговара: - Не, не, видим ја и овако; добро је.

Војвода се насмеја:

- Не плаши се ништа; било да уђеш жива или мртва, ући ћеш једанпут.²¹²

Војвода у очима народа

Далеко од великоварошке галаме; удаљен од радознала света и разних ласкаваца, победник непријатељских армија, војвода Степа, проводио је своје дане мирно и повучено, у својој кућици, у Чачку, у улици која носи његово име, занимајући се са својим унучићима и неговањем цвећа.

Мала башта пред кућом пуна шарена цвећа које је расипало мирис, била је плод труда војводиних руку. Он је цвеће сам садио и заливао, сам плевио, неговао и у њему уживао.

Но староме војнику и поред све старости мали је био посао што га је имао у башти. Често пута би се видео са тестером у руци, борећи се противу дебелих букових цепаница из Јелице планине. У дну дворишта, иза мале, симпатичне војводине кућице, често пута Чачани су имали прилике да виде војводу, како у старој војничкој блузи, са шајкачом на глави и цокулама на ногама, прилежно струже дрва.

Једном приликом наишао је неки сељак, који га није познавао лично и затекао га на стругању дрва.

- Помози Бог, стари, ословио га је сељак.

- Бог ти помогао.

- Ово је, је ли, кућа нашега војводе Степе?

- Јесте...

- А ти стружеш му дрва?

- Стружем, ја шта ћу.

- А пошто си погодио? запита га сељак.

- Нисам погађао, одговори брзо војвода, знаш, ја радим код војводе стално, па ме плаћа месечно.

- Ако, ако, добро је и то, имаш и кога да служиш, одговори сељак и продужи пут према начелству.

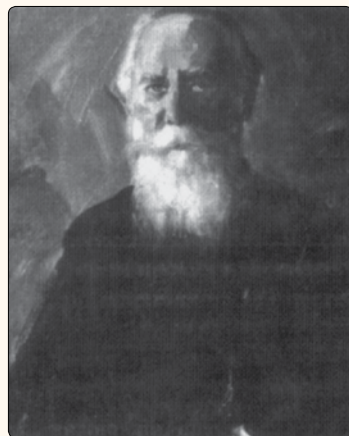
212 На Васкршњу суботу, 27. априла 2019, навршило се 90 година од смрти Војводе Степе Степановића.

Први лектор за француски језик

Етјен Ж. Лоран (Etienne J. Laurent, ? - 1940), контрактуални (хонорарни) професор у Другој београдској гимназији, од 1924. до 1934. професор француске конверзације и коректор за француски језик у Вишој педагошкој школи у Београду:²¹³ „Етјен Ж. Лоран, за ђаке је био искључиво *Monsieur Laurent*, али и за колеге, никако само *Лоран*, или само *monsieur*, мада га је присним *Пајџер Лоран* овековечио у портрету Никола Бешевић [1892-1970], колега и пријатељ. Убрзо после завршетка Великог рата, увидевши значај функционалног знања страних језика, управа Државне друге мушке реалне гимназије доводи првог лектора за француски језик, професора Лорана Ж. Етјена, искључиво због конверзације. Његов рад почиње од 1922, мада се у извештајима школе из 1918. помиње и име Жилијет Еме.“²¹⁴

„Поред редовних, обавезних часова француског језика предвиђених наставним планом, Друга мушка гимназија, за ученике својих виших разреда, и то искључиво ради конверзације, била је ангажовала Француза, професора Monsieur Laurent (овако су га ословљавали и ђаци, а и његове колеге - наставници; никада само monsieur или, сачувај Боже, само Лоран, или професор Лоран). Господин Лоран је у сваком погледу, и као човек и као наставник - педагог, био изузетна фигура. Тих, одмерен и преозбиљан, иако нам се никада (односно, само у једној прилици), није обраћао на српском, већ редовно на француском језику, он је ипак умео да нас за своја предавања више него заинтересује (падао је у занос када је говорио о Наполеону), тако да је, иако су се његови часови одржавали поподне - после редовне наставе - читав разред увек био на његовом предавању, где се, заиста, могло много научити.

Својом отменом појавом, са дивном и пажљиво негованом седом косом и брадом, прав и стасит, увек беспрекорно одевен (иако је носио сако француског мисионара), уредан, чист и испеглан, он је свима импоновао.“²¹⁵

Пајџер Лоран
(рад Николе Бешевића)

213 Видети: *Виша педагошка школа: Споменица десетогодишњице животоа и рада школе 1924-1934* (Београд: Виша педагошка школа, 1935).

У Фонду Архива Југославије чувају се молбе Министарства спољних послова за Лораново одсуство у научне сврхе и одобрење од стране Министарства просвете (1927) (Број Фонда: 66; Класификациона група: Одељење за средњу наставу, Средње школе: Реалне и класичне гимназије и Реалке; Назив јединице описа: Друга београдска гимназија – Београд; Број фасцикле: 669; Број јединице описа: 1127; Година: 1924-1930). Подаци о Лорану Етјену налазе се и у Фонду број 334, Класификациона група: Персонални досијеи; Број фасцикле 167; Број јединице описа: 490; Фолијација: 1-967; Година: 1920-1946; Језик: француски).

214 Виолета Јелачић Србуљ, „Први лектор“, у *Филолошка гимназија: запис Друје београдске у Филолошкој гимназији: 1870-2015* (Београд: Филолошка гимназија, 2016), 165-166.

215 „У току више година свога рада у овој школи, господин Лоран је свега један-једини пут оштро истипуно према ученику. А то се догодило у VI разреду, у моме одељењу. Иако су увек на његовим часовима владали беспрекорни ред и тишина, не знам зашто, тек један, иначе наш добро васпитан друг, начинио је неки несташлук и почео гласно да се

Филолошка гимназија у Београду, професорски колегијум тридесетих година XX века
(слева надесно, пети у првом реду седи Етјен Лоран)

Преминуо је од бола када су Немци напали Француску.

Аутор је дела *Skoplié et La Serbie du Sud (Скопље и Јужна Србија)*,²¹⁶ објављеног у посебној едицији Гласника, органа Удружења наставника средњих школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Ово прво издање (броширано, обима 27 стр.), написано је за не-српске говорнике који су присуствовали Међународном конгресу Удружења југословенских професора у Београду те године.²¹⁷

смеје. Опоменуто неколико пута на ред и тишину (разуме се све на француском), овај није био у стању да се обузда и заустави смех. Изнервиран и ненавикнут на овакво понашање ђака, призвао га је и, мало повишеним тоном рекао 'Je suis bon! Je suis severe! Votre pom?' и тада, како је ученик напавио неку гримасу која је била налик на његов претходни смех, онај тихи и одмерени Monsieur Laurent у трену се из основа изменио. Добро се видело да неколико тренутака, просто гутајући ваздух, тражи онај прави израз који ће употребити, па затим, са готово накрешеном лепом белом косом и брадом, као гривом у лава, као стравична ерупција вулкана проломи се, али - на чисто српском језику: 'Напоље, битанго!' То су сигурно биле две једине српске речи које је професор Лоран на својим часовима пред ђацима ове школе икада изговорио. После тога су ученици правили вицeve на рачун свог грешног друга, прогласили су га заслужним за нацију што је Monsieur Laurent, захваљујући том случају, показао да је наш језик богатији и од пребогатог француског језика" (Боривоје М. Вукчевић, „Српски језик богатији од француског: (успомене на професора Monsieur Laurent-a)", у *Сто година Друге београдске гимназије: 1870-1970* (Београд: Друга београдска гимназија, 1970), 256-257).

216 *Skoplié et La Serbie du Sud [Скопље и Јужна Србија]: par Etienne Laurent professeur au II Lycée de Belgrade* (Belgrade: Imprimerie M. Karitch, 1925). Приказ књиге видети у: Janin Raymond. Pavlovic (M.) et Laurent (E.), „La Yougoslavie," *Échos d'Orient*, tome 26, n° 146 (1927): 255, https://www.persee.fr/doc/rebyz_1146-9447_1927_num_26_146_4622_t1_0255_0000_1 (приступљено 6. фебруара 2019).

217 Ова публикација чува се у фондovima Филозофског факултета у Београду, Филозофског факултета у Новом Саду и Српске академије наука и уметности у Београду.

Током Ускршњих празника 1925. професори средњег и вишег образовања у Југославији одржали су свој годишњи Међународни конгрес у Скопљу (Ускуп). Том приликом, *Гласник*, орган њиховог Удружења, објавио је серију чланака о Јужној Србији. Након уводних напомена о старој и новој историји Скопља, аутор [Етјен Лоран] је говорио о Јужној Србији, [а потом је своје излагање] у целисти резимирао.²¹⁸

Исте године објављена је илустрована монографија *La Yougoslavie* (обима 208 страна),²¹⁹ у редакцији Миливоја Павловића и Етјена Лорана, у сарадњи са бројним коауторима: „У тој брошури наћи ћемо врло корисне белешке о географији, народним ношњама, историји, књижевности и уметности, образовању, економској ситуацији. Студија о народним ношњама је нарочито оригинална и волели бисмо да се користи бољи папир на коме би се јасније истицали детаљи гравура које прате текст.“²²⁰

Био је и члан Друштва за културну сарадњу Србија-Француска: „Друштво је основано 1904. (према „Политици“ и „Вечерњим новостима“ 2. маја у ‘стану друштвеном’ који се налазио преко пута Делијске чесме у кући у којој је била Београдска банка), али француска дипломатска преписка показује да је већ 1891. постојала иницијатива за оснивање ‘француског клуба’ (‘cercle français’) у Београду, а на основу сугестије директора српских пошта Гроздића. Реч је о предлогу Француског посланства у Београду, упућеног 6. априла 1891. Министарству у Паризу. Сачувана су и правила ‘Француског клуба’ (сада је, и на француском, реч о ‘клубу’), у чијем првом члану пише да је циљ ‘друштва’ (‘société’) да популарише француски језик, а у другом члану стоји да је, у духу програма, само француски језик прихваћен у клубу, који ће примати само француске часописе и новине. [...]

Београдско друштво (le ‘cercle de Belgrade’) пред Други светски рат имало је 800 чланова. Један од три потпредседника био је књижевни критичар, преводилац и уредник Српског књижевног гласника, Светислав Петровић, а генерални секретари

Skoplié et La Serbie du Sud par Etienne Laurent professeur au II lycée de Belgrade (Belgrade, 1925)

218 <https://www.persee.fr/search?ta=article&q=Skopli%C3%A9+et+La+Serbie+du+Sud> (преузето 29.04.2019).

219 *La Yougoslavie: avec illustrations*, rédigé par Milivoje Pavlovitch et Etienne Laurent (Belgrade: L'Association des professeurs yougoslaves, 1925). Ова публикација чува се у фондовима Географског факултета, Филозофског факултета, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ и Историјског музеја Србије у Београду, као и Филозофског факултета у Новом Саду.

220 Salaville Sévérien, „Bulletin serbo-croate-slovène“, *Échos d'Orient*, tome 26, no 146 (1927): 206-215 (Etienne Laurent: 209), https://www.persee.fr/doc/rebyz_1146-9447_1927_num_26_146_4615 (приступљено 17.09.2019).

били су Пол Масе (Paul Masset), лектор на Филозофском факултету и руководиоца, са Миодрагом Ибровцем, Француског института у Београду, затим Рашко Димитријевић и Радоје Кнежевић, угледни франкороманисти. У Управном одбору од 24 члана били су: пуковник Ремон Делтел (Raymond Deltel), бивши француски војни аташе, професор Миодраг Ибровац, професор Гргур Јакшић, професор и лексикограф Етјен Лоран (Etienne Laurent), генерал Војин Чолак-Антић и Владислав Рибникар.²²¹

За француско-српску лексикографску баштину од посебног је значаја капитални *Dictionnaire Français-Serbe = Француско-српски речник* (Београд: Издавачка књижевница Рајковића и Ђуковића, 1930) (1251 стр.) међу чијим коауторима је Етјен Лоран: „Француско-српски абецедни речник Медића/Лорана/Ристића/Ванлића, значајан је по квалитету обраде и броју улазних јединица, а убраја се у новије лексикографске радове. По богатству лексичких јединица и фразеолошких израза и по приступу језичким компонентама носи обележја лингвистичке еволуције која почетком XX века напредује пуним замахом. Његови аутори др Филип Медић (1893-1959) и Етјен Лоран, са сарадницима др Светомиром Ристићем (1886-1971) и Милорадом Ванлићем (1889-1968), професорима Више педагошке школе у Београду, израђују речник, како у предговору саопштавају, ‘на основу самих француских извора, [...] језика француских писаца, утанчаних духова чије је мисли и осећања требало пренети на српски’.²²² Као „незаобилазан извор којем се враћају како познаваоци француског и српског језика, преводиоци, наставници, студенти, тако и сви романисти и филолози [...]“²²³ доживео је и своје друго издање, веродостојно оригиналу из 1930. године (Београд: Feniks Libris, 2013) (1158 стр.).

УСПОМЕНЕ НА ВОЈВОДУ СТЕПУ СТЕПАНОВИЋА (Моје успомене на Војводу и српску војску при опсади Једрена – једна посета Војводи у Чачку)²²⁴

Када је избио први балкански рат, ја сам управљао већ две године врло пространим поседом францускога колежа у Карагачу (предграђе Једрена). Посед тај налазио се у Мостратли, малом селу од 60 домова, на један час даљине од Мустафа-паше, на турском земљишту. Недалеко је пролазила бугарска граница, између села Дервишке Могиле и Суцака.

Петнајест дана пре објаве рата, пук турске пешадије утаборио се, имајући уза се и неколико топова, на косама више села, са којих се могла сагледати цела равна око Мустафа-паше. Тада сам чуо од миралаја (пуковника), команданта пука да се на Балкану мути. Виђах га често. Једнога дана

221 Михаило Павловић, „Прилог историји Друштва за културну сарадњу Србија-Француска“, <http://dsf.org.rs/istorija.html> (преузето 9.06.2019).

222 Татјана Шотра, предговор у *Француско-српски речник* (Београд: Feniks Libris, 2013), V-X.

223 Татјана Шотра, предговор у *Француско-српски речник*, V.

224 *Споменница војводе Сјејне Сјејановића*, 116-119. Када је војвода Степа умро, Етјен Лоран стигао је возом у Чачак са француским ратницима са Источног фронта, како би одали последњу почаст великом српском војводи (*Полишика*, год. XXVI, бр. 7664, 4. 9. 1929, 4).

дође да се опрости са мном, наговештавајући ми да је примио наређење да оде у Једрене. Сутрадан Бугари су бомбардовали Мустафа-пашу. И у ноћи неке њихове јединице већ су пролазиле кроз Мостратли у правцу ка великом грчком селу Искиђарсу. Опсада Једрена је отпочела.

После неколико недеља, две српске дивизије, под командом генерала Степе Степановића, нашле су се у Мустафа-паши. Одмах заузеле секторе које су им доделили. Мој се посед налазио од прилике на пола пута између Мустафа-паше и ровова једног од српских сектора. За шест месеци опсаде, многобројни српски рањеници, они који су могли још ходати и које су слали у позадину, пролажаху кроз Мостратли. И сви су се задржавали, краће или дуже, код мене. Са санитарским материјалом, примљеним од војске, превијао сам понова рањенике чистим завојима, када је то било потребно, али сам их нарочито снажио и крепио производима са мога имања и снабдевао их особито дуваном. Одлазили су даље, храмљући, у болнице у Мустафа-пашу. Тада сам научио прве српске речи. А те су биле: „Овде је, Бога ми, добро“... Добро их се сећам.

У међувремену био сам и у српскоме штабу у Мустафа-паши. Примљен од генерала Степе Степановића, саопштих му своју жељу да ставим на расположење просторије мог имања, било као завојиште, било као амбуланту. Он ми се захвалио, нећу рећи топло (то није било у његовом карактеру) но војнички, врло бираним речима. То је било моје прво виђење са генералом.

У том првом балканском рату први пут сам дошао у додир са српским официрима. Многи су седели за мојим столом. Живи, ватрени, експансивни, одушевљени патриотским пламом који је блистао из њихових очију, улише ми од првог сусрета, љубав. Бугари, напротив, и официри и војници, увек беху готови да скрију своју мисао, изгледаху ми затворени, и ако врло храбри војници, надути. Убрзо сам, у осталом, у њих запазио једну врсту пакости, љубоморе пакосне, према својим друговима и савезницима, Србима, који су се боље снабдевали храном и који су имали прворазредни војни материјал. Како ме ожалостише и запрепастише, одмах првих дана, речи једног бугарског официра: „Видећете, господине, ми ћемо се тући са њима.“

Видео сам више пута генерала Степу Степановића, било у штабу, било на пролазу његову за положаје. Наши су разговори били кратки. Имао сам утисак да овај велики војнички вођа није волео да губи своје време у безначајним разговорима. Замишљен, размишљајући стално, као да је следовао старој девизи: „Говор је сребро, ћутање је злато.“

Видех га, једнога дана, гњевна. Неки официри из једне команде, бежаху ме позвали на вечеру. Команда је била смештена у полусрушеном селу, недалеко од прве линије. Ноћ је прошла у хучном весељу. У сам расвит зоре појавише се коњаници пред самом официрском менажом. Био је лично генерал Степа Степановић, са својом пратњом. За трен ока сви су официри

у ставу „мирно“. Набраних већа, строга лица, генерал прелази гњевним погледом од једног до другог, не говорећи ни речи. Схватио је да је то нека светковина и неко весеље. У неколико речи, кратким тоном, не дижући ни најмање гласа, опомену официре на дужност, на пример који они морају пружати војницима у погледу строге војне дисциплине. И откаса даље да врши своју јутарњу инспекцију...

26. септембра 1927. дошао сам у Чачак, после вишенедељног излета по старим српским манастирима, између обе Мораве. Нисам видео Војводу још од Једрена. Од оног доба нове лаворике су му украсиле чело, али знаћих да је сачувао своју лепу једноставност. Како да прођем кроз Чачак, а да не видим великог војсковођу, који је своју славу крио у овој паланци? Саопштих своју жељу свом драгом пријатељу г. Лазовићу, који ме тога дана беше својим аутом возио у Овчар и Каблар, у посету неким манастирима. Он ми искрено призна да је то врло тешка ствар. „Војвода не воли да прима посете уопште; а нарочито странце који не говоре наш језик.“ Ја му одговорих да то са мном није случај. Сутра, 27. септембра, по подне, написах неколико речи на својој посетници, молећи да будем примљен као старо Једренско познанство, и као борац са Солунског фронта. Послах карту Војводи по хотелском момку и сићох доле. После 10 минута, враћа се момак и вели ми да је Војвода готов да ме одмах прими.

Ни часа не часећи, упутих се његову дому, врло узбуђен, што ћу се ускоро наћи пред једним од највиших и најлепших ликова из светскога рата. Пређох неколико степена скромног трема и убрзо се нађох пред Војводом, који се смешио. Са много поште га поздравих, стежући руку коју ми пружи. Држећи ме увек за руку, савршеном учтивошћу и изврсно једноставношћу, поведе ме у свој салон, где ме позва да седнем, севши и сам крај мене. Изјави ми своје велико задовољство што прима једног Француза, старог борца. Ја га потсетих на наша кратка виђења у време опсаде Једрена. Није се више сећао тога, јер га је, рече ми, памћење почело да изневерава са болешћу, а

Кућа Војводе Степе у Чачку, у улици која носи његово име

толико се од онога времена остарило. Одговорих му да му је памћење свакако изврсно, али да сам се и сам много изменио, да ми је косу снег обимно посуо као и браду. Говорећи, посматрао сам упијајући свој поглед у њега, како би се свака појединост његова лика и његова става за увек

утиснула у дубине моје маште. Правилне црте, лице мирно и мислено, зачешљане на више косе, велики бели брци и мали бели записак испод доње усне. Тај мали записак учини ми га још симпатичнијим. Давао му је изглед сличан многим нашим старим, француским, генералима, код којих је тај записак, тако рећи, један део униформе.

Разговор се продужи, као између старих пријатеља. Војвода је срећан што сам остао у Београду као професор. И говорио ми је о Француској са осећањем захвалности и дивљења, које ме је дубоко дирнуло. Он, ћутљивац обично, постао је готово брбљив. Прича мирно, без гестова, и налази одмах и без оклевања реч која тачно одговара мисли. Ћутим и слушам пажљиво. Јер нећу да изгубим ни мрвицу од свог интимног разговора са великим Војсковођом, који је, готово читава пола века, играо тако велику улогу у историји своје земље. И данас читам речи које сам тада исписао. А у ушима ми звони још тон тога гласа, спокојног, тако убедљивог, гласа који више чути нећемо.

Не могу говорити о свима појединостима тога разговора, који је трајао готово један час. Извесни Војводини судови о чињеницама ратним, о политичким и војним личностима, нису, за тренутке, погодни за објављивање. Чувам их за себе и нећу да издам поверење које ми је посведочио тај велики човек. Две лаконске речи биле су му довољне да оцрта издајничко понашање Бугара, на Брегалници и у светском рату. „Они су варалице и жедни крви.“ Питам га за његово мишљење о генералу Иванову, команданту опсаде Једрена. „Био је то човек широка срца и који је далеко умео да види.“ Прелазим редом на велике Силе, учеснице у рату, и пријатељске и непријатељске. За једну од њих има особито строге речи: „Узнемирује цео свет својом империјалистичком политиком, својим егоизмом, и хладним нагоном за своје интересе.“ Резимирам његову мисао о унутрашњем положају његове земље: „Ми морамо, пре свега, радити на потпуном уједињавању три главна елемента који образују нашу нацију. ...Потпуно би се ето разумели са Хрватима, кад би имали на челу своје странке човека размишљена и озбиљна.“

Пре него што ћу оставити, питам га за његове године старости. „79 година“, одговори ми он. Честитам му на свежој старости, желећи му још дуге године живота. Прекиде ме, рекав: „Не, не, моје здравље није као што треба. Боловао сам, има већ три године; па и прошле године још. Желели би да ме чешће виде у Београду као председника Народне Одбране. Али ме тај пут замара.“

Био сам под чаробним утиском тог разговора, тако пријатељског, тако поверљивог. Захвалих Војводи што ме је примио са толико доброте. Он ми пријатељски стеже руку и рече: „Ви сте наш ратни друг и говорите наш језик“, и испрати ме све до излаза. Ова врата, која се нису тако често отварала, чак ни пред високим личностима каткада, широм су се отворила преда мном. А то, ја никада нећу заборавити.

Аустријски рајни извештач из окупираној Чачка (1915)

Александар (Александер) Рода Рода (право име Шандор Фридрих Ладислаус Розенфелд (Sándor Friedrich Ladislaus Rosenfeld, псеудоним од Sándor Foigyves László Rosenfeld, Дрновице (Drnowitz), Моравска (Моравија),²²⁵ 13. април 1872 – Њујорк, 20. август 1945), аустријски писац јеврејског порекла, новинар, хумориста, сатиричар и кабаретиста, по образовању официр, артиљеријски наредник: „Када је његов отац постао надзорник имања хрватског грофа Пејачевића, породица се пресељава, те Рода Рода одраста у Славонији, где ће живети и радити више од 30 година. Од младости је имао изражен осећај припадности немачкој култури и немачком језику. Са 18 година (1894) прима католичку веру. Још 1889. његов отац мења породично име Розенфелд у Рода, а он сам од 1906. уписује ‘Рода Рода’²²⁶ као своје презиме, док име Шандор германизује у Александер.

На бечком Универзитету студира од 1890. до 1893. Након прекинутих студија права, стиче војно образовање и од 1892. стационаран је у артиљеријском пуку у Грацу, затим у Загребу, те у Осијеку, све до 1901, када је због више дисциплинских поступака ослобођен редовне војне службе. Војну каријеру завршава 1902. и постаје новинар.

Прву причу објављује у минхенском часопису *Симплицисимус* (*Simplicissimus*), 1900. године. Остаје официр у резерви и посвећује се искључиво писању. Следе путовања по Балкану, Шпанији, Француској и Италији.

Краће време борави у Бечу, затим до 1905. наизменично живи у Берлину и Минхену. Писао је за сатиричне листове *Die Muskete*, *Simplicissimus*, *Fliegende Blätter*, као и за многе дневне новине. Године 1911. објавио је серију чланака у једном од најцењенијих аустријских листова, бечком *Ноје фраје њресе* (*Neue Freie Presse*). Садржајима својих текстова, који су често окренути и критици војске, изазива позорност војних власти јер је и у резерви имао обавезу да се придржава официрског кодекса. Године 1907. одузет му је војни чин. Од тада, наступа увек у црвеном прслуку и са моноклом на десном оку, по чему остаје познат и после смрти.

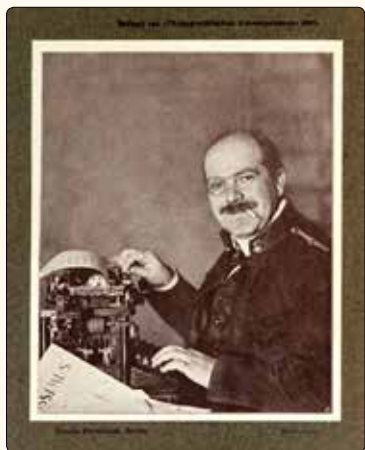
Међутим, у војне кругове се враћа веома брзо. Прилике на Балкану - то је тема која је присутна код Рода Роде од самог почетка његове новинарске делатности. Запажања са својих путовања објављује у листовима Аустроугарске монархије. Током Балканског рата 1912, Рода Рода је ратни дописник за лист *Ноје фраје њресе*, за који наставља да

Александер Рода Рода
(1872-1945) као артиљеријски
наредник

²²⁵ Моравска или Моравија (чеш. Morava, нем. Mähren, њол. Morawy, лај. Moravia) у тадашњој Аустро-Угарској, једна је од историјских чешких земаља (земаља чешке круне). Налази се у источном делу данашње Чешке Републике. Добила је име по реци Морави, највећој реци у Моравској.

²²⁶ Своје ново име *Рода* изабрао је и због тога што су се на димњаку њихове куће у Осијеку (тадашњем Есегу) гнездиле роде.

Александер Рода Рода као сарадник минхенског часописа *Simplicissimus*

An die Redaktion der Neuen Freien Presse, Wien
(рукопис ратног дописника Рода Рода)

извештава и током Првог светског рата, овога пута под окриљем аустроугарског Ратног пресбироа у који се добровољно пријављује одмах по објави рата, 8. августа 1914. године.

Само за бечки лист *Ноје фраје пресе* Рода Рода у периоду од 1914. до 1917. у форми телеграма, извештаја и фељтона објављује преко 700 чланака, а пише и за новине које на немачком језику излазе у Будимпешти. Извештава из Србије, Русије, Италије и Румуније.

Од изузетног значаја за активност Рода Рода као ратног извештача из Србије јесте његово дело *Српски дневник са преједном картом* (*Serbisches Tagebuch: Mit einer Übersichtskarte*), које до сада није било преведено на српски језик.“ Оно је у целости објављено у публикацији Гордане Илић Марковић *Рода Рода: Српски дневник извештача из Првој светској рати: Рајни пресбиро Аустроугарске монархије*.

Након успостављања аустроугарске окупационе управе у Чачку, Рода Рода стиже као ратни извештач половином новембра 1915. године. Свој боравак у „српском градићу“ искористиће за сусрете и разговоре са угледним грађанима Чачка - градоначелником, велетрговцем, директором школе, протом и генералом²²⁷ које је такође забележио у *Српском дневнику*.

Очаран лепотом околног крајолика, даје и сликовит опис свог пута са хусарима „у планине, ка грчко-источним манастирима у клисури,“ где је посетио манастир Сретење – „бело у белом, пушкарнице и куле – најнемачкији Тирол.“ У свом *Дневнику* преноси и разговоре са монасима овог манастира. Осим Сретења, било им је приступачно још само Ваведење.

У Бечу објављује две књиге дневничких ратних записа и извештаја: *Лов на Русе* (*Russenjagd*, 1917,²²⁸ два издања, тираж: 10.000) и *Српски дневник* (*Serbisches Tagebuch*,

227 Умировљени ђенерал Ђорђе Ђока Михаиловић (1856-1925), рођени брат проте Сретења Михаиловића. Командовао је Шумадијском дивизијом у Првом балканском рату. Са својом јединицом продоро је до обале Јадранског мора.

228 Alexander Roda Roda, *Russenjagd* (Wien; Leipzig: Konegen, 1917); Roda Roda, *Russenjagd* (Wien: K. Konegen (E. Stülpnagel), 1917).

1918,²²⁹ тираж: 60.000). У јуну последње ратне године, *Ноје фраје њресе* најављује и шведско издање *Српског дневника*.“

Двадесетих година веома су популарна његова хумористичка и сатирична дела. Појављивао се у кабареима, интензивно путујући, остваривши контакте са бројним ауторима, глумцима, редитељима и другим уметницима из свог окружења.

Био је и пасиониран шахиста.

Године 1952. једна улица у Бечу названа је по њему, а његова биста постављена је у Осијеку, испред зграде Градске и свеучилишне књижнице у Европској авенији.

Године 1938. емигрира у Сједињене Америчке Државе. Преминуо је у Њујорку, до смрти сматрајући Осијек својим родним градом.

Писао је комедије, сатиричне романе, приче, новеле, хумореске, анегдоте, фељтоне и лакрдије, као и аутобиографска дела. На немачки језик преводио је дела Бранислава Нушића. Његова важнија дела: *Сейни хусар*, *Ракија*, *Змијин ујед*, *О њчелама*, *Њрујовима* и *баронима*, роман *Пандури*, приповетке *Војничке њриче I–II* и друга.²³⁰

СРПСКИ ДНЕВНИК ИЗВЕШТАЧА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Ратни Пресбиро Аустроугарске монархије²³¹

ЧАЧАК

15. новембар 1915.

Негде на доњем току Голијске Мораве посматрао сам пребацивање наших трупа; задивљујући призор у којем скела преко дана, увече, и касније у ноћи, уз шкрипу клизи водом под светлом бакљи.

Јутрос је био спреман ауто да ме одвезе даље до Чачка. Први део пута био је грозан, иако претходних дана није било кише, осим помало преко ноћи. Заглавили смо се, све у свему, три пута. Први пут су нас из блата извукла педесеторица пионира и при томе им је пукла трећина (трећина је јака сајла, део опреме пионира). Други пут је застој трајао дуже и било је много глупље – срећна судбина ми је послала у сусрет једног артиљеријског

229 Alex Roda Roda, *Serbisches Tagebuch* (Berlin; Wien: Ullstein & Co., 1918) ([Едиција] Ullstein Kriegsbücher, 34). Оригинал књиге (на готици) видети: <https://digi.landesbibliothek.at/viewer/fullscreen/AC01496250/1/> (преузето 12.07.2019). Део о Чачку је на стр. 156–[196], а о Сретењу на странама 197–[203].

230 Опширније видети: https://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Roda_Roda, <http://essekeri.hr/bio/47-alexander-roda>, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz106151.html>, https://openlibrary.org/works/OL7667391W/Serbisches_Tagebuch (преузето 7.05.2019); *Neue Deutsche Biographie (NDB). Band 21* (Berlin: Duncker & Humboldt, 2003), 687–689, s. v. „Roda Alexander (Sándor)”, Ps. Roda Roda.”

231 Гордана Илић Марковић, прир., *Рода Рода: Српски дневник извештача из Првог светског рата: Рајни пресбиро Аустроугарске монархије* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2017), 207–232. Немачки оригинал: Roda Roda, *Serbisches Tagebuch: Mit einer Übersichtskarte* (Berlin; Wien: Verlag Ullstein & Co, 1918), 156–174.

капетана с којим сам се дружио пре петнаест година у Институту за коњичку обуку; сада је командовао једном тешком батеријом и испред је упрегао своја четири оклопна пинцгауера.²³² Трећа незгода је била заиста гротескна. Десила се на мосту, на сред пута. Ауто се нашао између две оплатне греде. Надалеко и нашироко нигде никога. Али, не очајавам: ко први наиђе и хоће преко моста, пре него што и сам настави путовање, прво мора мене да избави. Напустио сам ауто и опуштено кренуо у шетњу – по глибу који је претио да ми свуче чизме с ногу.

Након извесног времена, из шуме су се зачули пуцњи. Аха! – Лов на свиње! И опет, након неког времена, шесторица пешадица, двојица по двојица, донесоше свој улов окачен о шипке: једногодишње домаће крмаче. Хтели су да продуже даље и збуњено су гледали у ауто. Од њега се није могло проћи. Онда покушаше да га покрену. Није им успело.

То није пошло за руком ни немачким санитарима које су у међувремену пристигле. Ни њиховим коњима – уплашили су се дрндања немани. Пуковник генералштаба – и он у колима – коначно је морао да нас прикачи сајлом и одшлепа.

Одатле је пут уз Мораву био раван, невероватно раван, и за овдашње прилике неочекивано добар. Лепа, уредна сеоца, с десне и леве стране, уз ивицу долине љупка брда средње висине и оно најглавније - сијало је сунце. Као и другде по Србији, али још чешће, поред пута наилазимо на мале, шарене споменике²³³ палима и умрлима. Нису то увек гробови, већ

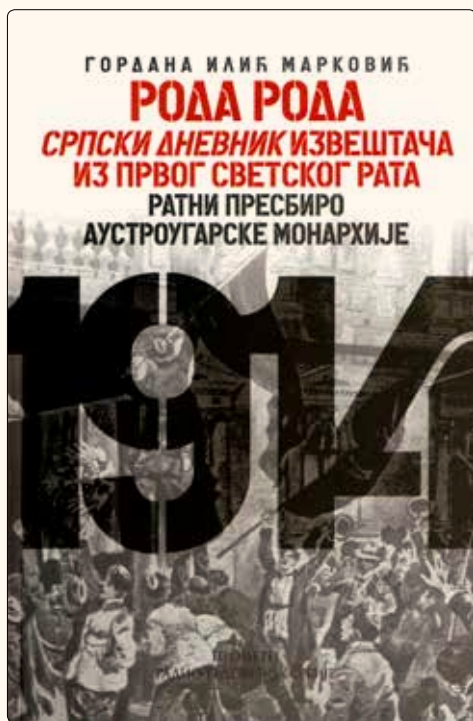
Зграда аустроугарске команде у Чачку за време окупације (22. децембар 1915) (К. у. к. Kriegspressequartier, Lichtbildstelle - Wien) (инв. бр. WK1/ALB052/14407, ÖNB)

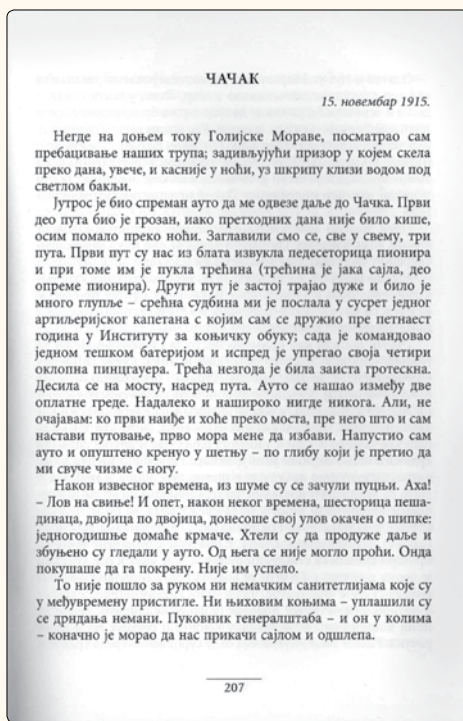
Рода Родина чланска карта Европског ПЕН-а у Америци

232 Аустријско теренско возило за превоз људства и терета у различитим климатским и теренским условима.

233 Крајпуташаи.

Гордана Илић Марковић, *Рода Рода: Српски дневник извештача из Првој светској рати: Ратни пресбирос Аустроугарске монархије* (Нови Сад, Београд, 2017)

углавном само знаци за спомен; и често је на њима сеоским наивним стилем осликан покојни подофицир Пајо или општински одборник Јово.

Пред Чачком смо наишли на велику касарну и школску зграду, сада болнице. Од прошле године све је у Србији претворено у болнице; због тога нема ни наставе.

А само место? У касну јесен 1829, при повратку са свог изасланичког пута у Турску, кроз Кнежевину Србију прошао је краљевски премијерски поручник из Пруске, фон Пирх, и у свом дневнику записао: [...]

„Чачак изгледа као пријатно место за становање. Лежи на јужном обронку брда Љубића, које је 1815. кнезу (Милошу Обреновићу, у борби против Турака) обезбеђивало врло повољан положај. У кући где смо ми били смештени, код једног од највећих трговаца, владала је грађанска елеганција која је превазилазила моја очекивања. При томе, исто као што сам овде све затекао љупко и удобно, тако су нас и другде примали срдечно, свако најбоље што је могао. Није било ништа мање патријархално него на селу, али знатно луксузније. Домаћица је ушла са лакираним плеханим послужавником на којем је у великом кристалном бокалу била свежа вода

*Serbisches Tagebuch Mit einer Übersichtskarte
von Roda Roda (Wien, 1918)*

*Serbisches Tagebuch: Tschatschak,
15. November 1915 (страна 156)*

за пиће, домаће слатко у кристалним тањирима, а у чашицама кајсија (ракија). Затим је следила кафа. Наша соба је била лепо уређена; прозори су били са стакленим окном, а ту је била и пећ која нам је веома пријала... То што се водила брига о грејању доказ је колико су зиме овде оштре. Чачак лежи између четрдесет трећег и четрдесет и четвртог подеока географске ширине, дакле на истој ширини као и Фиренца, у којој се о грејању води мање рачуна. Разлог томе да је клима овде суровија не треба тражити у близини Балкана,²³⁴ барем не првенствено, већ углавном у источном положају и сигурно у великој пошумљености, и у још некултивисаном стању у којем се земљиште налази.

Брзо стижемо на вис југозападно од града, с којег се пружа широк поглед. Пред нама је лежала плодна и сликовита долина Голијске Мораве, кроз коју се у великим кривинама провлачила плава река; сам градић и висови су на северној страни. Али, много је интересантнији био поглед на леву страну. Ту се уздиже Каблар. Ова купаста планина штрчи изоловано, међу брдима која је окружују; чим се човек испне на неку чистину, планина се види одасвуд, чак и кад је путник намерник удаљен неколико дана хода.

²³⁴ Мисли се на Балканске планине.

Обликом и одликама Каблар личи на наш Ландескроне²³⁵ код Герлица, и уздиже се можда хиљаду триста до хиљаду четиристо стопа изнад Мораве. На десној обали Мораве, преко пута Каблара, налази се брдо Овчар, много ниже од њега, и истиче се само својом изолованом купом. Између њих се пробија Морава.

Ово је део Србије у којем се налази највише манастира. Око Овчара, и нарочито око Каблара, лежи велики број манастира. Крај је иначе изузетно богат виноградима и стадима оваца. Одатле управо и назив Каблар, бачвар, и Овчар, пастир. Србија је позната по томе да у њој имена места скоро увек имају неко живописно значење уз које су везане многе легенде, бајковите, али смислене. Уоколо се уздижу безбројни планински врхови. Снег који је скоро нападао даје им, услед њихове стрмости и зупчастог облика, величанствени изглед Алпа.“

Толико од фон Пирха, првог поручника краљевског пруског Првог гардијског пука. Његов дневник је у манастиру Жичи недавно пронашао један наш хонведски официр.

Његовом опису немам шта ни да додам ни да одузем – и данас, након деведесет година, све је управо тако.

„Заједно с нама“, наставља фон Пирх, „прстигао је и велики пакет новина *Алѐмајне Цајџунѝ* - прве вести из отаџбине после скоро три недеље.“ То је могло бити и јуче написано –данас једино војничка пошта баш не држи рекорд из 1829. године.

Чачак заиста има „изглед пријатног места за становање.“ То је леп градић од шест хиљада становника, средско седиште Шумадијске дивизије. Чачак мора да је био значајан још у отоманско доба: у дворишту једне управне зграде налази се предивна мала палата,²³⁶ у којој је сигурно била резиденција барем једног паше. Наши официри су добро смештени и осећају се као код куће. Многи од њих говоре српски и већ су служили у Босни или Хрватској тако да се овде нису ничему чудили. Има много јавних грађевина, а са подизањем највеће од њих, једне гимназије, стигло се до темеља; онда је Балкански рат прекинуо радове и од тада се, током ове три године, није могло наставити.²³⁷

235 Брдо у немачкој покрајини Саксонији, где живе и Лужички Срби, на чијем језику ово брдо носи назив „Седло“.

236 Конак Јована Обреновића, смештен у дворишту зграде некадашњег Округног начелства (данас Народни музеј и Међуопштински историјски архив).

237 Стара зграда Гимназије изграђена је 1875. Иако су планови за нову зграду почели још 1900, са градњом се започело тек с јесени 1913. Након прекида градње услед ратова и окупације, зграда је коначно завршена 1927 (Андрија Б. К. Стојковић, Бранко Ковачевић, *Чачанска гимназија: 1837-1987* (Чачак: Чачански глас, 1987), 111-112).

У именима улица огледају се политичке претензије Србије (на пример, Сарајевска улица²³⁸), све куће су нумерисане, а улице ноћу осветљене. Продавнице су углавном затворене, али ништа није оштећено. По ћошкoвима кућа излепљене су обзнане нашег команданта:

„Сељак Милан Цветковић осуђује се на смрт вешањем због убиства четворице рањених војника. Казна је извршена данас, а његова кућа спаљена.“

Поред тога случајно стоји друга обзнана – као да је успутна допуна ове претходне:

„Намера ми је да наша победничка војска према пораженом народу Чачка покаже у потпуности своју уобичајену хуманост. Као свој допринос томе, сви становници морају да се понашају у складу са законима и да извршавају задате обавезе... 29. октобар, капетан М.“

У граду заиста не изгледа као да је рат већ као да се одржавају маневри. Чак су и таоци, све укупно њих тројица, јуче пуштени.²³⁹ Сви становници су остали у граду и раде свој посао. Додуше, од седам сати увече морају да буду у кућама. Српски војни лекари из болнице слободно се крећу. Даме, међу њима и кокетне Београђанке, шетају променадом. Само се музика не чује – у земљи влада жалост. То што су продавнице делом затворене није до тога што смо ми умарширали већ су за то крива сама ратна догађања, која су спречила трговачки саобраћај и лишила трговце радног особља. Коначно, и сами власници продавница буне се против прописа чије непоштовање повлачи са собом строгу казну, одбијајући да приме круну у замену за два динара. Донедавно је Чачак био место у које су се склониле у Србији акредитоване дипломате неутралних земаља. Овде су прешли 17. октобра. Али нису остали дуго: румунски посланик је заобилазећи бугарску војску отпутовао аутом у Солун. Почетком новембра, када су наше трупе већ пристигле, отишли су и остали: министар Александропулос, грчки посланик, отмен стари господин са својом супругом, секретаром и двојицом грчких војних лекара, који су до тада служили у српској војсци. Затим амерички конзул који је намеравао да поведе са собом и једног Србина, представљајући га као свог секретара, али му намера није успела. Румунски конзул је остао овде под заштитом своје заставе и испред његове куће је постављена почасна стража. Један

238 Данашња Улица војводе Степе (бивша Улица Ратка Митровића). Током окупације 1915, име улице промењено је у Макензенова. Видети: Милош Тимотијевић, „Називи улица Чачка 1893-1992: један век изграђивања колективног идентитета,“ *Годишњак за друшћвену историју* год. VII. бр. 2-3 (2000): 221-250. Постојали су и ринг Франца Јозефа, улице Кевеша, Деака и Кошута итд.

239 У питању су протојереј Сретен Михаиловић, гвожђар Наум Трифуновић и извесни радикал Ристић (Богдан Трифуновић, *Живој њод окупаацијом: чачански округ 1915-1918* (Чачак: Међуопштински историјски архив: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2010), 26.

новосадски адвокат, који је овде био интерниран, ослобођен је по заузимању града. Војска је дипломатама дала возила и драгонце као заштитну пратњу и постарала се за њихов смештај током путовања.

Разговарао сам са неколико угледних грађана. Градске и среске посланике, учитеља Константиновића и адвоката доктора Васића, који су обојица русофили и радикали, наравно да нисам могао посетити - они су са осталим члановима Скупштине нестали, нико не зна куда. Али ми је за питања и одговоре на располагању стајало пар трговаца и адвоката: господу Вујадиновић, чича Глишо Новаковић и остали. Наново сам био запањен колико су људи мало знали о ратном стању; Руси марширају преко Варне за Софију; Краљево (суседни град из којег управо долазим) у српским је рукама, а Београд у руским; тамо су, наводно, Руси прешли „преко Дунава“ (да, баш тако, „Руси су у Београд дошли преко Дунава“, али као заробљеници - да обнове водовод). Да су Бугари заузели Ниш, Лесковац, Врање, Скопље, Гњилане, Качаник, а ми Крагујевац - укратко да Миланова Србија скоро цела припада савезницима и уз то пола Македоније Бугарима - о томе овдашњи грађани нису имали појма. Замишљали су да су немачки и аустроугарски корпуси уском делу преко Саве продрли у унутрашњу Србију - до Чачка и мало даље - али да ће овај клин у основи код Београда одсећи Руси; и да неће још дуго трајати и да ће ускоро доћи крај савезничком сјају у Србији. - Чувао сам се објашњавања са неверним Томама.

[...]

СРПСКИ ГРАДИЋ²⁴⁰

19. новембар 1915.

Стигао сам прекјуче, а већ јуче требало је опет да узјашем коња. Одредиште: она монашка република о којој је поручник фон Пирх, пруски гласноша из 1829. године, писао у свом дневнику. Замишљам неку врсту Свете Горе у Србији. Било би тамо сигурно веома занимљиво. Почела је киша. Не, по овој киши не могу у брда. Како ли би се јадне кљусине успеле уз нагибе, а што је још важније, како би сишле? Морам да останем у Чачку док се време и путеви не побољшају.

Не смета ми мало предаха. Више од месец дана сам на путу - притом у смештајима који би и у мирнодопско време важили за нехумани затвор. Чизме су ми поцепане, јахаћа опрема изанђала, веш и одећа пропали: два дана у близини обућара и кројача, поред топле пећи, за постављеним столом - две ноћи у чистом кревету - научићу да опет волим живот.

Оба ова дана наставио сам да посећујем људе у овом градићу.

²⁴⁰ Типоскрипт (18 страница) овог, као и осталих текстова, са причама из овог одељка, који се налази у заоставштини Рода Роде у библиотеци Градске општине у Бечу, пружа увид у дораде и преправке у штампаном издању.

Прота

Протојереј, протопоп, како вам драго. Скоро сви људи овде презивају се Михајловић,²⁴¹ па тако и он, и сви имају дуге, проседе браде.

241 Протојереј-ставрофор Сретен Ј. Михаиловић (30. јануар 1854 - 7. фебруар 1937), рођен је од оца Јова, чачанског механџије, и мајке Станије. Основну школу завршио је у Чачку, а Гимназију у Ужицу и Београду. Београдску богословију завршио је 1. августа 1873. као први богослов из Чачка; његов брат Ђорђе одлучио се за официрску школу, а у служби напредује до чина ђенерала. Одмах након свршене Богословије Сретен је службовао као учитељ у селима Котража и Жежевица. У Другом српско-турском рату (1877-1878) био је комесар артиљеријске бригаде Моравског корпуса. Оженио се 17. априла 1877. Маром Радисавчевић из Качулица са којом добија петоро деце - Владислава, Милеву, Јована, Љубицу и Косту. Рукоположен је за свештеника 23. септембра 1878. од стране епископа ужичког Вићентија у цркви петничкој са парохијом у селу Лазац.

Прву чачанску парохију добио је 6. фебруара 1886. Од тада постаје један од највиђенијих духовних и културних делатника града. За члана Окружног статистичког одбора постављен је 1888. Био је члан Управног одбора и један од оснивача Удружења жичког свештенства и редакцијског одбора часописа „Жича“ 1889. На дужност окружног протојереја (архијерејски намесник) ступа 10. јануара 1893. Наредне деценије испуњене су његовим бројним активностима на обнови чачанске цркве, радом на културном и националном пољу. Био је хонорарни професор веронауке у Гимназији у Чачку (1891-1903), свештеник Десетог „Таковског“ пешадијског пука, председник варошке читаонице, оснивач и члан Месног одбора Црвеног крста. Са искуством доброг организатора и јавног радника од стране митрополита Димитрија упућен је у Велес 1913. као изасланик Архијерејског сабора да уреди цркве и манастире у ослобођеним крајевима. У Јужној Србији проводи три месеца са једанаест најугледнијих представника Српске Цркве, међу којима је био и јеромонах др Николај Велимировић. По повратку у Чачак 1915. постао је талац окупационе посаде. Спречио је скидање средњовековног звона са чачанске цркве. Био је члан изборних сабора за избор српског митрополита 1905. и првог српског патријарха 1920. По обнављању Патријаршије изабран је за њеног првог секретара. Као одличан познавалац црквених послова био је судија Великог духовног суда 18 година, председник Удружења свештенства Жичке епархије и председник пододбора у Чачку. Дужности архијерејског намесника у Чачку разрешен је у дубокој старости, крајем 1935. Учествовао је у покретању и био један од уредника часописа „Преглед цркве Епархије жичке“ (1919) и члан редакционог одбора календара „Св. Лазар“ (1921). Прилоге је објављивао у „Прегледу цркве Епархије жичке“, „Чачанском покрету“ и у другим црквеним листовима. Написао је прву историју Чачка, која је осим појединих делова изгубљена, а коју је преписао прота Радомир Кречковић. Дневничке белешке сачуване су у фрагментима. У црквеном часопису „Преглед цркве Епархије жичке“ објављује многе текстове међу којима издвајамо *Неисцупљен аманеш, Кроз Јужну Србију, Мало историје из животоа епархије Жичке*. Са чачанским свештеником Миланом Гавриловићем написао је 1922. *Споменицу јунацима изинулим и йомрлим у райовима за ослобођење и уједињење 1912-1918. из Чачка и чачанске црквене ойшћине*.

Био је оснивач хуманитарних удружења и добротвор Фонда ученика чачанске Гимназије, Фонда ученика чачанских основних школа, Чачанског Соколског друштва, Чачанске женске подружнице, Чачанског учитељског удружења, Дома старих у Чачку, Друштва за подизање Храма Светог Саве, члан утемељивач Друштва „Светог Саве“ у Београду и „Просвете“ у Сарајеву. Као оснивач Месног одбора Друштва Црвеног крста у Чачку изабран је 1934. за почасног председника.

За свој културни и национални рад одликован је Орденом Светог Саве IV и III реда, свештеничким црвеним појасом, напрсним крстом и Златном медаљом Друштва Црвеног крста.

И као свештеник и као човек прота Сретен служио је свим генерацијама свештеника као узор, а посебно новорукоположеним клирицима који су прошли кроз чачанску цркву учећи се у њој богослужењу и чинодејствима. Као Саборна црква Епархије жичке била је практична Богословија за све младе свештенике који су је свршавали код проте Сретена.

Протојереј-ставрофор Сретен
Ј. Михаиловић (1854-1937)

Прота станује у лепој кући. Код њега све шљашти од шарених домаћих тепиха и цвећа. На пећи у примањој соби стоји чаура од шрапнела која служи као ваза.

Док ћаскам с њим, појављују се девојчурци, сваки пут друга, црвене и чекају са кандираним воћем, црном турском кафом, ракијом, водом, цигаретама. Прота очински и с поносом истиче како његова ћерка и нећакиње разумеју француски. Ако их човек пак освоји, поцрвене још више, угризу се за усну и брзо нестану.

Леп парохијски дом, као и пријатна црноока створења, узрок су масовног прилива официра који траже смештај. - Иначе, градић уопште не оскудева у девојкама – свака породица је прихватила код себе избегле рођаке из целог српског света.

Велечасни је – као први од свих које сам овде срео – имао колико-толико исправне представе о положају Србије. Он зна да су Ужице, а затим и Пожега, наши, јер се, уз дозволу наше команде, људи тамо враћају.

У пролазу је разговарао са избеглицама из Јавора и Ушћа, и са протом из Врања, који је видео да су тамо умарширали Бугари и у задњем часу побегао од њих.

Владичански трон је месецима напуштен, послове владике требало је да обавља београдски митрополит Димитрије, али је он побегао у Студеницу која је такође већ у рукама освајача. Седамнаест дана пре него што смо ми умарширали, велечасни је сазвао свештенике из епархије како би одлучили шта даље да се ради препоручио им је да као верни пастири издрже поред своје пастве.

„Неки су одмах потом остали у граду, већина је у епархији чекала на своју судбину и наређење победника.“

„Велечасни, Ви дакле верујете у потпуну победу савезничких снага? Шта ће по Вама бити онда од Србије?“

Старац хвата обема рукама џезву и чврсто је обујмљује. „Ово припада мени. Шта од тога дајем, зависи само од мене. Ето ти,²⁴² на! Аустрија ће Србији поклонити шољицу ако жели – или две или ниједну. То је судбина Србије, резултат политике радикала.“

Прота Сретен Михаиловић умире у Чачку 7. фебруара 1937. као, у том тренутку, најстарији грађанин Чачка. Његовој сахрани присуствовао је велики број грађана, а опело му је служио Свети владика Николај Велимировић. Сахрањен је у породичној гробници на чачанском гробљу (Јереј др Слободан Јаковљевић, ур., Милош Живановић, прир., *Приче из Великој райа: (1914-1918): сећања чачанских свештеника* (Чачак: Храм Светог Вознесења Господњег, 2018), 41-43).

242 Наведено у оригиналу.

„Ви сте Пашићев противник?“

„Пашић је почео као архитекта и градио је општинску кућу у Пожаревцу. Кад је била готова, показало се да ниједне степенице не воде на први спрат... То је била Пашићева прва јавна делатност. Сахрана Србије му је последња. Тим поводом нећу моћи чак ни да звоним јер ћете ми ви вероватно одузети звона.²⁴³ Штета. Међу њима је једно старо, деспота Бранковића, које је због Турака било четиристо година закопано.“²⁴⁴

Прота ме је упутио да погледам кроз прозор – на поплављену башту.

„Мали знак пажње моје браће радикала. Изградили су брану тако да се сва вода мени сливала. А влада је пре неколико недеља наложила да сви мушки од десет година навише пођу са војском. Појурио сам код команданта и рекао: 'Јеси ли полудео! Остави дечаке овде!' Петсто дечака сам својом руком задржао – потом су и њихове породице остале овде. Сељаци су се из других срезова одселили и сада, јадни, морају да се врате кућама. У туђини их нико није хранио. Војска, наравно, мисли само на себе и како да се спасе... Моја три сина су тамо. Дао бих свој живот за макар једну вест о њима. Али они не брину о томе да се јаве кући. Двојица су резервни официри – чак ни од њих нисам добио ниједно писмо.“

Велечасни се узнемирио – желим да му скренем мисли.

„Ваш округ је у потпуности грчко-оријентални?“,²⁴⁵ питао сам.

Прота као да ме није чуо.

„Мој најстарији је у мирнодопско време банкарски службеник, управник филијале у Бјелом Пољу: ишао је у трговачку школу у Грацу. Паметан младић. Други студира биологију у Београду. Трећи је запослен у администрацији. И никакве вести! Ни о чему се код нас не води рачуна.“

Скоро да је заплакао и онда се изненада усправи у столици.

„Да ли овде само правоверни²⁴⁶ станују?“ рече нагло. „Да. Међу шест хиљада правоверних само је један Јеврејин и тридесет католика. Иначе, веома добар и пристојан човек, тај Јеврејин. Име му је Лујо Хирт.²⁴⁷ Дошао је

243 Због оскудице у металу, у целој Аустроугарској монархији, потом и у окупираним областима, и звона су скидана и претапана у муницију.

244 Мисли се на три звона пронађена 1875. приликом копања темеља зграде Окружног надлештва. На основу натписа закључено је да су звона дар градачког митрополита Никифора манастиру Богородице Градачке 1454, у време владавине деспота Ђурђа Бранковића (1427-1456).

245 Израз „грчко-источна вероисповест“ често су користили аустроугарски званичници како би се прикрио српски идентитет православног становништва у том делу Подунавља.

246 Употребљен је термин *rechtsgläubig*, а не *orthodox* (православан).

247 О Лују Хирту у изворима постоји само информација да је 1901. године, заједно с Леополдом Феферманом отворио пекмезарску радњу у Жељевици (Младен Стефановић, *Хроника Жељевице, Бањице, Лињице и Рајца: (ишлослих од најстаријих времена до 15. маја 1945)* (Чачак: М. Стефановић, 1998), 62).

као трговачки помоћник из Крагујевца. Или из Ужица? Не, није, јер западно одавде нема Јевреја. Чег се тај човек прихвати, то и успева. Електрана у клисури је без њега основана, становништву је узето четири стотине хиљада динара – и ја сам, нажалост, учествовао у томе. Лујо Хирт је упозоравао: 'Децо, требаће вам четири милиона!' Седам градова је требало да добије електрично осветљење. Ето ти²⁴⁸ – бране и један тунел стоје, али ми осветљавамо као и пре, петролејом. О, паметна глава је тај Лујо Хирт! И богат. То јест... код нас се брзо неко прогласи богатим – довољно је тридесет, четрдесет хиљада динара. На прсте једне руке могао бих да побројим оне ко има десет пута тридесет... А шездесет хектара је код нас највећи земљишни посед. У Шапцу живи човек који има сто хектара. Земљиште у Србији је тек 1830. подељено и то прилично равномерно; један власник није могао да скупи превише. Код вас у Мађарској, чујем да има грофова који поседују триста хиљада хектара површине.

Да ли ће после рата још бити новца у земљи? Наше штедионице су наводно сав свој капитал и менице Националне банке ставиле у депо, све би требало да је у реду... Али нисам добио ни цента када сам недавно хтео да подигнем нешто за дневне потребе. Немамо пролетаријата; потребно је само да човек хоће да ради, онда ће бити и добро плаћен. Зато социјалдемократе немају много присталица. Нема фабрика. Само су занатлијске калфе социјалдемократе. Њихов вођа је један државни службеник. Имају своје вечерње скупове, причају много против мене... ипак, сусрећу се редовно и у цркви. Кад се неки ожени и дође до неког благостања, отупи и коначно се удаљи од страначког живота. Крај је плодан, воћа и оваца у изобиљу – како би дошло до незадовољства? Социјалдемократија? Али, видите: тамо где су сада српска војска и моја три сина, то је јадна земља, каменита ораница. Тамо се не старају ни о набавци. Код нас ништа није припремљено. И нема никаквих вести од моје деце, никаквих вести!"

Када сам отишао од овог старог, драгог човека, помислио сам: да ли би се он и њему слични помирили са страном владавином, када би до тога дошло?

Пао ми је на памет, против моје воље, онај босански мухамедански хоџа, који је после 1878. године по први пут примио плату из вакуфске касе – чисту новчаницу од сто гулдена. Миловао је новчаницу и казао, дрхтећи од среће:

„Хоћу ли од сада сваке године добијати оволико?“²⁴⁹

[...]

248 Наведено у оригиналу.

249 Ову цртицу Рода Рода је објавио у бечком сатиричном листу *Die Musquete*, 1909. Тада је последња реченица гласила: „Толико новца за само једну годину!“

СРЕТЕЊЕ²⁵⁰

У суботу ујутро киша је стала и могло се кренути у брда, ка грчко-оријенталним манастирима у клисури. Требало би да их је седам, два на десној, а остали на левој страни Голијске Мораве. Клисура, пролаз између Каблара и Овчара, тера реку у пустоловне (необичне) меандре и већ при погледу на карту обећавала је ретке пејзаже и видиковце са којих се поглед пружа у даљину. Прићи ћемо близу врху Овчара, на 998 метара, и под нашим ногама гледати Мораву у дубокој провалији.

Неколико километара западно од Чачка пут се рачва: десно се дуж реке улази у клисуру, лево се иде ка врху. Ми морамо туда, према најлепшем и најстаријем манастиру Сретење.

Незаборавна панорама: изнад нас се преко стена извијају серпентине, пуне малих колона са теглећом марвом, као да се покренуо мравињак. Ако се окренемо, испод лежи долина Голијске Мораве - ту је, између предивних брдских предела, смештена јединствена, непрегледна бешумна башта са јелкама попрсканим снегом. Србија је благословена земља. Обала Голијске Мораве обилује милионима чокота и стабала јабука и шљива. Желео бих да их једном видим у цвату.

Један сат касније, налазимо се на залеђеној висоравни - обасјаној сунцем, које је измаило нове, лажне листове на жбуновима ружа. Овде се опет уочава како су Срби траљаво и непромишљено исцртали своје карте: пут за манастир не можемо да нађемо. После упорног дозивања, из једне колибе, ту по страни, невољно је изашла једна уплашена жена и показала нам брзим покретима на једва видљиву стазу, покривену снегом. Потом је нестала.

Каменита стаза, двоструко непријатнија за јадне коње јер се по средини протеже дубока, глатка пукотина, а снег им се у грудвама скупља у потковицама. Пукотина се отворила због стабала која се туда вуку. Секу их високо горе на врху, упрегну два вола, не већа од леонбершких паса²⁵¹ и тако се стабла без икаквих кола, само ланцима, носе снежном браздом у долину. Том снежном браздом сада морамо да јашемо.

Манастир Сретење (Овчарска клисура), 1920.

250 Наведено у оригиналу.

251 Немачка раса паса.

Стаза се у луку успиње уз Овчар. Испод нас, далеко и бајковито шуме брзаци Мораве, остављамо под собом напуштене Тројице - први од седам манастира. Дубоко у шуми, идемо даље уском, леденом стазом. Напред ја, обазриво гацкајући. Биро и гроф Куен иду за мном и живо разговарају. Лево је провалија. Изгледа као да Биро и Куен не примећују да се крећу по леду; јахачи на Боденском језеру.²⁵²

Одједном, заклоњена високим планинским зидовима, грађевина налик на замак: Сретење. Бело на белом, круништа са зупцима и куле - најнемачкији Тирол. У средини дворишта црквица. Ту смо се зауставили. Наши хусари попуштају ремење на седлу.

На капији манастира с неповерењем нас је поздравио седи човек, те нас увео у цркву. Црква је разочарање: мала, без уметничких украса, мрачна. Зидови су прекривени лошим цртежима. Литургијски предмети су склоњени, сакривени. Наше интересовање буде само два огромна месингана свећњака.

„Где је игуман?“

„Немамо игумана“, одговорио је човек. „Овде и у мирнодопско време станује само један брат - као душебрижник за људе у суседству - а он је побегао. Ја, његов слуга, остао сам.“

Хладно је. Неповерљивом човеку је непријатно, позива нас унутра. Док седимо за његовим столом и распакујемо наш доручак, он нам доноси флашу шљивовице, напуни чашицу - једну једину - стаде испред нас и пожеле нам добродошлицу.

До сада нисам обратио пажњу на њега и тек сада видим ко је преда мном: ћоса. Ћосом се у Србији називају људи који су по природи голобради. Људи их мало исмевају, али их и поштују као мудраце, као ретка бића ретких способности.

Овај мој ћоса има ружичасте, смежуране образе, налик на зимску јабуку. Замахује грациозно флашом и чашицом и лепим алтом скромно отпочиње ритмичну, милозвучну здравицу:

„Да буде боље без невоље!²⁵³ Пијем за боља времена без опасности! За пријатељство и лепо понашање у нашем друштву! За добробит и мирољубиву слогу.“²⁵⁴

И ређа тако стих за стихом - жустро и шаљиво. Слушам га уз осмех. Наједном примећујем да се шаљивом ћоси заледио осмех на лицу, да се скоро паралисао од страха.

252 Алузија на песму Густава Шваба (1792-1850) „Јахач и Боденско језеро“ („Der Reiter und der Bodensee“) у којој јахач, несвестан опасности, прелази залеђено језеро и тек када га је прешао и схватио у каквој се опасности налазио, пада са коња и гине.

253 Наведено у оригиналу.

254 „Да буде боље без невоље! За пријатељство и част између нас! Помози, Боже, да се људи сложе!“ - Рода Рода је овде дао слободан превод ове здравице на немачки, што је у преводу задржано.

„Чуј“, кажем, „нисмо овде дошли као непријатељи, не желимо да пљачкамо и пленимо - нити ћемо теби нити твојој цркви учинити нешто нажао. Код тебе смо само на доручку - онда ћемо отићи и неће ти ни длака с главе недостајати.“

Потоци суза, тешком муком задржавани, грунуше из ћосиних небескоплавих очију. Старачки образи се заруменеше, дрхтава уста набубрише од речи - тако присних речи, какве дуго нисам чуо:

„Ја се, господо, ко год да сте: ја се не бојим - скините ми главу, ако хоћете! Ја патим због несреће своје браће. Сви људи су моја браћа и ужасно је да толики морају да проливају крв. Нека коначно буде мир и престане ово убијање!“

Наздравља нам, гушећи у себи сузе, пуни своју чашу и додаје нам је. И ми њему наздрављамо.

Старац је цео свој живот био манастирски слуга. То нам прича с видљивим поносом. Скромно додаје:

„Мислим да сам бољи од неких монаха.“

Можда га за то чека награда..., и сама помисао на то улепшава му дане...

„Не желиш ли радије да одеш у свет?“

„О, не, ја остајем. Ја, високопоштовани господине, и Мађар.“

Врата се полако отварају и појављује се и други старац - испружених руку.

„Слеп је“, објашњава ћосо. „То је наш кувар.“

Слепи човек нас поздравља на лошем мађарском, тако радосно као да смо дуго очекивани пријатељи. Он се молио да дођу војници, да му донесу дувана. Један од нас пружи му цигару. Напијава је по ваздуху, ухвати је, срчано одгризе парче и задовољно жваће. Слепе упаљене очи окренуше се ка небу, са неизмерном захвалношћу.

„Шта радиш овде?“

„Хм, ништа. Сем ако нико неће да буде кум, онда сам то ја.“

Име му је Божић тј. Карачоњ. У његовим исказима човек се тешко сналази: да ли му је право име српско или мађарско. И једно и друго значи: Божић Бата.

Божић Бата је доживео упад Црногораца у манастир.

„Али нису остали дуго. Ускоро затим наишао је аустријски авион и ми смо стрепели да не баци бомбе. Онда су овде дошли Мађари. Од тада нико више.“

Манастир Сретење опет је тих, као и пре. Лежи тамо у белим брдима и једва да га дотиче и последњи, последњи од последњих балончића пене ове пролећне бујице која тутњи Европом...

Узимамо наше коње за узде и спуштамо се у клисуру кроз снег који пршти, лагано, ивицом шумећег потока. Сатима. Успут наилазимо на стоку.

Ко ли је чува? Опет се из шипражја појави неки старац. - Са црвеним турбаном, Босанац.

„Како си ти зашао овако дубоко у Србију?“

„Довели су ме Црногорци.“

„Колико ти је година?“

Он се премишља. „Када су Швабе дошле код нас бројао сам их педесет четири.“

„Кад је Швабо дошао.“ То је било 1878. године.

Клисуром се дуж Мораве извија предивна планинска стаза. Мост је на супротној обали миниран и пет манастира с друге стране можемо само из даљине да посматрамо и дивимо им се. На гробљима горе свеће, жене у црнини леже по хумкама и наричу. Нарикање одјекује кроз тишину, као завијање вукова. Данас је Аранђеловдан, крсна слава многих српских породица - и ово нарикање је за све умрле у овој години.

Само један од манастира нам је доступан, Ваведење. Напуштен је, ниједног човека у њему нема. Олтарски свећњаци, кандило и путир, на каменом поду. Наши хусари су све запаковали у врећу за брашно и доставили првој царско-краљевској команди на коју су успут наишли.

Швајцарско срце на врху српској Кајмакчалане

Родолф [Рудолф] Арчибалд Рајс (Rudolph Archibald Reiss, Хаузах, јужнонемачка покрајина Баден, 8. јул 1875 — Београд, 8. август 1929). „После стицања основног и средњег образовања у конзервативној немачкој средини, одлази на студије у суседну Швајцарску, у романски кантон Во, где је већ у 22. години (1898) стекао звање доктора хемије. Након стицања доктората, најпре је на Универзитету у Лозани био асистент за фотографију, потом приватни доцент за ту област, да би 1906. на истом Универзитету био именован за ванредног професора криминалистике. Као професор Универзитета, своје интересовање нарочито је испољио за примену фотографије у криминалистици и судству, област коју је специјализирао у Паризу код полицијског службеника и чувеног биометричара, пионира антропометрије Алфонза Бертјона (Alphonse Bertillon, 1853-1914). Управо из те области објавио је књигу *Сугска фошграфиа*, која му је у стручним и научним круговима донела признање и углед, који ће Рајс у континуитету употпуњавати и потврђивати новим радовима и књигама о примени научних метода у полицијској пракси.

Родолф Арчибалд Рајс
(1875-1929)

Верујући да је криминалистика заиста наука, у Лозани је основао Институт за техничку полицију и криминалистику, који је званично отворен 1909. [...]

На позив српске владе августа 1914. Рајс је дошао у Србију да у њено име, као неутрални посматрач, изврши анкету о зверствима које су аустроугарске трупе извршиле у Мачви и Подрињу. [...]

Од момента када је дошао у Србију нашао се у својству званичног и неутралног иследника српске владе и војске, што је до краја своје мисије и остао. Једино одступање од потпуне неутралности било је утолико што се отворено прогласио за српског добровољца, постајући тиме, како је сам касније написао, 'швајцарски добровољац српске војске, друг величанствених ратника Шумадије, Дунава, Мораве, Тимока и Вардара.' [...]

Настојао је да преко штампе обавести свет о ономе што се августа 1914. догађало у Србији. Његови чланци су изазвали снажан одјек у европској јавности, а њихово континуирано објављивање са увек новим подацима обезбедило је пресудан утицај за пробијање информативне блокаде Србије и продор истине у свет о страдању српског народа, односно за ствар Србије и њених савезника што је свакако једна од најзначајнијих Рајсових заслуга. [...]

Са српском војском повлачио се и преко Албаније, али о томе у својим извештајима није оставио трага, а ни касније у мемоарима. [...]

Доласком на Солунски фронт – почетну станицу за повратак у Србију, од његовог активирања па све до уласка у ослобођени Београд – до те мере се сродио са српским бићем и његовом војском, да је постао њихов нераздвајни део. [...]

Таква идентификација са српским војником и његовим бићем омогућила му је да, на основу казивања, тако верно опише борбу на Кајмакчалану, иако јој није присуствовао. Опчињен храброшћу српског војника и значајем планинског масива Кајмакчалан, Рајс је пожелио да његово срце, после смрти, почива и нестане управо на 'најопаснијем врху српских земаља, близу другова које је видео како умиру', за слободу своје отаџбине. [...]

Недуго по завршетку рата, суочио се са стварношћу која је била врло различита од његовог, пуног илузија, погледа на будућност Србије и српског народа. [...]

Управо из периода његовог 'изгнанства' из јавног живота новостворене државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца датира и његов политички тестамент, апел *Чујте Срби*. Срочен 1928, непосредно пре његове изненадне смрти, овај тестамент представља незаменљив део мозаика који употпуњује слику онога што се са њим догађало у послератној Србији. У исто време апел *Чујте Срби* је и документ о времену 1918-1928 (наравно, једино уз критички осврт и анализу), али и о самом Рајсу који га је писао у време када је увидео да су изневерена његова идеалистичка очекивања. Обрачунавајући се, кроз текст, са неким променама које никако није могао да схвати и прихвати, у исто време упућује оптужбу због неправди које су њему лично нанете. Међутим, ма колико да је желео да српски народ што пре 'исправи' неке неправилности на које му је кроз апел указивао, ипак је одредио да се његов апел *Чујте Срби* објави тек после његове смрти. [...]

Необична, колико и смрт, била је и његова последња жеља да му се срце пренесе на Кајмакчалан, где ће се без закопавања ставити поред црквице. Тим својим гестом, обезбеђујући себи пут у незаборав, Родолф Арчибалд Рајс је још једном показао колика је била његова немерљива љубав према српској земљи, српском народу и његовој војсци и колико је у свему томе он био великодушан, моралан и човек одан истини и правди.²⁵⁵

Ове године навршило се 90 година од Рајсове смрти (1929-2019).

255 Слађана Бојковић, „Уместо биографије Р. А. Рајса“, у Р. А. Рајс, *Чујте Срби!* (Београд: Историјски музеј Србије; Горњи Милановац: Дечје новине, 1998), 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28.

ЧУЈТЕ СРБИ!²⁵⁶

Београд, 1. јуна 1928.

Р. А. Рајс

Био сам с вама када сте били у невољи. Делио сам с вама те патње и, да бих то могао, жртвовао сам сјајан живот и веома лепу каријеру која је много обећавала. Заволео сам вас јер сам на делу видео ваше људе из народа у биткама и пресудним тренуцима, када се препознаје истински карактер неке нације. Заволео сам вас и због жртава које сам ради вас поднео, јер за људе и ствари се у толико јаче везујемо у колико нас то везивање кошта жртвовања. [...]

Ваш народ

[...] Ваша нација је имала веома лепу прошлост, после које су уследили дуги несрећни векови. Пошто сте основали велико царство, које је, судећи по ономе што је од њега остало, много обећавало и у своје доба било напредно попут западних царевина и краљевина, пали сте под превласт Турака, затим и у њихово ропство. Да би избегли то робовање, многи од вас су напустили земљу и тражили уточиште код моћних суседа, Аустро-Угара, али су само мењали господара. Под Турцима сте много пропатили. Били сте раја. Цркве и манастире сте склањали под земљу или у дивље планинске кланце, далеко од путева својих господара. Отимали су вам децу и од њих стварали јаничаре. Од своје сиротиње сте плаћали и добар „десетак“ угњетачима. Ваши родољуби нису могли да трпе тај неподношљиви јарам па су потражили склониште у шумама, у које Турчин није смео да крочи. Били су то ваши хајдуци, духовни оци, оних који су остварили повлачење преко Албаније, Цер и Јадар, Кајмакчакан и Добро поље.

Др Арчибалд Рајс, *Чујте Срби, чувајте се себе!*
(једно од издања на српском језику)

256 Р. А. Рајс, *Чујте Срби!*, прев. Драган Кебељић, прир. Милић Ф. Петровић, Слађана Бојковић (Београд: Историјски музеј Србије; Горњи Милановац: Дечје новине, 1998), 29, 30-33.

Споменик Арчибалду Рајсу у Топчидерском парку у Београду

Терали су вас са плодних равница, њих је запоседао Турчин, а вама остављао само каменито планинско земљиште.

Ипак, упркос свим тим невољама, веома је мало ваших вољених покушало да избегне тај грозни положај прихватањем муслиманске вере. Велика већина ваших предака је, и поред дуготрајних патњи, остала одана старој вери и није хтела да повије врат пред окрутним туђином. Гуслари су опевали вашу минулу величину и тако били ваша савест.

Ти дуги векови под јармом су у вашем народу трајан печат. Тиме је он стекао дивне врлине, али и велике мане, а сачувао је и те врлине и те мане.

Погледајмо најпре те врлине, имајући на уму да вам сад говорим о народу уопште, а не о неким слојевима вашег становништва.

Народ вам је храбар и његова храброст често сеже до јунаштва. Могу то с правом да кажем јер сам гледао ваше војнике, а они нису били ништа друго до сâм народ, у скоро свим биткама великог ослободилачког рата. Видео сам и повлачење преко Албаније, када су вам се многи сељани и варошани надметали у јунаштву са војницима, војницима који су стигли на Крф тек као људске сенке и од којих су многи на вечној стражи у морским дубинама.

Видео сам и ваше рањенике у покретним болницама и на операционим столовима. Ретко би им се јаук, па ни јецај, отео из уста, а често их, нарочито у почетку рата, услед недостатка наркотика нису ни успављивали.

Народ вам је родољубив. Не знам ни за један народ у којем легендарни национални јунаци толико живе у народној души као код вас. А имате и онај величанствени дар да вас сећање на те јунаке зна толико надahнути да вам властити живот више ништа не значи. То је зато што лик тих легендарних јунака излази из вас самих. Сачињен је од комадића које одаје ваша душа. Урођени здрав разум вам је у тим јунацима – који су у стварности често били сасвим другачији – пронашао прави и можда једини начин да одржите нетакнутим свој национални идеал. Краљевић Марко вам је послужио као огледало.

Да бисте очували патриотизам, култу својих националних јунака додали сте још једно, скоро исто толико делотворно средство. Претворили сте своју религију у народну цркву, боље рећи, у народну традицију. Истина,

ви осећате, попут сваког човека који заиста размишља, да постоји нешто неодредљиво, нешто сувише узвишено да би се појмило, над нама, нешто што наткриљује свет и управља њиме. Међутим, ви нисте религиозни. Нисте могли да прихватите Бога какав је у Библији, претворили сте га у вечног и свемоћног главара свог народа. Ако бих могао да у овој области употребим тривијалан израз, радо бих рекао да ваш „бог“ носи оклоп и браду Краљевића Марка, шајкачу вашег ратника са Цера и Јадра, Кајмакчалана и Доброг поља. Попови вам нису били нити јесу црквени људи, већ ватрени родољуби са свим врлинама и манама вашег народа.

Религија је, свакако, моћно средство поретка, а здрав разум вам је показао пут да је понародите и да је такву прихвате ваши људи. Та религија вас, упркос вама, одржава. Мушкарци вам поготово нису често у цркви. Колико сам само пута, у време обреда, ушао у ваше храмове и тамо затекао тек неколико ретких верника, и то скоро искључиво жена. Али се чак и онај Србин који се хвалише да га је „баш брига и за попа и за његова посла“ прекрсти кад сазна нешто што га жестоко погоди, или оде да пободе упаљену свећу испред иконостаса кад изгуби драго биће. Брижљиво чувајте ту народну религију јер ће ваш народ, оног дана кад је напустите, бити изгубљен.

Ваш народ је гостољубив. У села човек не може доћи, а да не наиђе на широкогруд дочек. Народне светковине још чувају онај некадашњи прелепи обичај угошћавања. Први комад божићног колача чува се за намерника.

Народ вам је демократичан, и то заиста демократичан, а не на начин политичара. Међу вашим људима човек се цени онолико колико је човек, а не по ономе што су од њега учинили одело и титуле. Новац му, наравно, као и свуда, улива поштовање и оставља утисак, али тај утисак није толики да би га натерао да се одрекне властитог достојанства.

Ваш народ зна за самилост и понекад је такав у тренуцима када се човек не нада да ће код њега наћи ту лепу људску особину. Колико сам, тако, пута у току рата гледао како доводе заробљене непријатељске војнике изнурене од глади и, уместо да те људе, који су им спалили куће и масакрирали жене и децу, злостављају, ваши војници би се смиловали над њиховом судбином и давали им последње парче хлеба из џепа.

Народ вам је поносан, али не и охол. Тај понос није мана, већ врлина. Она је нужна сваком заиста добром човеку јер га спречава да подлегне злим утицајима или искушењима. Тај понос је, напосто, поштовање сопствене личности. Лоши људи га немају. Они су само охоли.

Најзад, ви сте бистар народ, један од најбистријих које сам за живота видео. Схватите брзо и правилно. Са својом интелигенцијом и природним богатствима тла, морали бисте имати једну од главних улога у Европи. Ваше мане, поготово мане оних оје ви називате „интелигенцијом“, спречавају вас да то постигнете. [...]

Разбарушени Италијан, рајни рејорџер

Бруно Барили (Bruno Barilli, Фано, средишња Италија, 14. децембар 1880 - Рим, 15. април 1952), италијански композитор, музички критичар, песник, путописац, опробао се и као глумац. Код нас је најпознатији као отац чувене сликарке Милене Павловић-Барили, али и као ратни дописник, писац мемоарског прозног дела *Српски рајови*: „Писац овог дневника, особене прозе у нашој, српској голготи, јесте једна необична личност. У нашој непознат, а у његовој домовини, у Италији, историчари књижевности и музике тврде да је реч о изузетном ствараоцу, чак једном од највећих у овом веку. Уосталом, ево шта пише у једној од 36 књига Енциклопедије Италије: ‘Барили Бруно, прозаик, критичар и музичар (Фано, 1880 – Рим, 1952). Пошто је написао два музичка дела – *Medusa*, која је победила на конкурс *Mac Cornic* 1914. и која никад није била изведена, и *Emiral*, победник на националном конкурс *Kontanci di Roma* 1924, почиње да се бави писањем и своје прозе – објављује у *Tempo*, *Croniche italiane* и *Teveru*. [...]“

Бруно Барили (1880-1952)

У нас он је једино познат по томе што је отац знамените сликарке Милене Павловић-Барили, уметнице чије је дело сакупљено у Пожаревцу, у јединственој галерији, за чије је слике Лазар Трифуновић, један од најбољих зналаца савремене српске уметности, рекао да ‘има места и снова, бола и фантазије више него у читавој нашој уметности између два рата.’

Барили је Миленину мајку Даницу Павловић, лепу Српкињу из домаћинске куће из Пожаревца, чије се потомство везује за Карађорђевиће, срео у Немачкој, у Бајројту, на фестивалу Вагнерове музике. Из тог случајног сусрета планула је страсна љубав – разбарушени Италијан слућен од музике, литературе и сликарства, говорио јој је:

‘Наша љубав ће трајати и после смрти...’

Ускоро ће се венчати. И то у Пожаревцу. Било је то 1908. Даница Павловић је, како је то написала у својим успоменама ‘била очарана његовом духовитошћу и талентом.’ Из Пожаревца су отпутовали за Београд, па у Венецију, затим у Парму, на север Италије, код породице Барили, чији је отац био сликар. Невеста им се допала, заволели су је, а и она њих.

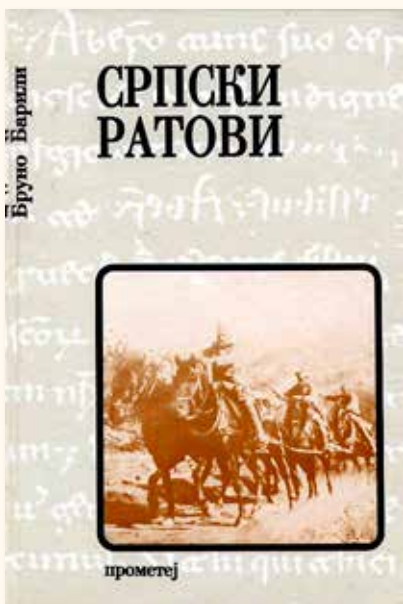
Почетком новембра 1909. у Пожаревцу се родила ћерка Бруна Барилија и Данице Павловић – на крштењу су јој дали име Милена. [...]

Бруно Барили ће као 24-годишњи писац репортер боравити у Србији, као извештач италијанских листова 1912. и 1914. у време Балканских ратова. Писаће из Београда, Ваљева, Ниша, Врања... Описиваће страдања српског народа срцем и душом, са много љубави и саосећања. Дивиће се ратним подвизима и јунаштву српских војника, а опчиниће га и лепота предела измучене земље...

У својим репортажама извештајима он открива свој раскошни списатељски дар. Скреће пажњу читалаца на народ који се бори за правду и слободу. [...]

Бруно и Даница су се после Првог светског рата разишли. [...]“

Милена Павловић Барили, која се удала за Американца Роберта Томаса Гослена, преминула је од последица пада са коња, 6. марта 1945. у Њујорку.

Бруно Барили, *Српски рајови*
(Нови Сад, 1996)

Бруно Барили, *Српски рајови*
(Нови Сад, Београд, 2014)

„Бруно Барили ће умрети у Риму, у дому за старе и изнемогле, усамљен, у седамдесетој години, 15. априла 1952. Даница Павловић Барили ће живети у Пожаревцу, а пред смрт, осећајући крај, желела је по сваку цену да дође у постојбину свога мужа, у Парму, где ће и умрети 12. новембра 1965.

Барилијева родбина извршиће њену последњу вољу: и њени посмртни остаци биће сахрањени у Риму, у истој гробници почиваће Милена, Бруно и она – најзад заједно.“²⁵⁷

СРПСКИ РАТОВИ²⁵⁸

1912

СРПСКО-ТУРСКИ РАТ

Скојје, новембар

[...] Срби су одиграли утакмицу живота и смрти, против великог Ислама и славно су га победили. Вртоглавом брзином попут сибирског циклона приморали су на бег вековну турску умишљеност и подругљиви чопор банкара који седе на њиховим златним врећама; сада Срби желе да живе пуним животом, желе да се појаве на мору, да удишу слободу

257 Радован Поповић, поговор „Бол и туга Бруна Барилија“ у *Српски рајови*, Бруно Барили (Нови Сад: Прометеј, 1996), 115, 116, 117, 118, 119, 122.

258 Бруно Барили, *Српски рајови*, прев. Марија Живковић Фиати, прир. Ђорђо Пелегрини (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2014), 74.

коју су стекли крвљу њихови сродници; тамо на покретном, текућем пространству које се повија на дну хоризонта, где се у бакарном севању завршава дан, тамо они желе, кришом да уходе лепо лице вечне Сфинге. Монументална једноставност српске душе саткане од физичког мира, магнетичне спиритуалности и од симпатичне плахости, приказује нам се у примитивном и патетичном аспекту, подгревајући у нама дно сензуалности и чудновати древни атавизам који вене у нашој крви; буди у нашем духу гробље храбрих прикривених меморија.

Хиљаде година културе и хуманости дели нас од Срба који су остали они исти какви су били у време Млетачке републике.

Заклети непријатељи Турака, непоколебљив бедем против њих, спасили су хришћанство на копну, док га је Венеција спасила на мору.

Након дугих столећа, што не говорисмо, налазимо их данас у истом, нашем ставу, као да је свака њихова акција у вези са нашом и њена последица.

La Tribuna, 26.11.1912.
„Скопје“

1914-1915

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

БЕЛЕШКЕ

Белешка 3

Монументална једноставност српске душе, духовна, претерана, апсурдна; тај питоми и својствен народ, попут Мештровићевих скулптура, једног дана ће нам бити близак, *vis à vis* на Јадрану нама граничном.

Хиљаду година удаљени од нас по култури и од нашег мешовитог хуманитета узвраћа нам са сигурношћу ефикасношћу израза магнетичног патоса, ванредног смисла, коренитог смисла привлачности и чудесности који извиру из древног, готово угашеног, изворног, обамрлог атавизма који вене у нашој крви.

Без живаца

тако неке мирноће и неке физичке духовности, посебне сензуално узбуђење

шћућурена апсурдност као неко мирно чудо;

укрслло гробље увенулих и прикривених меморија.

Овај народ (земља) није друго него пламени језичак великог пансловенског духа.

Главнина српског народа зна нешто о мору, али га није никада видела; ускоро ће га он достићи и освојити и притом се заноси; биће задовољан.

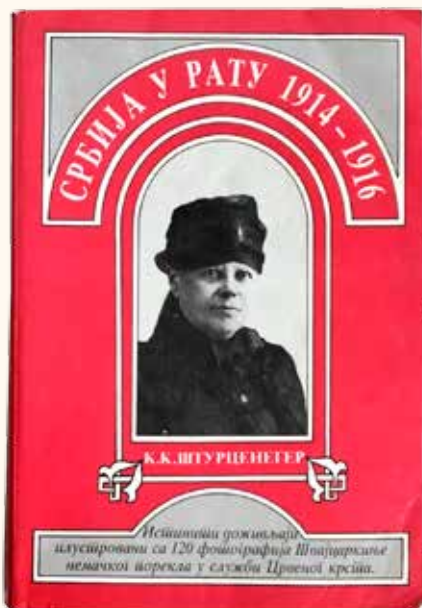
poussée

avec un élan crois plus poétique politico. [...] ²⁵⁹

Швајцаркиња, добровољна болничарка и рајни извештач

Катарина Клара Штурценегер (Catharina Clara Sturzenegger, Шпајхер, Немачка, 5. децембар 1884 – Цирих, Швајцарска, 11. октобар 1929), швајцарска публицисткиња и болничарка, члан швајцарског Црвеног крста. Године 1912. као и у периоду 1914-1915. боравила је у Србији као ратни извештач и добровољна болничарка. Своје успомене из тог периода објавила је у шест књига о Србији: „О Катарини Штурценегер код нас се, на жалост, и не малу штету за нашу културну историју, мало зна. За ширу јавност, пре педесетак година, у Станојевићевој ‘Народној енциклопедији’, проф. Миодраг Ибровац написао је само ово:

‘Штурценегер Клара, публицисткиња из Цириха. Провела је 1912-1915, као добровољна болничарка у Србији, и издала је своје успомене на немачком и француском језику: *La Serbie en guerre 1914-1916* (са 120 фотографских снимака, изд. 1916).’

Катарина Клара Штурценегер, *Србија у рату 1914-1916* (Горњи Милановац, 1989)

народу. Од посебног је интереса истаћи да је била на ратишту у Руско-јапанском рату 1905. у двоструком својству: као кореспондент неколико швајцарских листова и као

Међутим, личност и дело Катарине Штурценегер далеко су значајнији: они превазилазе њену јавну улогу из времена Првог светског рата. Уз свог знаменитог земљака, незаборавног Арчибалда Рајса, она је друга велика грађанка Швајцарске, која се несребично нашла при руци српском народу у тешким данима страшне инвазије аустроугарских, немачких и бугарских трупа на Србију. О свом боравку у Србији и међу Србима оставила је, записане и штампане, своје успомене и истинита доживљавања.

У Србији је била два пута. Први пут у време Балканских ратова 1912. и 1913, затим, у Светском рату од августа 1914. до пролећа 1915, оба пута у хуманистичкој служби Црвеног крста. Као велики и доследни следбеник оснивача Црвеног крста, Анрија Динана (1828 - 1910), чији ће животопис објавити у Цириху 1914, дошла је у Србију да својом помоћи ублажи недаће жртава рата - као представник швајцарског Црвеног крста, као медицински стручњак и као писац-публициста већег броја књига о Србији и српском

259 Бруно Барили, *Српски рајнови*, 107.

Катарина Клара Штурценегер, *Србија у рату 1914-1916* (Нови Сад, Београд, 2014)

опуномоћеник швајцарског Црвеног крста, по личној жељи Анрија Динана. Отуда су њена искуства и њена помоћ Србији од 1912. до 1915. била у сваком случају добродошла.

Катарина Штурценегер написала је неколико књига на немачком језику о Србији и српском народу: *Serbisches Rotes Kreuz und international Liebenstätigkeit während der Balkankriege 1912/1913, ein Erinnerungsblatt* (Zürich 1914, са више од сто фотографија); *Serbien im europäischen Kriege 1914/1915: Nach Briefen, Dokumenten und eigenen Erlebnissen, mit über 100 Original-Aufnahmen* (Zürich, 1916; исто дело, проширено, преведено и на француски језик); *La Serbie en guerre 1914-1916: Épisodes vécus et illustres de 120 photographies par une Suisse allemande au service de la Croix-Rouge* (Neuchatel-Paris, 1916); *Licht in die Wirren des Balkans: Eine historische Studie von C. Sturzenegger* (Zürich, 1917); *Serbien am Jahres-Ende 1915: Dunkle Tage* (Zürich, 1916; дело је имало три издања: маја 1916, 1917. и 1918); *Die Wiederauf er stehung Serbiens, seine glorreichsten und seine dunklsten Tage: Dokument zur Kriegsführung der vereinigten österr-ungarischen, deutschen und bulgarischen Armeen nebst einer Anzahl Photographien* (Bern-Berlin 1920).

Вредност објављених књига о Србији и српском народу знатна је и вишеструка.

Најпре, она је пружила аутентична сведочанства о организацији и делатности српске санитетске службе и о раду Црвеног крста – домаћег и међународних мисија, сведочанства која су данас готово једина, па отуда и веома драгоцене.

Затим, у списима Катарине Штурценегер приказан је српски народ у условима и приликама ратних времена, када се душа народна, и његов карактер, најјасније оцртавају по својим стварним друштвеним и људским квалитетима, и по његовим моралним и емотивним манифестацијама. Према свему што је о томе запазила и доживела, она слика српски народ (у свим његовим социјалним и сталешким категоријама) изванредно позитивним судовима и оценама.²⁶⁰

260 Владимир Стојанчевић, поговор „Швајцаркиња Катарина-Клара Штурценегер у служби Црвеног крста у Србији и о Србима (1912-1918)“, у *Србија у рату 1914-1916: истиинити доживљаји илустровани са 120 фотографија Швајцаркиње немачкој порекла у служби Црвеној крсти*, Катарина Клара Штурценегер, прев. Миливоје Марковић (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2014), 197, 198, 199.

СРБИЈА У РАТУ 1914-1916

Истинити доживљаји илустровани са 120 фотографија Швајцаркиње немачког порекла у служби Црвеног крста²⁶¹

Глава десета

У ЗАРОБЉЕНИЧКИМ ЛОГОРИМА

[...]

ОПРАШТАМ СЕ СА СРПСКИМ ПРИЈАТЕЉИМА

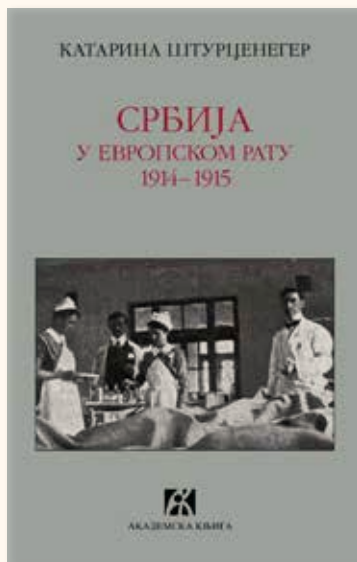
Скоро ми је жао што и ја нисам умрла. Била би то потпуна жртва хуманом позиву за који сам се определила. Треба, дакле, и даље живети са сећањем на ово благословено време проведено у овом свету јада, љубави, рада, и пожртвованости.

У мом сећању посебно место имају херојска лица српских госпођа, узора нације. Одајмо пошту мртвима, али будимо правични према живима! Знајмо да ценимо њихову милосрдну активност, њихове успехе! Поред Кола сестара, које смо већ често виђали на делу, сећам се и других одбора госпођа, задојених истим духом, који су се старали о војницима и њиховим породицама, о инвалидима, о удовицама и сирочићима – без ривалства и љубоморе, као што се то, на жалост, често дешава у одборима госпођа. Овде су они допуњавали једни друге.

Звали се они Коло сестара, Женско друштво, Одбор кнегиње Љубице, сви су записали хуманост и патриотизам у свој програм; сви су спремни да жртвују своје здравље, своју имовину, свој живот ако затреба, за Бога, и за отаџбину, за цркву и за државу, за несрећне и за сиротињу.

Враћајући се у моју лепу отаџбину, кажем вам „Збогом!“, топло и из дубине срца, свима вама, моји српски пријатељи! Нека

²⁶¹ Србија у рату 1914-1916: истинити доживљаји илустровани са 120 фотографија Швајцаркиње немачког порекла у служби Црвеног крста, Катарина Клара Штурценегер, прев. Миљивоје Марковић (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2014), 137, 156.

Катарина Штурценегер, *Србија у европском рату 1914-1915* (Нови Сад, 2009)

напори који испуњавају ваше душе светим пламеном буду крунисани успехом, а ваша отаџбина нека ужива чврст и трајан мир, који би учинио крај крвавим догађајима, што потресају народ пуне четири године!

Србијо! Славна у борбама, славна у сїрадању! Нека ти твоја будућност буде исто тако славна у твојим делима мира и цивилизације!

Глава десета

ИЗ СРБИЈЕ У ШВАЈЦАРСКУ, У РАТНО ВРЕМЕ

[...]

[...] А ти, драга и мала Србијо, пошто не можеш сада да живиш у миру и да ствараш своју културу, продужи да носиш свој тешки терет, храбро и с поуздањем у Бога. Да, ти још ниси стигла до свога циља, јер увек нове препреке искрсавају пред тобом, ново камење спотицања препречује ти пут. Рањавана, угњетавана, час од једног час од другог, ти наилазиш стално на нове тешкоће. Од тебе се тражи да вратиш оно што ти је Букурештански уговор легално дао; ти ризикујеш да будеш уплетена у неки пети рат, и ако кренеш према Јадрану, једно четвороструко „Стој!“ одјенкуће у твојим ушима. Међутим, *твоја жеља да имаш једну луку на мору леишмна је и разумљива.*

Да, да су ти оставили оно што си добила у балканском рату, да те велике силе нису истерале из Драча, сада би мир владао сигурно у твојој земљи и вероватно у целом свету!

Шеф бриџанске војно-саниџейске мисије за Србију (1915)

Вилијам Хантер (William Hunter, Балантре, Ершир, Шкотска, 1. јун 1861 – Лондон 13. јануар 1937), најстарији син Роберта Хантера из Биркенхеда, малог места у северозападној Енглеској. Био је ожењен (1894) Беатрисом, кћерком народног посланика за округ Сари у југоисточној Енглеској.

Дипломирао је медицину на Универзитету у Единбургу (1883) и као изузетан студент добио је награде и стипендије за даље школовање, а касније и за научна истраживања. Студије у Лајпцигу провео је на раду у лабораторији за патологију (1884), а по повратку у Единбург наставио је рад у лабораторији за физиологију. Његова награђена докторска дисертација (1886) тицала се физиологије и патологије трансфузије и екстравасације крви. Био је активан у научном животу Единбурга као члан,

Вилијам Хантер (1861-1937)

потом и председник Краљевског медицинског друштва у шкотској престоници. После специјализације у Бечу бавио се истраживањима у лабораторији за патологију у Кембриџу (1887-1890). Његова истраживања била су посвећена питањима пернициозне анемије. За време медицинских истраживања боравио је у Стразбуру.

После Кембриџа, Хантер је постао лекар сарадник у Болници западног Лондона и у Болници за заразне болести у Лондону. Касније је радио у лондонској болници Черинг Крос и у њеној медицинској школи, као лекар сарадник и предавач практичне медицине и патологије. Био је декан медицинске школе при болници Черинг Кос (1910-1915). По повлачењу из активне службе постао је лекар-консултант.

У историји медицине Хантер је остао упамћен по двадесетогодишњим истраживањима пернициозне анемије и по научним радовима посвећеним овом проблему. Од великог научног значаја су и његова схватања о утицају хроничне локалне инфекције на целокупно тело човека. За научни рад додељена су му универзитетска почасна звања. Хантер је био истакнути члан неколико британских медицинских друштава. Био је лекар-консултант британске Источне команде у Првом светском рату и пуковник шеф британске војно-санитетске мисије за Србију 1915. За свој рад одликован је бројним признањима, између осталог носио је Британског Витешког ордена Бата, у класи компањона за услуге у рату, и Краљевског Ордена Светог Саве.²⁶²

ЕПИДЕМИЈЕ ПЕГАВОГ ТИФУСА И ПОВРАТНЕ ГРОЗНИЦЕ У СРБИЈИ 1915. ГОДИНЕ - ПОРЕКЛО, ТОК И ПРЕВЕНТИВНЕ МЕРЕ УПОТРЕБЉЕНЕ У ОБУЗДАВАЊУ ПЕГАВОГ ТИФУСА И ПОВРАТНЕ ГРОЗНИЦЕ

**Етиолошка и студија о превенцији на основу докумената
Британске војне санитетске мисије за Србију, 1915. године
(са картама и графиконима) 263**

Главна седишта болница била су:

Обласи Е... Ужице

262 Милан Грба, поговор „Биографија Вилијама Хантера“ у *Епидемије његавог тифуса и њоврашне грознице у Србији 1915. године: њорекло, њок и ѡревенѡивне мере у ѡѡшребљене у обуздавању његавог тифуса и ѡврашне грознице: еѡиолошка и сѡудија о ѡревенцији на основу докумената Британске војне санитетске мисије за Србију, 1915. године; (са картама и графикама)*, Вилијам Хантер (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2016), 263-264; *Who Was Who 1929-1940*. 1941. Наведено према Британском биографском архиву (British Biographical Archive). BBA. Part 2. Microfiche number 1565; „William Hunter, C. B., M. D. LL. D., F. R. C. P. Consulting Physician, Charing Cross Hospital“. *The British Medical Journal* Vol. 1, No. 3968 (Jan. 23, 1937): 198-199, <http://www.jstor.org/stable/25355507> (преузето 10.09.2019); [https://en.wikipedia.org/wiki/William_Hunter_\(surgeon\)](https://en.wikipedia.org/wiki/William_Hunter_(surgeon)) (приступљено 10.09.2019); https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%92%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%98%D0%B0%D0%BC_%D0%A5%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80 (приступљено 10.11.2019).

263 *Епидемије његавог тифуса и ѡврашне грознице у Србији 1915. године: њорекло, њок и ѡревенѡивне мере у ѡбуздавању његавог тифуса и ѡврашне грознице: еѡиолошка и сѡудија о ѡревенцији на основу докумената Британске војне санитетске мисије за Србију, 1915. године; (са картама и графикама)*, Вилијам Хантер (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2016), 24, 25, 61, 90, 91.

Чачак
Краљево
Крушевац

Суочавање са заразним болестима у Србији

[...] Од свих ратних зараза пегави тифус је био најопаснија заразна болест. [...]

У Србији су се пре Првог светског рата најмање тројица лекара бавила пегавим тифусом са емпиријске и научне стране проблема ове заразне болести. Јарослав Кужељ је у *Српском архиву за целокујно лекарство* (1903) објавио расправу о пегавом тифусу у околини Чачка 1902. године. Војислав Кујунџић је у *Здрављу* (1913) описао појаву пегавог тифуса у Битољу за време Балканских ратова, док је Јован Кујачић у *Народном здрављу* (1913) дао стручни преглед пегавог тифуса. [...]

Међународна санитарна комисија за сузбијање заразе

[...] Хантер и Жобер, чија је мисија од 100 француских војних лекара стигла постепено у Србију од краја марта 1915, поднели су извештаје о дотадашњем раду. Пре доласка француске мисије у Србију, Министарство унутрашњих дела је, у сарадњи са Министарством војним, одлучило о распореду и раду ове мисије у земљи. По овом плану мисија француских лекара је требало да ради распоређена у четири основне групе: прва група у новим крајевима, осим пријеполског и рашког округа; друга група у ваљевском

Вилијам Хантер као пуковник шеф британске војно-санитетске мисије за Србију 1915.

Вилијам Хантер, *Епидемије пегавог тифуса у Србији 1915* (Нови Сад, Београд, 2016)

и подринском крају; трећа група у београдском и смедеревском округу; и четврта група у чачанском, ужичком, пријеполском и рашком округу. [...]

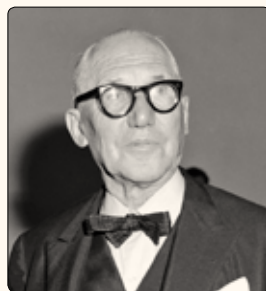
III

Војне околности пре избијања епидемије

[...] Други напад Аустријанаца уследио је у септембру на истоветним правцима - то јест преко Дрине са босанске границе, али нешто јужније. Још једном Срби су непријатеља одбијали шест седмица на фронту дужине 100 миља у планинама близу границе, али мала српска армија је предуго бранила фронт са недовољним снагама и залихама. Морали су да се повуку на краћи фронт (на реци Колубари). Почетком новембра Аустријанци су кренули са великом силом: битка код Рожња била је кључна за Ваљево, које су Срби евакуисали, а планине око Колубаре биле су кључне за цео округ. Београд је морао бити евакуисан и до краја новембра Аустријанци су заузели фронт на линији од Чачка до Београда. Позиција српске војске била је крајње очајна, постојала је само једна ускотрачна пруга за снабдевање положаја, били су готово без муниције и без подршке тешке артиљерије. Бранили су најбоље што су могли висове на Руднику, али су морали да их препусте непријатељу, отварајући пут за Крагујевац, седиште њиховог јединог арсенала. [...]

„Да Винчи наше епохе“

Ле Корбизје (Le Corbusier, право име Шарл Едуар Жанре-Гри, Charles Edouard Jeanneret-Gris, Ла Шо де Фон, Швајцарска, 6. октобар 1887 – Рокбрун Кеп Мартен, Француска, 27. август 1965), француски архитекта и мислилац швајцарског порекла, „Да Винчи наше епохе“, који је својом генијалношћу и виртуозношћу обогатио архитектуру капиталним делима и идејама. Његов многострани ренесансни дух изразио се и у урбанизму, становању, сликарству и истраживању, окупљајући око себе многе чувене архитекте из целог света. Крајем треће деценије XX века бележи своје највеће успехе - пројектује Швајцарски павиљон у Универзитетском граду у Паризу, зграду Министарства лаке индустрије (Центросојуз, 1929) у Москви, стамбени објекат l'Unité d'habitation у Марсеју, Чандигар, нову престоницу Пенџаба у подножју Хималаја (1951), палату Лиге народа у Женеви, палату Уједињених нација у Њујорку и друге јавне и сакралне објекте (капеле, цркве, манастире), као и неколико мањих објеката који спадају међу бисере светске архитектуре. Ле Корбизјеове идеје коришћене су

Ле Корбизје (1887-1965)

и за архитектонско решење нове бразилске престонице Бразилије, као његовог највећег урбанистичког подвига.

Са својим пријатељем Августом Клипштајном (August Maria Klipstein, 1885-1951) 1911. креће на путовање чије је одредиште Константинопољ. Од маја до октобра, два пријатеља путују маршрутом: Берлин, Дрезден, Праг, Беч, Вак, Будимпешта, Баја, Ђурђу, Београд, Књажевац, Ниш, Букурешт, Трново, Габрово, Шипка, Казанлик, Адријанополис, Родосто, Константинопољ, Бурса, Дафни, Атос, Солун, Атина, Итеја, Делфи, Патрас, Бриндизи, Напуљ, Помпеја, Рим, Фиренца, Луцерн. Своје утиске са вишемесечног крстарења Ле Корбизје бележи у свом дневнику путовања са великим бројем цртежа. Фрагменте својих белешки објавиће као чланке, а касније их изнова сакупља и комплетира како би од њих сачинио књигу. Међутим, рат спречава њено издавање, па тек после педесет година коначно одлучује да штампа свој младалачки књижевни путопис. Издаје га 1965. уз детаљно тумачење, ослањајући се само на своје сећање. Тако је настало *Путовање на Исток*, аутентично сведочанство о открићу саме архитектуре – „величанствене игре облика и јединственог система ума.“

ПУТОВАЊЕ НА ИСТОК²⁶⁴

У току ноћи су најавили да стижемо у Београд. И читава два дана смо се ослобађали илузија о њему, али тако поуздано, тако дефинитивно: пошто је то град хиљаду пута мање дефинисан него Будимпешта! Ми смо замишљали капију према Истоку, која врви од сликовитог живота, настањен сјајним и налициканим коњаницима који носе перјанице и лаковане чизме!

[...] Његов положај је, међутим, задивљујући, као и положај Будимпеште. У једном мирном крају града налази се изузетан етнографски музеј, са ћилимима, одећом и... ћуповима, дивним српским ћуповима које ћемо тражити по брдима Балкана око Књажевца. Овде се стиже једном малом белгијском железницом, вртоглаво несигурном, која иде дуж бугарске границе. Дуж ове трасе, у њеном кланцу они граде нову такозвану „стратешку“ линију. Она се налази директно на домету бугарских пушака, и несумњиво ће у року од годину дана довести до затварања белгијске линије. Француски инжењер који нам све ово прича док буши тунел, могао би да плаче суочен са таквим апсурдом.

264 Le Korbizje, *Putovanje na Istok* (Loznica: Karpos, 2015), 46, 47.

Le Korbizje, *Putovanje na Istok*: Austrija, Mađarska, Srbija, Rumunija, Bugarska, Turska, Grčka (Loznica, 2015)

Даље се иде пешице или запрегом. Природа Србије је савршена! Путеви миришу на камилицу. Жито шушти у равници, а затим на бескрајним пољима висоравни кукуруз ствара једну широку, немарну и клонулу арабеску на пурпурно црној позадини фарме. Гробље у Неготину је представник своје врсте. Мораћемо да причамо о гробљима, али хајде да сачекамо Стамбол.

Монуменџална хроника

Ребека Вест (Rebecca West, право име Сисили Изабел Ферфилд, Cecily Isabel Fairfield, Лондон, 21. децембар 1892 – Лондон, 15. март 1983), британско-ир-скасписатељица и новинарка. Писала је есеје и чланке за *New Yorker*, *New Republic*, *Sunday Telegraph*, *The New York Herald Tribune*. „Рођена је као трећа и најмлађа ћерка Ирца Чарлса и Шкотланђанке Изабеле Ферфилд. Право име јој је Сисили Изабел Ферфилд, а у књижевни живот ушла јпод псеудонимом Ребека Вест. [...] Први текст, писмо листу *The Scotsman*, објавила је као четрнаестогодишња ученица, а први роман, *Агела*, написала у седамнаестој години. [...] Године 1911. написала је први позоришни приказ за *Evening standard*. Са деветнаест година дебитује у часописима *Слободна жена* и *Нова слободна жена* са текстовима на тему политике и женских права. Две године провела је као новинар, књижевни критичар и заменик главног уредника у часопису *Слободна жена* (*The Freewoman*). Истовремено ради као новинар и за знатно познатији *Кларион* (*Clarion*), тако да већ са двадесет година постаје познато новинарско име.

Ребека Вест (1892-1983)

[...] Први пут у Југославији борави на Ускрс 1936. а годину дана касније долази са супругом, банкарком Хенријем Ендрузом. Оба пута домаћин им је био Станислав Винавер, а у пратњи јој је често била Аница Савић Ребац. Трећи и последњи пут долази у лето 1938. Након ових путовања настала је књига путописа *Црно јајње и сиви соко* (*Black Lamb and Grey Falcon*, 1941), значајна јер је дала аутентичан увид у врло сложено друштвену и политичку ситуацију Југославије. Дело је настало под утицајем и вођством Станислава Винавера, који је у књизи средишњи лик. Књига је први пут објављена 1941. у Њујорку, а почетком 1942. у Лондону, након чега је доживела више издања. Везе са Винавером одржавала је и по избијању рата, када му је понудила азил у Енглеској, што је Винавер одбио. Током рата помагала је избеглицама из Југославије. [...]

„По општем мишљењу, најзначајније дело Ребеке Вест јесте њен обимни путопис о Југославији *Црно јајње и сиви соко* 1941. Чим се појавила ова књига је била обасута пробраним и крупним речима. О њој се писало као о једној од ‘великих књига духовне побуне против XX века’ (Њујоркер), као о ‘монументалној хроници’ (Њујорк Тајмс) и ‘љубавној афери’ са Југославијом, која подсећа на Хемингвејев занос Шпанијом (Њујорк Хералд-Трибјун). Колико је интересовање ова књига изазвала у англосаксонском свету сведочи и чињеница да је доживела бројна издања.“²⁶⁵

265 https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D0%B0_%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82 (преузето 10.11.2019).

За књижевне заслуге 1959. добила је од британске краљице витешки орден Даме Британске империје, а у Србији одликована Орденом Светог Саве.²⁶⁶

ЦРНО ЈАГЊЕ И СИВИ СОКО Путовање кроз Југославију²⁶⁷

Мојим пријатељима у Југославији,
који су сада сви мртви или поробљени.
Подари им отаџбину за каквом чезну,
и начини их поново грађанима раја.

ПРОЛОГ

[...] О томе нисам могла ништа да закључим, јер нисам знала ништа о Јужним Словенима нити сам познавала иког ко је о њима ишта знао. Једино што сам знала било је да припадају балканским народима који су играли необичну улогу у историји британске добротe и милосрђа пре Првог светског рата и неколико година потом. Пре него што су сваки за себе и у различито време извојевали независност током XIX и XX века, Јужни Словени били су хришћански поданици Турске или Османске империје, која их је неизмерно угњетавала и веома лукаво хушкала једне на друге, да се не би заједнички дигли на устанак. [...]

„А у Југославији“, рече мој муж уз смешак, „сви су срећни.“ „Не, не“, рекох. „Нисам тако мислила, али...“ Оно што сам желела да му саопштим није се могло изрећи, јер је имало безброј облика и било је сасвим другачије од оног што смо навикнути да саопштавамо речима. Наставих, замуцкујући: „Ми на Западу нисмо толико богати колико мислимо. Или, тачније, имамо тако мало онога што људи на Балкану имају у изобиљу. Кад их погледаш, помислиш да немају ништа. Жене које су направиле ове хаљине изгледале су као да немају ништа. Али да ови малоумници овде нису упропастили вез, видео би да народ чије је то дело има више од нас.“ [...] Никада нисам

²⁶⁶ Српски биографски речник. 2, В - Г, s. v. „Вест, Ребека.“

²⁶⁷ Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko: putovanje kroz Jugoslaviju*, prev. Ana Selić (Beograd: Mono & Mañana, 2004), 24, 27, 347, 360, 477, 858.

Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko*
(Beograd, 2004)

сасвим сигурна у реалност онога што видим ако то видим само једном; знала сам да ће све до оног часа док ми се оно што сам видела не уреже у чула и памћење тако да успостави доказе о свом непобитном објективном постојању, постојати опасност да остане само део мог, приватног сна. Зато у паници рекох: „Морам да се вратим у Југославију, у ово доба идуће године. У пролеће, за Ускрс.“

СРБИЈА

Воз

[...] Били смо у Србији. Изашли смо на перон и удахнули ваздух који је био ваздух Србије. Он се разликује од ваздуха Босне онако како се у Шкотској ваздух у низијама разликује од планинског – сувљи је и, како се то каже за пециво, растреситији. [...]

БЕОГРАД I

[...] Против њих [јаничара] је Карађорђе, Црни Ђорђе, оснивач династије Карађорђевића, генијални свињар, 1804. године дигао устанак. Опсео је тврђаву и она му се, 1806. предала. До 1810. ослободио је целу земљу до Параћина и Крушевца. Али када је Србија 1813. постала руски савезник у рату са Турцима, руска неспособност упропастила је сва њена достигнућа и Турци су се вратили у Београд. Сурово су се осветили за Карађорђев устанак. Побили су све мушкарце који нису успели да се на време склоне у Шумадију, територију јужно од Београда која је била део старе српске краљевине. Много жена и деце продали су у робље. Потом се јавио други српски вођа, Милош Обреновић, који је убедио Русију да му пружи подршку у устанку против Османског царства. Устанак је био успешан. Био је превише успешан. Русија није желела да Србија буде сасвим слободна, већ да постане саставни део њеног царства. Али Срби су показали такву чврстину и снагу да Београд није могао постати ништа друго него престоница слободне Србије. Али Србија је опет била преварена и победа коју је извојевала била јој је одузета. Да не би била сувише слободна, била је принуђена да дозволи да у Београдској тврђави остане турски гарнизон.

БЕОГРАД IX

[...] Прекрасан српски пејзаж, овде као спој шкотске низије и Нове Енглеке, са мноштвом златнозелених врба, и долинама препуних белих рада, и шумама које као да крију нимфе, пролазио је неколико часова поред нас. [...]

ЕПИЛОГ

[...] Доброта је предивна и бесмртна. Згажена, она се поново усправља, и људска бића чепркају по прабини да би нашла њене прве зелене изданке, наговештаје њеног повратка. Врста не може преживети без узајамне добротe између мушкараца и жена, старих и младих, државе и појединца. Мржња претходи љубави, доносећи мрзитељу чудна и дивна задовољства, но њена дела су кратког века; глава је одсечена од тела пре времена природне смрти, лаж се изговара да би спречила да план другог ниткова уроди плодом. Пре или касније друштва се уморе од прављења мозаика од тих злих фрагмената; па чак и ако царство мржње траје неколико векова, оно у стварном времену не заузима никакав простор, оно је пукотина у стварности, и ни највећа пљачка материјалних добара, ни светски јуриш на руднике и житнице, не могу је затиснути суштином и смислом. Југословени, које је историја често терала на грех, потпуно су свесни разлике између добра и зла. Они знају да држава која признаје обавезу правде и милости, што значи држава која брани својим грађанима да се предају ружнијим облицима мржње и омогућава им да живе у складу са љубављу, има више прилике да опстане него држава заснована на убилачком и пљачкашком јуришу; такође знају да, ако се приклони пред државом заснованом на мржњи а да јој се свом силом не одупре, држава заснована на љубави у стварном свету мења свој предзнак. Стога су одлучили да је боље да Југославија буде уништена него да се потчини Немачкој и преживи, а тај избор су учинили из љубави према животу, а не из љубави према смрти. [...]

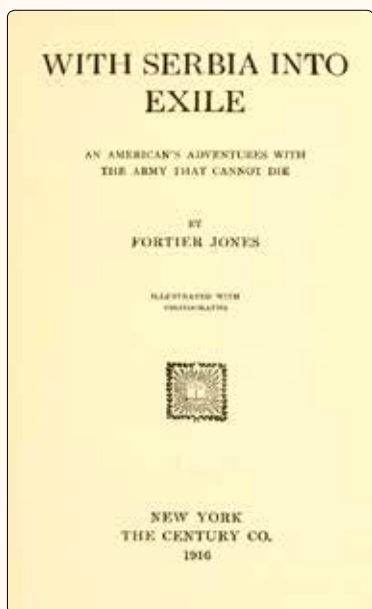
Американац одушевљен српским шрећейозивцима

Пол Фортје Џоунс (Paul Fortier Jones, Саладо (Тексас, Сједињене Америчке Државе), 18. април [1892?] 1893 – Њујорк, 24. новембар 1940), амерички новинар, четврто од петоро деце др Семјуела Џексона Џоунса (1858-1918) и Шарлот Халаран Џоунс (1860-1904). Школовао се у родном Тексасу, где постаје новинар. Касније ради у дипломатији, као саветник америчког амбасадора у Русији. Током Првог светског рата служи у Краљевским ваздухопловним јединицама и у Сигналном одреду САД. Био је и представник за страну књижевност издавачке куће Harper & Brothers.

Крајем 1915. извештава као новинар из Србије и са српском војском прелази преко Албаније. О својим ратним данима у Србији 1916. у Њујорку објављује књигу *With Serbia into Exile: An American's*

Пол Фортје Џоунс ([1892?]1893-1940)

With Serbia into Exile: An American's Adventures with the Army that cannot die by Fortier Jones (New York, 1916)

Adventures With the Army That Cannot Die (New York: The Century Co., 19 August 1916), посветивши је српским чичама,²⁶⁸ трећепозивцима, који су га нарочито одушевили.

Краљ Југославије Александар Први Карађорђевић одликовао га је Орденом Светог Саве.

Пет година касније (октобра 1921) оженио се познатом вајарком Корнелијом Волас (Cornelia Wallace, 29. октобар 1898 - 29. децембар 1975) из Камерона (Тексас) која је студирала у Савезу студената уметности (Art Students League).²⁶⁹ Живели су у Њујорку и Паризу.

Пол Фортје Џоунс настрадао је у аутомобилској несрећи 24. новембра 1940. Лист *Камерон хералд* (*The Cameron Herald*, Камерон, Тексас) пренео је вест о његовој смрти: „Пол Ф. Џоунс погинуо је у саобраћајној несрећи у суботу увече када су његова кола ударила у фудбалски аутобус. Несрећа се догодила у Њу Џерсију, недалеко од Менхетна, приликом његовог повратка у Њујорк. Господин Џоунс завршио је викенд посету њиховој сеоској кући и док се враћао у њихов стан у Њујорку, догодио се судар.“

У време смрти био је административни секретар Савета при Министарству спољних послова САД.

Џоунсово дело посвећено Србији доживело је бројна издања разних издавача²⁷⁰ на енглеском језику, а у преводу на српски језик, *Са Србијом у изнанси*во:

268 Посвета аутора на насловној страни: *To the memory of the cheechas of Serbia this book is reverently dedicated* [Ова књиџа је са великим поштовањем посвећена сећању на српске чиче – прим. примр.]

269 Детаљније о Корнелији Волас Џоунс: <https://www.findagrave.com/memorial/94141382/cornelia-jones> (приступљено 22.06.2019).

270 University of California Libraries (January 1, 1916), Grosset & Dunlap, New York [1916], William Briggs, Toronto (1916), Grosset & Dunlap (1966), Cosimo Classics, New York (21 December 2007), Kessinger Publishing, LLC (December 22, 2008), University of Michigan Library (April 27, 2009), BCR (Bibliographical Center for Research) BCR (Bibliographical Center for Research) (September 23, 2009), BCR (October 27, 2009), BiblioLife (27 October, 2009), Read Books (November 27, 2009), Skinner Press (November 27, 2009), Nabu Press [s. l.] (2010), Hardpress Publishing (28 January 2013), CreateSpace Independent Publishing Platform (August 21, 2014), Scholar's Choice (February 8, 2015), Palala Press (4 December, 2015), Palala Press (May 7, 2016), Palala Press (May 21, 2016), Palala Press (May 24, 2016), Forgotten Books (19 June 2016), Wentworth Press (August 29, 2016), Forgotten Books (FB&C Ltd) (June 9, 2017) (Classic Reprint Series [луксузно издање]), Sagwan Press (February 2018), Forgotten Books (8 March, 2018), Scholar Select etc.

Ова књиџа чува се у фондовима Јавне библиотеке у Њујорку, Државног Универзитета Мичиген, Универзитета Калифорнија, Конгресне библиотеке, Универзитета Алберта, Универзитета Корнел итд.

Српски сељаци беже из својих кућа пред Немцима који се приближавају (из књиге *With Serbia into Exile*, 1916)
(© Underwood & Underwood)

Чича и његов бивак - један од многих стражара дуж Источне пруге

доживљаји једној Американца са војском која не може умрећи, објавили су га 2015. „Прометеј“ (Нови Сад) и Радио-телевизија Србије (Београд) у оквиру Едиције *Србија 1914-1918*.²⁷¹

СА СРБИЈОМ У ИЗГНАНСТВО - доживљаји једног Американца са војском која не може умрети²⁷²

Друго поглавље

Српске чиче

*У сјомен и сећање на српске чиче:
„Остјари са мнош! Најбоље ће шек доћи...“²⁷³*

[...] Од свих свежих, неотрцаних ствари које је Србија у изобиљу нудила посетиоцу са Запада, ниједна није довољно дочаравала прави дух нације, а сигурно ниједна није била тако живописна и привлачна као ове чиче из војске. Чича значи „старац“, и у Србији где мушкарци старе брже него било где другде у свету, то име се народски користи за мушкарце старије од тридесет година. Међутим, чиче са четврте линије²⁷⁴ имају од четрдесет пет до безброј година. Србин, изгледа, никада није престар да се бори.

271 Видети и: Војкан Николић, прир., *Српске чиче на бранику оцабине* (Горњи Милановац: Лио, 2013); Ратомир Дамјановић, прир., *Расјеће Србије...*, 242, 244.

272 Фортијер Џонс, *Са Србијом у изнанствво: аваншуре једној Американца са војском која не може умрећи* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2015), 39, 40, 42, 50, 51, 277-278. Наслов оригинала: Fortier Jones, *With Serbia Into Exile: An American's Adventres with The Army that cannot die* (New York: The Century Co., 1916).

273 Robert Browning (1812-1889), *Rabbi Ben Ezra*: „Grow old along with me! The best is yet to be...“

274 У првом позиву били су мушкарци од 20-30 година, у другом 31-37 и у трећем 38-45 година. Последњу одбрану чинила су годишта старости 45-50 година.

Wounded Chechens being transported to a hospital

Рањене чиче превозе у болницу

"A man does not die a hundred times," said the Little Sergeant

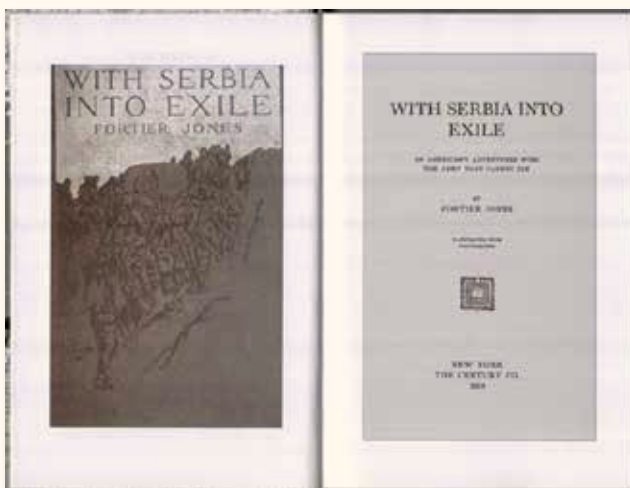
„Мушкарац не умире стотину пута“, рекао је
Мали наредник

Нису носили униформе, ови патријарси војске, и док су марширали, представљали су просјачки строј у ручно израђеним дроњцима, у исто време комичан и дирљив. Једна од ствари са којом су Срби морали да се носе јесте да гледају своје дедове у прљавим ритам, неокупане, полуизгладнеле, модре од хладноће, покисле до голе коже, од којих многи болују од реуматизма, скорбута, неуралгије и који у последњим данима своје нације умиру од рана, хладноће и глади.

Чиче су били ти који су ме прво дочекали када сам стигао у Србију. Никада нећу заборавити како сам се осећао у Ђевђелији, пограничном граду између Грчке и Србије, када сам кроз прозор воза угледао првог чичу. Питао сам се да ли је то типичан српски војник, јер није изгледао ни дана млађи од седамдесет, упркос широком кезу на лицу када је видео групу америчких радника. Било је то усред лета и било је врело као у јужној Италији, али је стари друшкан био обучен тако добро као што бисмо се ми обукли за међаву. На раменима је носио дебели вунени плашт од смеђе ручно израђене тканине, на који је била накачена шиљата капуљача намењена да се навуче преко главе у време падавина и која би тако навучена давала монашки изглед његовој необичној ношњи. Испод плашта је носио прслук од овчије коже са вуненом поставом, и то у јулу. Испод тог прслука била је ланена кошуља, домаће производње, а носио је и дуге панталоне које су биле уске на листовима и бутинама, али позади врећасте као димије. Имао је на себи дебеле, вунене чарапе које је навукао преко панталона до колена, попут оних голферских, са дебелим порубом сјајних, дречавих боја. На његовим стопалима биле су полуципеле, полусандале, зване *ојанци*. Његов чудан изглед чинио је да заборавиш колико је заправо стар и бедан јер упркос његовом веселом лицу, није био ништа друго до пропао човек, ни с чим што би га чекало у животу, осим да чува ту ужарену пругу док његови синови и унуци гину на границама.

Фортијер Џонс, *Са Србијом у изгнанство: авантуре једног Американца са војском која не може умрећи* (Нови Сад, Београд, 2015)

Упоредна и главна насловна страна српског издања *With Serbia into Exile*, 2015.

Када сам га угледао како стоји тамо у прабини на врућини, пали су ми на ум Ланијерови дијалектом испевани стихови:

Каква корис' од мене старе дршке, кад ми живот већ сав памук побро.²⁷⁵

Но, то је било због тога што о Србији нисам знао ама баш ништа. Ни изблиза „живот није побро сав памук“ тим чичама. Скоро милион Немаца, Аустријанаца и Бугара побринуло се за то неколико месеци касније, али је берба, Богу хвала, била обострана.

Како је спори воз милео северније кроз Србију, све смо се боље упознавали са чичама. На сваком малом мосту било их је по четворица, по двојица на сваком крају, и живели су у малим склоништима од шибља, која су личила на вигваме. На станицама су чете њих биле распоређене уз пругу, гротескне групе, неугледне и прљаве, са свакојаким пушкама пребаченим преко погнутих рамена [...]

Многе би се епизоде могле препричати, али је она из Чачка можда једна од најбољих.

Чачак се налази на ужичкој грани пруге уског колосека Источне железнице. Мало јужније је Краљево. Када је Бугаре њихова прва велика навала довела у околину Ниша само захваљујући својој бројности, престоница је премештена у Чачак, што је наводно било привремено безбедно уточиште. Међутим, Немци се, као и обично, нису борили онако како је њихов непријатељ претпостављао. Ризикујући по најтежим путевима, изненада су запретили

275 Сидни Клоптон Ланје (1842-1881), *Моћ молићве* (*The Power of Prayer*) (1875): „What use am dis ole cotton stalk when life done picked my cotton?“

новој престоници са северозапада, терајући владу на југ, прво у Краљево, онда у Рашку, Косовску Митровицу, Призрен и Скадар. Чиче су браниле Чачак. Три пута су им Немци претимали град, и сваки пут би га чиче повратиле. Тек када су четири петине њих биле онеспособљене, Немци су успели да заузму град.

Са пушкама свих могућих врста, превише старим за праве војнике, одбачених од прве три линије одбране, чиче из

Чачка суочиле су се са најбољим трупима које је Немачка могла да сакупи, савршено наоружаним, изврсно опскрбљеним, које су имале осећај, изнова и изнова потврђиван, да се цела нација мрви пред њима. Међутим, чича не зна само како да преживи на нешто мало сувог хлеба дневно, и ни на чему другом; зна и како да лежи уз дрво или да се претвори у камен, и како је Србија била на самрти, и он је само желео да умре.

Верујем да су чиче осећале губитак своје земље снажније од било кога другог. Већина њих је проживела скоро читаву њену слободну историју. За разлику од образованог Србина, они нису могли да схвате политичку позадину иза тренутног вела таме. Ипак још нисам чуо да се иједан жали. [...]

Fortier Jones, *With Serbia Into Exile* (New York, 1916)

Дванаесто поглавље

Када је стигао први брод

[...] У мислима сам се вратио у мрачну ледену зору близу Призрена када сам покрај пута нашао једног човека. Лежао је на гомили мокре, увеле сламе у старој крављој стаји прекривеној прљавштином и био је рањен. Поред њега је тињала бедна ватра – ватра која ће га вероватно надживети. На моје изненађење, говорио је нешто енглеског и разговарали смо о општим стварима, како се то чини у очајним околностима. Недалеко одатле, српски и непријатељски топови грували су у живахном сукобу.

„Колико су далеко ти топови?“, упитао сам, очекујући да ће одговорити „сат времена“ или „пола сата“, како Срби имају обичај да одговоре. Но, са муком се подигао на лакат и гледајући негде иза мене, рекао:

„Можда су сто година ближе него што су били пре четири недеље, али не више од сто година!“

Не више од сто година, ако иједан Србин буде остао да их отера, а и шта је сто година за народ који није изгубио свој идентитет током „500 година под Турцима“.

„Они се не базирају на цену“, одговорио сам. „Они нису створени такви. Они се само боре и надају.“

Кад се сада тога сетим, то ми се чини као најбољи опис српског народа који сам могао да дам. Пет векова су се истрајно борили и надали. Свима који су им били блиски њихова садашња несрећа је представљала најискренију личну тугу. Јер ако смирен и узвишен дух под најтуробнијим небом, ако непоколебив и несаломив патриотизам под искушењима која би се могла назвати врхунским, ако изванредна храброст и издржљивост која превазилази сва схватања, ако једноставна, постојана вера у велику и једноставну слободу, ако бесмртна посвећеност ономе што се сматра исправним и часним ишта више значе на свету, земљу Србију и национални дух Срба вреди сачувати. Они имају светлу будућност на коју им дају право огромна природна богатства њихове прелепе земље и крв њихових небројених хероја, и биће им дозвољено да је изграде. Ово је оно чему ме је у сваком смислу Повлачење тако јасно научило, да у то никада више нећу посумњати.

КРАЈ“

Врџан њознавалац џрошлости Дубровника и Корчуле

Винко Форетић (Корчула, 2. август 1901 – Дубровник, 17. јул 1986), хрватски историчар и архивиста. Студирао је историју и географију у Прагу, Бечу и Загребу, где је 1923. на Филолошком факултету дипломирао, а 1936. докторирао. Радио је као гимназијски професор 1925-1941, те архивиста у Државном (Историјском) архиву у Дубровнику 1941-1973, коме је 1944-1963. био и управник. Пензионисан је 1973. у звањима вишег научног сарадника и архивског саветника; од 1950. био је члан сарадник Југославенске академије знаности и умјетности (данас Хрватска академија знаности и умјетности). Врстан познавалац архивске грађе, проучавао је поглавито прошлост Дубровника и Корчуле, а знатан допринос остварио је проучавањем опште хрватске раносредњовековне историје, живота и рада Марина

Винко Форетић (1901-1986)

Држића, те хрватског народног препорода у Далмацији. Написао је око 250 тематски разноликих научних и стручних радова. Део његових написа посвећен је архивској проблематици, у којој се, уз рад на сређивању Дубровачког архива, нарочито истакао на пољу израде архивског законодавства и у питањима реституције дубровачке грађе. Лексикографским прилозима сарађивао је у више издања Лексикографског завода „Мирослав Крлежа“ у Загребу. Посмртно је у његову част издат *Зборник радова о Винку Форетићу* (1994). Главна дела: *Оток Корчула у средњем вијеку до г. 1420.* (1940), *Повијесни Дубровника до 1808*, I-II (1980) и *Жуја Придворје 1584–1984* (1984).²⁷⁶

ОТОК КОРЧУЛА у средњем вијеку до г. 1420.²⁷⁷

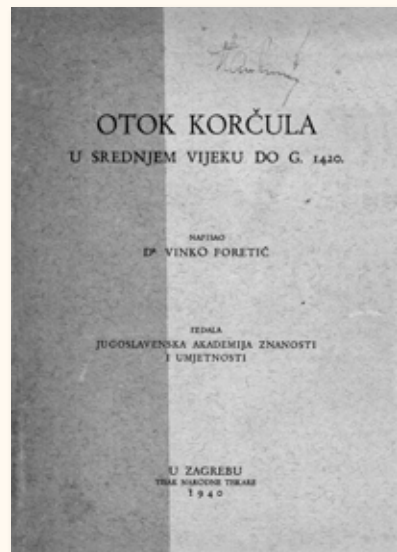
5. Раздобље од г. 1000. до 1254.

[...]

А. Од г. 1000. до 1185.

[...]

Експедиција Срацимира²⁷⁸ на оток Корчулу. Послије смрти великог бизантинског цара Манојла Комнена (1180) Немања, који бијаше већ сјединио приморске и загорске стране у једну државу, збаци врховну бизантинску власт. Бела II (III), угарско-хрватски краљ и Немањин савезник, ослободи од бизантинске власти Сријем и Хрватску јужно од Крке, које земље бијаше стекао Манојло још г. 1167. Он је ишао за тим, да истисне такођер Млечане, те ми видимо, да је Задар око г. 1180. уистину дошао под хрватску власт, па се тада и Хвар и Корчула ослободише млетачке власти, а то судимо из догађаја, који су се мало затим збили. Г. 1184. покуша хумски кнез Мирослав помоћу брата Срацимира,

Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420.
napisao Vinko Foretić (Zagreb, 1940)

276 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=20128> (преузето 15.02.2017).

277 Vinko Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420.* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1940), 35, 40, 41 (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti = Opera Academiae scientiarum et atrium Slavorum Meridionalium; knj. XXXVI).

278 У оригиналу је *Срацимир* (уместо *Сѝрацимир*). Овај облик имена јавља се и у Светосавској беседи проф. Радомира М. Илића из 1905, као и на другим местима.

да сада опет успостави над Корчулом некадашњу захумску власт, али у том не успије. Немања су и Мирослав настојали, да освоје и Дубровник. О догађајима нас код Корчуле извјешћују дубровачки љетописци Мавро Орбини, Гундулић и Рести. Гундулић и Рести говоре једнако. Ја ћу донијети у пријеводу, што пише Рести. Најприје приповиједа, како је 10. коловоза г. 1184. био Мирослав поражен од Дубровчана у поморској бици код Пољица, а затим дословно вели ово: „Али међутим Срацимир, други брат Немањин, пође против отока Корчуле и Виса,²⁷⁹ који му се не покораваху, иако бијаху у зависности од Захумља; превезе своје чете из Коношевице на оток Корчулу и пљачкаше га. Корчулани се и Вишани²⁸⁰ обратише за помоћ код дубровачке републике, која им једина могаше помоћи хитном помоћи своје флоте, побједничке над Славенима, подвргнувши оне отоке под своје покровитељство и заштиту. Дубровчани се помакоше са својом флотом према Корчули и заробише све лађе, којима се могао повратити Срацимир на копно, те би опсједнут на отоку; наставши се у тој погибли, уговори с Корчуланима, да га пусте слободно отићи с отока под увјетом, да ће он ослободити Корчулу и Вис²⁸¹ од било које подложности, којом би отоци били везани уз захумску бласт; према томе се уговору он повуче на копно, а они отоци постадоше слободни.“ [...]

Плодан књижевник и исџоричар

Мустафа Кемал Карахасан (Скопље, Македонија, 14. јул 1920 - ?), прозаист, драмски писац, есејист и преводилац, потиче из трговачке породице (отац Јусуф, мајка Нација, рођена Шаћир). Основну школу (1928-1932), средњу учитељску - француску школу (1932-1941) и Филозофски факултет (1955) завршио је у Скопљу. После Другог светског рата био је главни уредник емисија на турском језику Радио Скопља и листа *Birlik (Јединство)*, директор Театра народности у Скопљу, директор Основне школе „Тефејјуз“ („Напредак“, 1946-1956). Био је члан Извршног одбора Педагошког друштва Македоније и Србије, члан Савета часописа Настава и васпитање, *Sesler (Гласови)*, уредник часописа за жене *Yeni kadın (Нова жена)*, оснивач Клуба турских писаца у Скопљу (1950) и прве Драмске секције на турском, за коју је и припремио своје прве позоришне комаде: *Убеђивање*, *Џапан Носа* и *Наџер* (награђен првом наградом на фестивалу у Штипу 1950).

Мустафа Кемал
Карахасан (1920-?)

279 Очито погрешно написано мјесто *Ласџова* [прим. В. Форетића].

280 Погрешно мјесто *Ласџовци* [прим. В. Форетића].

281 Погрешно мјесто *Ласџово* [прим. В. Форетића].

Теме његовог прозног и драмског дела биле су углавном из живота турске народности у Македонији, у прошлости и садашњем времену. Писао је реалистички, поклањајући пажњу психолошкој обради ликова.

Песме, прозу, драме и друге радове на турском, македонском и српском објављивао је у часописима и листовима: Нов ден (1949), Нова Македонија (1949, 1951-1953, 1955, 1979), *Birlik* (1949, 1952-1959, 1961-1966, 1971-1972, 1976, 1980), *Македонка* (1950), *Yeni kadın* (1950), *Књижевне новине* (1950), *11 Октомври* (1950-1951), *Jeta e re* (1951, 1955), *Културни живој* (1951), *Gezimi* (1952), *Sevinç* (1952, 1953, 1957, 1959-1962, 1966), *Современосћ* (1952, 1953, 1955), *Народна заграда* (1953, 1954), *Просветно дело* (1953, 1954, 1955, 1971), *Физичко васпитавање на деца и младиња* (1953-1955), *Млада лијерајтура* (1954), *Разлици* (1954), *Чачански јас* (1955), *Просветен радник* (1955), *Наша деца* (1955), *Борба* (1957), *Наша сцена* (1958), *Змај* (1959), *Родител* (1960), *Црвена звезда* (1961), *Телеграм* (1962), *Јехона* (1962), *4. јул* (1962), *Rilindja* (1964), *Sesler* (1965-1976), *Tomurçuk* (1972, 1976-1977), *Бајгала* (1973), *Тан* (1975), *Гласник на институтот за национална историја* (1976), *Kuş* (1979) итд.

Заступљен је у публикацијама: *Yürü aydınlaşa* (Скопље, 1951), *Бијорски културно-научни собири* (Гостивар, 1973), *Творечкошо и револуционерношо живење на К. Раџин* (Титов Велес, 1974) итд.; био је редактор *Nasrettin Hoca'nın hikâyeleri* (*Насредин Хоџине приче*, Скопље, 1952)...

Награде и одликовања: Плакета основне школе „Тефејџуз“, Театра народности, СД „Слога“, Месне заједнице „Пионир“ Нови Београд, Савеза бораца Новог Београда, часописа Школа и живот (Осијек), Педагошког друштва СР Македоније, два Ордена заслуга за народ III степена, Братства и јединства II реда, Орден рада II реда, Орден за Војне заслуге са сребрним мачевима.²⁸²

Живео је у Београду.

САВРЕМЕНА ТУРСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О ЧАЧКУ И ОКОЛИНИ²⁸³

1. У припремним радовима за писање историје града Чачка и његове шире околине неопходно је указати на податке које о томе даје савремена турска историографија. Писац овог саопштења користи податке из књига: *Историја Турске*, чији су аутори академик проф. др Севим Али (Sevim Ali) и проф. др Јашар Јуџел (Yaşar Yücel) са Анкарског универзитета (од 1990. године до данас изашла су четири од шест планираних томова са око три хиљаде страница текста),²⁸⁴ и дела у дванаест томова историчара Озтуне Јилмаза (Öztuna Yılmaz).

282 *Leksikon pisaca Jugoslavije. III, K-LJ*, s. v. „Karahasan, Mustafa“; *Enciklopedija Jugoslavije. 6, Kap-Jat*, s. v. „Karahasan, Mustafa.“

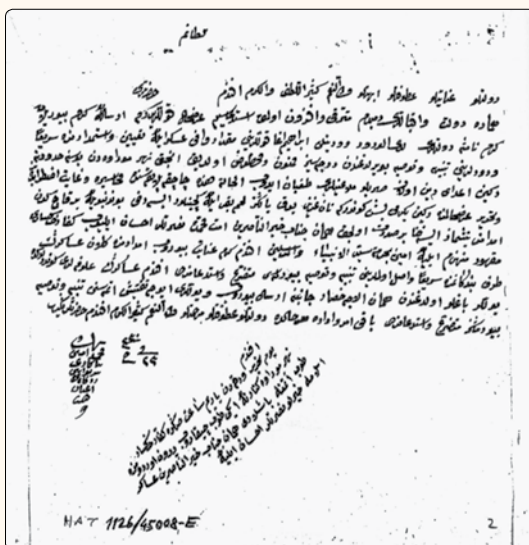
283 *Вишевековна историја Чачка и околине: зборник радова са научно-стручној скупи одржаној 28. и 29. октобра 1994. у Београду* (Београд: Удружење Чачана у Београду, 1995), [822]-823.

284 Yaşar Yücel, Ali Sevim, *Türkiye tarihi I-IV* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990-1992) [томови I и II објављени су 1990, том III 1991, а том IV 1992. године].

2. Град Чачак са околином није био толико значајан за турску историографију као градови Ниш, Београд, Шабац, Смедерево, Крагујевац, Крушевац, затим Приштина, Призрен и неки други. Међутим, неспорно је да је Градац/Чачак одмах после Косовске битке 1389. године постао средиште митрополије, али и да су турски војници ушли у Градац 1459. године и по уобичајеном поступку манастир Богородицу Градачку претворили у џамију. Временом, Градцу/Чачку се посвећује већа пажња која му је припала благодарјећи повољном геополитичком, саобраћајном и стратешком положају, па он као средиште западне Србије и њена веза са Јадраном и југоистоком Балкана и даље, током XVI и XVII века, добија ранг средишта кадилука.

Познато је да је касније, све до почетка процеса османизације Турског царства, оно дуго било толерантно према Српској православној цркви, њеној имовини и улози у српској просвети и култури. Ово претежно из разлога што су им Срби били потребни као савезници у њиховим походима на Европу а затим и као произвођачи хране. При свем том Срби нису могли учествовати у државној управи већ су били у положају обесправљене „раје“, али не треба губити из вида да је српска средњовековна држава - иако је временом губила територије - благодарјећи и своме богатству у племенитим металима и храни наставила да постоји у разним односима према Турској држави све до 1459. године, када је падом Смедерева коначно престала да постоји све до Карађорђевог устанка 1804. године.

3. Турска историографија указује на значај чачанског краја у доба похода султана Сулејмана Величанственог у години 1566. правцем Шабац-Београд. Тада се Чачак као седиште кадије звао Ески Хисарлук [Eski Hissarlık]. Турски географ Хаџи Калфа указује да у Смедеревском

11. јун 1815: Захтев који Емин-ага, управник Штипа, шаље Адем-паши тражећи помоћ за време опсаде Чачка. Адем-паша овај документ прослеђује Ибрахиму, управнику Скопља (NAT/1126-45008) (Османски архив, Истанбул) (Ојтун Ајберк Фират, Ана Радовић Фират, „Турски извори за историју Чачка за време Другог српског устанка“, у *Зборник радова Народни музеја Чачак* год. XLVIII (2018): 34)

санџаку постоји једна касаба која се назива *Џакџачка*, и преко које се иде ка Београду; Хаџи Калфа истиче да је Чачак због своје геополитичке и стратешке, као и саобраћајне важности и могао постати град кадилук, седиште главног кадије за ту област - високог османског функционера у то доба.

Познати турски путописац Евлија Челеби, око 1660. године, посетио је Чачак са околином и назвао га „крај-рај“. Његов спис, у којем на више места говори о Чачку и његовој околини, преведен је на српски и познат српској публици.

4. Из наведених и других разлога, све до српских устанака 1804-1815, Србија је дуго мировала а њени деспоти били у вазалском односу према Турској царевини и понашали се у њеном интересу. И Чачак је делио судбину тадашње Србије.

Тако дуго мировање Срба у односу на турску окупацију турска историографија тумачи: неслогом балканских православних хришћанских народа, што их је онемогућавало да организују заједнички отпор турском завојевачу; релативно хуманим односом Турака према неисламским житељима Царевине, нарочито према женама, и поштовање и повремено помагање развитка њихове културе, вере и цркве; доминацијом турске армије на балканском простору и шире; преласком у ислам приличног броја хришћана, довођењем од стране Турака исламских нетурских елемената и Турака из Анадолије, што је учвршћивало власт и доминацију ислама по српским градовима; најзад, увођењем правног поретка одређеног нивоа који негује регулисање земљишних поседа, културу становања, хигијену (хамами, чесме) итд.

5. Међутим, када се централна власт почела распадати а Турска царевина све више слабити и војно и економски, српска историографија, као и епска поезија бележе ослободилачке покрете Срба: ваљевских кнезова Ненадовића, Хаџи-Продана, Карађорђа и Милоша. У тим покретима учествује и народ чачанског краја, што бележи и турска историографија.

Тако, она истиче да су за време Аустро-турског рата 1788-1791. борећи се на страни Аустријанаца српски устаници Ваљевске нахије под командом оборкнеза Алексе Ненадовића напали Турке у Ваљеву и Чачку и заузели Чачак 1788. године, и том приликом су га и попалили протеравши турске борце и многе житеље. Слично се дешавало и када је аустроугарска војска освајала Чачак и околину. Иначе, у Првом српском устанку, о коме турска историографија пише опширно и доста објективно, град Чачак је ослобођен 1805. године. У Другом српском устанку истиче се значај боја на Љубићу када је погинуо и сâм командант турских трупа

- Ђаја (Кауа) Паша, а признаје се као јуначка и погибија војводе Танаска Рајића у одбрани топова устаника 1815. године.

Турски и српски извори²⁸⁵ се слажу да су Турци напустили Чачак 1815. године; није познато колико је ово насеље тада имало житеља, али 44 године касније било их је више од 1.500 да до данас њихов број нарасте до око 80.000.

285 У тексту који је најавио за посебно објављивање, аутор овог прилога анализом показује да је српски недељни лист *Цариградски гласник* у времену од 1885-1909. посведочио да су српско-турски односи попримали облике пријатељства и сарадње: турске власти су биле благонаклоне према Српској православној цркви, српским школама и установама културе, а нарочито је Стојан Новаковић истакао толерантност турских власти према народносној шароликости Цариграда и Турске царевине уопште. У овом периоду, *Цариградски гласник* је објавио о Чачку три важне информације: (1) о почетку изградње железничке пруге Ужице-Чачак-Краљево, уз указивање и на њен не само економски већ и стратешки значај; (2) указује да су после Београда и Смедерева Чачак и околина давали највећи и најквалитетнији род грожђа; и (3) обавештава да је 1896. катастрофална поплава задесила Чачак и околину и нанела огромне материјалне штете као и људске жртве [видети: Мустафа Кемал Карахасан, „Цариградски гласник“ о Србима у Османској царевини“, у *Зборник радова Народної музеја XXV* (1995): 229-240]. Годину 2015. обележио је почетак сарадње Архива Србије са Османским архивом у Истанбулу. Убрзо после потписивања Протокола о сарадњи између Архива Србије и Генералне дирекције државних архива Турске, уследила су истраживања у Османском архиву. Архивиста Ениса Аломеровић Хубанић после истраживачког боравка из Истанбула вратила се са 14.890 докумената у дигиталној форми, значајних за историју српског народа у периоду од 1450. до 1700. Наредних година очекује се више десетина хиљада докумената из Османског архива, чиме ће српска наука и култура бити веома обогаћене, а наша сазнања значајно продубљена. До сада је Архив Србије из турских архива преузео преко 20.000 докумената из XV, XVI и XVII века, који сведоче о животу у Србији и на Балкану под Османским царством.

Архивска грађа у Османском архиву раздвојена је на појединачна документа и на дефтере који представљају богат и разноврстан извор за српску историографију. Аломеровић Хубанићева истиче: „Вилајетски пописи, спискови пореза и закупа, платни спискови, благајничке књиге, тимарски спискови помажу да се добије слика о животу грађана, трговаца, занатлија и сељака, о економији, трговини, саобраћају...“ Посебно скреће пажњу на значај дефтера - пописних књига за градове као што су Београд, Смедерево, Ужице, Пирот, Ниш, Крушевац, Чачак, Врање, Лесковац и многа друга места и насеља која су давно нестала или су постојала под другим називом. Додаје и да су пописивања спровођења приликом сваке промене султана, затим приликом освајања нових територија; нека су становишта да је попис вршен сваких 30-40 година, али постоје дефтери чије су године настанка ову тезу оповргле, јер је размак између њих износио 4-5 година.

У Архиву Србије, 10. јуна 2019. отворена је изложба *Срби и Србија у османским документима 15-19. век* (10. јун - 10. септембар 2019). Осим докумената из Османског архива, посетиоци су могли да виде и документа на османском језику из Архива Србије која су представљена председницима Републике Србије и Републике Турске, Александру Вучићу и Реџепу Тајипу Ердоану у Палати „Србија“, приликом последње посете турског председника Србији.

Аутор изложбе и пратећег каталога је Ениса Аломеровић Хубанић. Због великог интересовања, трајање изложбе продужено је до 15. новембра 2019.

1. [Аноним]. „Писма с ѿѿша. Београд – Параћин – Зајечар. Миливоје М. Костић (Оштампано из 'Трговинског Гласника')“. *Бранково коло: за забаву, ѿоуку и књижевносћ* год. 3, бр. 1 (1897): стубац 30, http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/brankovo_kolo/1897/01/b001#page/21/mode/1up (преузето 15.02.2019).
2. [Anonim], „Prva mineraloška zbirka u Srbiji“. 15-16 *PRIPREME SER 60_210x285*, 85-86 ([s. a.]), http://www.rgf.rs/aktuelnosti/aktuelnosti/Blago%20Zemlje/15-16%20MNRLS%20SER%2060_210x285.pdf; *Pripreme Plemeniti minerali Srbije - rgf.bg.ac.rsrgf.bg.ac.rs/aktuelnosti/aktuelnosti/Blago Zemlje/15-16 MNRLS SER* (преузето 25.11.2018).
3. Ardeleanu, Constantin. *The Discovery of the Black Sea by the Western World: the Opening of the Euxine to International Trade and Shipping (1774-1792)*. New Europe College. Ștefan Odobleja Program Yearbook 2012-2013, 2014, https://www.academia.edu/7431137/The_Discovery_of_the_Black_Sea_by_the_Western_World_the_Opening_of_the_Euxine_to_International_Trade_and_Shipping_1774-1792 (приступљено 21.10.2019)
4. Барили, Бруно. *Српски райови*. Нови Сад: Прометеј, 1996.
5. Барили, Бруно. *Српски райови*. Превела Марија Живковић Фиати, приредио Ђорђо Пелегрини. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2014.
6. Beer, Adolf. *Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774*. Prag: F. Tempsky; Leipzig; G. Freytag, 1883.
7. Бекић, Томислав. Поговор у *Србија и Срби*, Густав Раш, 483-485. Нови Сад: Orpheus, 2001.
8. Берар, Виктор. *Одабране сѿране о Србији и Балкану*. Горњи Милановац: Библиотека „Браћа Настасијевић“, 2016.
9. Бјелајац, Бранко. „Протестантизам и Свето писмо у Србији“. Рад представљен на [Петсто] 500 година протестантске реформације [XXIV годишња међународна ЈУНИР конференција], Београд, Србија, 2017, https://www.npao.ni.ac.rs/files/584/500_godina_sa_katalogizacijom_96577.pdf (приступљено 5.11.2019).
10. Богдановић, Бранко. „Artiljerija u Prvom srpskom ustanku: hayduk top“, <https://oguzjeonline.com/2018/09/12/hayduk-top/> (преузето 15.05.2019).
11. Богишичъ, Валтазар. *Разборъ сочиненія Н. А. Попова „Россия и Сербія“: съ приложеніемъ нѣкоторыхъ документовъ, почерпнутыхъ преимущественно изъ архива Министерства иностранныхъ дѣлъ въ С.-Петербургѣ*. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи наукъ, 1872.

12. Бојковић, Слађана. Предговор „Уместо биографије Р. А. Рајса“ у *Чујше Срби!*, Р. А. Рајс, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28. Београд: Историјски музеј Србије; Горњи Милановац: Дечје новине, 1998.
13. Бојовић, Радивоје. „Чачански крај у путопису Павла Аполоновича Ровинског“. *Зборник радова Народної музеја Чачак XX* (1990): 217-224.
14. Бојовић, Радивоје. „Карта 'савремене' Србије Александра Григорјевич Розелион-Сашаљског из 1831.“ У *Архивска грађа као извор за историју: међународни научни скупи 15-16 мај 2000* (2000): [601]-607.
15. Бојовић, Радивоје. „Опис Београда Александра Григорјевича Розелион-Сашаљског из 1850. године“. У *Београд у делима европских путописаца*, уредници Љубинко Раденковић, Ђорђе С. Костић, [211]-219. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003, <http://www.otkudarodom.ua/ru/karta-nyne-sushchestvuyushchey-serbii-aleksandra-grigorevicha-rozalion-soshalskogo-1831-goda> (приступљено 20.10.2019).
16. Voué, Ami. *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire. Tome premier.* Vienne: Librairie de l'Académie Impériale des Sciences, 1854.
17. Voué, Ami. *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire. Tome second.* Vienne: Librairie de l'Académie Impériale des Sciences, 1854.
18. Бошковић, Ђурђе. „Средњовековни споменици североисточне Србије“. *Стирнар I* (1950): 186.
19. *Брасиво*, св. XXVI (1932): 228-240.
20. Веингартен, Адам. *Земљепис од Србије [Картографска грађа]. Посрбио Стивен Милошевић. Гравирао и дао шпанскривцију назива В. Николић, размера 1 : 840 000.* У Будиму: Писмени К. Университета Пештанског, 1822 [Подаци о карти преузети из књиге: *Штајтсџишеческое описаніе Србије* Стефаномъ Милошевићъ], Дигитализована карта: <http://digital.bms.rs/pub.php?c=123653639> (приступљено 29.09.2019).
21. *Velika opšta ilustrovana enciklopedija Larousse: [enciklopedija u 5 tomova]. [Tom 2, E-J].* Beograd: Mono & Мађана, 2010.
22. Vest, Rebeka. *Crno jagnje i sivi soko: putovanje kroz Jugoslaviju*, prev. Ana Selić. Beograd: Mono & Мађана, 2004.
23. Vivian, Herbert. *Servia, the poor man's paradise: (with portrait and map).* London; New York; Bombay: Longmans, Green and Co., 1897.
24. Вивијан, Херберт. *Србија: рај сиромашних.* Београд: Службени гласник, 2010.
25. *Виша педагошка школа: Споменица десетогодишњице животоа и рада школе 1924-1934.* Београд: Виша педагошка школа, 1935.
26. *Вишевековна историја Чачка и околине: зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду.* Београд: Удружење Чачана у Београду, 1995.
27. Вукчевић, Боривоје М. „Српски језик богатији од француског: (успомене на професора Monsieur Laurent-a)“. У *Сто година Друге београдске гимназије: 1870-1970*, 256-257. Београд: Друга београдска гимназија, 1970.

- Српска краљевска академија 1886-1947*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1998.
49. Zmorski, Roman. *Nad Sawą i Drawą*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1956.
 50. Ibn Evlija, Mehmed Zili. *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1979.
 51. Игњатовић, Миодраг, прир. *Лексикон њисаца њосвејних радника*. [Књ. 1]. Београд: Партенон, 2001.
 52. Илић, Танасије Ж. Предговор у *Грађа из земунских архива за историју Првој српској усџанка*. Књ. 1, 1804-1808. Београд: Историјски архив, 1955.
 53. Илић Марковић, Гордана, прир. *Рода Рода: Српски дневник извешџача из Првој свејској рајџа: Рајџни њресбиро Аусџроујарске монархије*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2017.
 54. Immich, Max. *Geschichte des europäischen Staatensystems: 1660-1789*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967.
 55. Јелачић Србуљ, Виолета. „Први лектор“. У *Филолошка џмназија: зајис Друје беојрадске у Филолошкој џмназији: 1870-2015*. Београд: Филолошка гимназија, 2016.
 56. Јиречек, Константин. *Историја Срба*. Књ. 2: *(Кулџурна историја)*. Превео и допунио Јован Радонић. Београд: Слово љубве, 1978.
 57. Калај, Бењамин. *Дневник Бењамина Калаја: 1868-1875*. Приредио Андрија Раденић, превео Еуген Ормаи. Београд: Историјски институт; Нови Сад: Институт за историју Војводине, 1976.
 58. Калај, Бењамин. *Дневник Бењамина Калаја, [аусџроујарској конзулу у Беојраду]: 1868-1875*. Приредио Андрија Раденић. Београд: Службени гласник, 2002.
 59. Калај, Бењамин. *Историја српскоја народа*. Београд: Чигоја штампа, 2010.
 60. Калаји, Венијамин. *Историја српскоја народа. [Део 1, Од сеобе Срба до џројасији српске државе]*. Превео Гаврило Витковић. Београд: П. Ѓурчић, 1882.
 61. Kanitz, Felix. *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Erster Band, Land und Bevölkerung*. Leipzig: V. Meyer, 1904.
 62. Каниц, Феликс. *Србија: земља и сџановнишџво од римској доба до краја XIX века*. Књ. 1. Београд: Српска књижевна задруга; Рад, 1985.
 63. Каниц, Феликс. *Србија: земља и сџановнишџво од римској доба до краја XIX века*. Књ. 2. Београд: Српска књижевна задруга; Рад, 1985.
 64. Капер, Сигфрид. *По нашем Подунављу. Део 1*. Превео и приредио Ѓорђе Ѓ. Стратимировић. Београд: Књижарница Драг. М. Петковића, 1935.
 65. Kapper, Siegfried. *Die serbische Bewegung in Südungarn: Mit einer Karte*. Verlag von Franz Duncker, 1851.
 66. Карахасан, Мустафа Кемал. „'Цариградски гласник' о Србима у Османској царевини“. *Зборник радова Народної музеја XXV* (1995): 229-240.
 67. Карацић, Вук Стефановић. „Исправке и допуне на примерку Вајнгартенове карте“ [пресавијена географска карта]. У *Разни сџиси*, приредио Голуб Добрашиновић, 275. Београд: Просвета, 1972.
 68. Карацић, Вук Стефановић. „Примедбе поводом списка А. Вајнгартена *Über Serbien*“. У *Разни сџиси*, приредио Голуб Добрашиновић, [241]-273. Београд: Просвета, 1972.

69. Карић, Владимир. *Србија: опис земље, народа и државе*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1887.
70. Карић, Владимир. *Србија: опис земље, народа и државе*. Београд: Култура; Нови Сад: Православна реч, 1997.
71. Карић, Владимир. *Србија: опис земље, народа и државе*. Ниш: Медивест КТ, 2015.
72. *Кайшалоџ Военно-ученаџ архива Главнаџ шйџаба выџ. V*. Санктпетербургъ: Тип. Бережливость, 1895.
73. Cölln, Daniel von. *Serbien und die Serben von Rev. W. Denton, M. A.: Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet von D. v. Cölln, Pfarrer der deutsch-evangelischen Gemeinde zu Belgrad in Serbien: Mit einem Titelbilde und einer Karte*. Berlin: Verlag von Wiegandt & Grieben, 1865.
74. Клајн, Иван и Милан Шипка. *Велики речник сйраних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2006.
75. Ковачевић, Радован и Момир Марјановић. *Балканска ружа райова: Србија и Црна Гора, и земље Југоисточне Евроџе, из љера сйраних љуџника од краја 18. до љред крај 19. века*. Београд: „Филип Вишњић“, 2007.
76. *Кроз Албанију: 1915-1916: сйомен-књиџа*. Београд: Просвета, 1968.
77. *La Yougoslavie: avec illustrations*. Rédigé par Milivoje Pavlovitch et Etienne Laurent. Belgrade: L'Association des professeurs yougoslaves, 1925.
78. L'Estrange, Captain W. D. *Under Fourteen Flags: The Life and Adventures of Brigadier-General Maciver a Soldier of Fortune. Vol. II*. London: George Robertson & Co., 1884.
79. Le Korbizije. *Ka pravoj arhitekturi*. Београд: Грађевинска књига, 1977.
80. Le Korbizje. *Putovanje na Istok*. Prevela Svetlana Samurović. Loznica: Karpos, 2015.
81. Léger, Louis. *La Save, le Danube et le Balkan: voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares*. Paris: E. Plon, Nourrit et Cie, 1884.
82. Léger, Louis. *Le Monde slave: voyages et littérature*. Paris: Didier et Cie, Librairies-Éditeurs, 1873.
83. Макензи, Џорџина Мјур и Аделина Паулина Ирби. *Пуџовање љо словенским земљама Турске у Евроџи*. Предео Чедомиљ Мијатовић. У Београду: Државна штампарија, 1868.
84. Макензи, Џорџина Мјур и Аделина Полина Ирби. *Пуџовање љо словенским земљама Турске у Евроџи*. Београд: Luxphoto: Rotary club, 2007.
85. Матијевић, Зорица. „Две белешке о Србији капетана Павла Ефстађевића Коцебуа из 1831. године“. *Изворник: љрађа Међуџишйинскоџ исйоријскоџ архива бр. 19 (2003): 5-12*.
86. Медаковић, Дејан. „Вилијам Дентон – један заборављени сведок о Србији у XIX веку“. У *Исйраживачи срйских сйарина*, 207-208. Београд: Просвета, 1985.
87. Менесланд, Свејн. *Србија у XIX веку очима сйранаца = Serbia in the 19th Century Seen by Foreigners*. Нови Сад: Прометеј; Oslo: Syppress Forlag, 2016.
88. Милановић, Вујадин. *Поговор у Кроз срйске земље: (1900-1903), Мери Е. Дарам, [281]-335*. Београд: Српска Европа, 1997.
89. Милићевић, Милан Ђ. *Кнежевина Србија*. Београд: Book & Marso, 2005.
90. Момчиловић, Бранко, прир. *Бриџански љуџници о нашим крајевима у XIX веку*. Нови Сад: Матица српска, 1993.

91. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књ. 1, А-З*, Нови Сад: Будућност; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2001.
92. *Научни скуп њоводом 800 година Бојородице Градачке и прага Чачка, Бојородица Градачка у историји српског народа*. Чачак: Народни музеј, 1993.
93. Neruda, Jan. *Obrazy z ciziny*. Praha: Kvasnička a Hampl, 1923.
94. *Neue Deutsche Biographie (NDB). Band 21*. Berlin: Duncker & Humboldt, 2003.
95. Николић, Војкан, прир. *Србске чиче на бранику оџаџбине*. Горњи Милановац: Лио, 2014.
96. Новаковић, Стојан. *Хаџи-Калфа или Ђаџиб-Челебија, џурски географ XVII века, о Балканском џолуострву*. У Београду: Српска краљевска академија, 1892.
97. Обрадовић, Жарко В. *Балкански еџнички мозаик: мањинско џишњање на Балкану*. Београд: Чигоја, 2014.
98. *Österreichisches biographisches Lexikon 1815-1950*. Hrsg. v. Leo Santifaller. Bd. 1. A-Glä. Graz-Köln: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1957.
99. Павловић, Михаило. „Прилог историји Друштва за културну сарадњу Србија-Француска“, <http://dsf.org.rs/istorija.html> (преузето 9.06.2019).
100. Пантелић, Душан. *Војно-џеографски оџиси Србије џред Кочину крајину од 1783 и 1784 џод*. Београд: Српска краљевска академија, 1936.
101. Папеш, Урош. „Генерал српске коњице Хенри Мекајвер“, <https://www.poreklo.rs/2014/02/26/general-srpske-konjice-henri-mekajver/> (приступљено 21.08.2019)
102. Пејтон, Ендру Арчибалд. *Servia, The Youngest Member of the European family: or, A Residence in Belgrade, and Travels in The Highlands and Woodlands of the Interior, during the years 1843 and 1844*, by Andrew Archibald Paton, Esq. London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845.
103. Пејтон, Ендру Арчибалд. *Србија, најмлађи члан европске џородице или Боравак у Београду и џушовања џо џланинама и шумама унуџрашњосџи 1843. и 1844. џодине*. Нови Сад: Матица српска, 1996.
104. Перетић, Ј. [Јован]. „Оџис Зајадне Србије и једноџ дела Босне (1784)“. У *Војно-џеографски оџиси Србије џред Кочину крајину од 1783 и 1784 џод.*, саоџишџо Душан Панџелић, 122. Београд: Српска краљевска академија, 1936.
105. Петровић, Илија. *Са свих сџрана српски доборовољци: 1912-1918*. Нови Сад: И. Петровић, 2005.
106. Петровић, Родољуб, прир. *Чачак у џрошлосџи: сџудџе и џушџоџиси*. Чачак: Народни музеј, 1995.
107. Пирх, Ото Дубислав. *Пушовање џо Србији у џодини 1829. Ђорђе Маџарашевић. Пушовање џо Србији у 1827. џодини*. Београд: Просвета, 1983.
108. Поповић, Душан Ј. *Београд кроз векове*. Београд: Туристичка штампа, 1964.
109. Поповић, Радован. Поговор „Бол и туга Бруна Барилија“ у *Српски раџови*, Бруно Барили, 115, 116, 117, 118, 119, 122. Нови Сад: Прометеј, 1996.
110. Possart, F. A. *Das Fürstenthum Serbie, seine Bewohner, deren Sitten und Gebräuche: Dren Reisen: Historisches und Geographisches von P. A. Fed. Konst. Possart: mit einer Titelvignette*. Darmstadt: Druck und Verlag von Carl Wilhelm Leste, 1837, <https://books.google.de/books?id=ZuIDAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=de#v=onepage&q&f=false> (приступљено 23.04.2018).

111. *Приче из Великої раїа: (1914-1918): сећања чачанских свештеника*. Уредник Слободан Јаковљевић, приредио Милош Живановић. Чачак: Храм Светог Вазнесења Господњег, 2018.
112. Радојчић, Никола. *Географско знање о Србији почешком XIX века: (са две картице у њрилоу)*. Београд: Географско друштво, 1927.
113. Радосављевић, Недељко В. *Православна црква у Београдском њашалуку: 1766-1831: (уљрава Васељенске љаљријаршије)*. Београд: Историјски институт, 2007.
114. Радошевић, Никола Е. „Вук и картографија“. *Гласник Срљскої љеографскої друштва* бр. 2, св. LXVII (1987): 20, https://books.google.rs/books?id=ukt_AAAAMAAJ&pg=RA1-PA20&lpg=RA1-PA20&dq (преузето 23.10.2019).
115. Рајс, Р. А. *Чуљше Србу!*. Превео Драган Кебељић, приредили Миљић Ф. Петровић, Слађана Бојковић. Београд: Историјски музеј Србије; Горњи Милановац: Дечје новине, 1998.
116. Ранке, Леополд. *Срљска револуција: у сарадњи са Вуком Сљеф. Караљићем*. Аранђеловац: Фонд „Први српски устанак“; Београд: Српска књижевна задруга, 2002.
117. Ranke, Leopold von. *The History of Servia, and the Servian Revolution: With a sketch of the Insurrection in Bosnia by Leopold Ranke, translated from the German by Mrs. Alexander Kerr, to which is added, the Slave Provinces of Turkey chiefly from the French of Сyprien Robert*. London: Henry G. Bohn, 1853, <https://archive.org/details/historyofservias00rankrich/page/n4> (приступљено 6.05.2017).
118. Rasch, Gustav. *Der Leuchthurm des Ostens: Serbien und die Serben*. Prag: Druck und Verlag der Buckdruckerei Dr. F. Skrejšovský, 1873.
119. Раш, Густав. *Србија и Срби*. Превео Томислав Бекић. Нови Сад: Orpheus, 2001.
120. Reinach, Joseph. *Voyage en Orient. Tome 1, Les premières stations – le Danube, le Bosphore*. Paris: G. Charpentier, 1879.
121. *Речник срљскохрвајскоїа књижевної језика. Књ. 6, С-Ш*. Нови Сад: Матица српска, 1976.
122. Rieger, Frant. Lad. (Red.). *Slovník naučný. Díl třetí. F - Chyžice*. V Praze: Knihupectví I. L. Kobra, Praha, 1863.
123. Ристић, Љубодраг П. Предговор „Вилијем Дентон: проналазач Српске кнежевине за енглески свет“ у *Србија и Срби*, Вилијем Дентон, [9], 14, 15, 16, 24, 25, 42. Београд: Службени гласник, 2013.
124. Рихтер, Вилхелм. *Прилике у Србији љод кнезом Милошем до њеїове абдикације 1839. године: љриказ најновијих доїађаја, карактеристика срљскої народа и љоїографска скица Кнежевине*. Крагујевац: Светлост, 1984.
125. Робер, Сипријен. *Словени у Турској: Срби, Црнојорци, Босанци, Албанци и Бугари: њихове моїућности, њихове љежње и њихов љолићички развој: Кнежевина Србија – Историја Милоша*. Горњи Милановац: Лио, 2016.
126. Ровински, Павел Аполонович. *Зайиси о Србији: 1868-1869: (из љушникових белешака*. Превео Драго Ђупић. Нови Сад: Матица српска, 1994.
127. *Ровинский, Павел*. „Сербская Морава: Воспоминания изъ путешествія по Сербиї въ 1867 году“. *Всљйникъ Евройы* Томъ II, № 4 (Санктпетербургъ, 1876): 528-531.
128. Рогач Мијатовић, Љиљана. *Културна дијломаљија и идентитет Србије*. Београд: Факултет драмских уметности; Институт за позориште, филм, радио и телевизију; Сlio, 2014.

129. Roda Roda, Alexander. *Russenjagd*. Wien; Leipzig: K. Konegen (E. Stülpnagel), 1917.
130. Roda Roda, Alex. *Serbisches Tagebuch: Mit einer Übersichtskarte*. Berlin; Wien: Verlag Ullstein & Co., 1918.
131. Розальон-Сошальский. „Мои воспоминания“. *Харьковския губернска вѣдомости*, No. 43 (Харьковъ, 15. априля 1869): 2, 3.
132. Розеллионъ-Сошальский, А. „Записки русскаго офицера бывшаго въ плену у Турокъ въ 1828 и 1829. годахъ“. *Военный сборникъ* т. III, вып. 5, 6; т. IV, вып. 7 (Санктпетербургъ: Военное министерство Российской империи, 1858): 175–220, 551–586; 17–54.
133. *Са срѣском владом и војском од Ниша до Крфа 1915-1916: француска сведочансѣва: (Оѣисѣ Боѣ, Пјер-Викѣор Фурније, Анри Барби, Раул Лабри, Луј Томсон, Марсел Дунав, Лусијен Пиарон де Мондезир, Емил Виѣа) = Avec le gouvernement et l'armée Serbe de Nich à Corfou 1915-1916: témoignages français: (Auguste Boppe, Pierre-Victor Fournier, Henry Barby, Raoul Labry, Louis Thomson, Marcel Dunan, Lucien Piarron de Mondésir, Emile Vitta*. Приредио Станислав Сретеновић, превеле Кристина Копрившек и Гордана Писар. Нови Сад: Прометеј; Београд: Институт за савремену историју: Радио-телевизија Србије, 2016.
134. Salaville, Sévérien J. „Bulletin serbo-croate-slovène“. *Échos d'Orient*, tome 26, n° 146 (1927): 206-215.
135. Сен де Буалеконт, Шарл-Жозеф-Едмон. *Писма из Србије: (Србија у ѿгдини 1834)*. Крагујевац: Етнопублик, 1994.
136. Сен де Буалеконт, Шарл-Жозеф-Едмон. *Србија у ѿгдини 1834: ѿсма ѿрофа Боа-ле-Конѣа де Рињи министру иносѣраних дела у Паризу о ѿагашињем сѣању у Србији*. Приложио Стојан Новаковић. Београд: Српска краљевска академија, 1894.
137. *Сѣоменица војводе Сѣеѣ Сѣеѣановића*. Београд: Народна одбрана, 1930.
138. *Србија и суседне земље на сѣарим ѣеоѣрафским карѣама = Serbia and the Neighbouring Countries on Early Maps* [каталог изложбе]. Уредник Драгослав Срејовић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1991.
139. *Срѣска ѿородична енциклоѣдија. Књ. 11, [Ин-Ј]*. Београд: Народна књига; Политика, 2007.
140. *Срѣски биоѣрафски речник. [Књ.] 1, А – Б*. Главни уредници Младен Лесковац, Александар Форишковић, Чедомир Попов. Нови Сад: Матица српска, 2004.
141. *Срѣски биоѣрафски речник. [Књ.] 2, В–Г*. Главни уредник Чедомир Попов. Нови Сад: Матица српска, 2006.
142. *Срѣски биоѣрафски речник. [Књ.] 4, И–Ка*. Главни уредник Чедомир Попов. Нови Сад: Матица српска, 2009.
143. *Срѣски биоѣрафски речник. [Књ.] 5, Кв–Мао*. Главни уредник Чедомир Попов. Нови Сад: Матица српска, 2011.
144. *Срѣски биоѣрафски речник. [Књ.] 6, Мар–Миш*. Главни уредник Чедомир Попов. Нови Сад: Матица српска, 2014.
145. Станојевић, Владимир. „Трновити пут регрута“. *У Кроз Албанију: 1915-1916: сѣомен књѣа*. Београд: Просвета, 1968.
146. Станојевић, Станоје, прир. *Народна енциклоѣдија срѣско-хрвајско-словеначка. Књ. 1, А-З*. Нови Сад: Будућност; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001.

147. *Сћанојевић, Сћаноје, ђрпр. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књ. 2, И-М.* Нови Сад: Будућност; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића, 2001.
148. *Сћанојевић, Сћаноје, ђрпр. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књ. 3, Н-Р.* Нови Сад: Будућност; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића, 2001.
149. *Сћанојевић, Сћаноје, ђрпр. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књ. 4, С-Ш.* Нови Сад: Будућност; Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића, 2001.
150. *Сћара српска књижевност. [Књ.] III.* Нови Сад: Матица српска; Београд: Српска књижевна задруга, 1970.
151. Степановна Достян, Ирина. *Об описаних Сербији, сданом в 1850. ѓ руским офицером Розелион Сошалским.* Москва: Славянское возрождение, 1966.
152. Стерн, Лоренс. *Сенѿиментално ѓушованье кроз Француску и Ићалију.* Београд: Српска књижевна задруга, 1926.
153. Стојанчевић, Владимир. „Коцебуовљев протокол о одређивању граница Србије из 1851. године“. *Сјоменик САНУ* 134, књ. 9 (1995): 169–174.
154. Стојанчевић, Владимир. *Милош Обреновић и његово доба.* Београд: Завод за уѓбенике и наставна средства, 1990.
155. Стојанчевић, Владимир. Поговор „Швајцаркиња Катарина-Клара Штурценегер у служби Црвеног крста у Србији и о Србима (1912-1918)“ у *Србија у раћу 1914-1916: истинити доживљаји илустрировани са 120 фотграфија Швајцаркиње немачкој ѓорекла у служби Црвеној крсти*, Катарина Клара Штурценегер, 197, 198, 199 прев. Миливоје Марковић (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2014), 197, 198, 199.
156. Стојковић, Андрија Б. К. и Бранко В. Ковачевић. *Чачанска гимназија : 1837-1987.* Чачак: Чачански глас, 1987.
157. Тасић, Милутин. *Велики ѓријатељи Срба: странци који су задужили српски народ.* Београд: Bookland, 2011.
158. Терзић, Славенко. „Стара Србија - настанак имена и знања о њој до 1912“. *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996): 93, 94, 95, 96.
159. Трубецки, Григориј Николајевич. *Раћ на Балкану 1914-1917. и руска дипломатија.* Предео Дејан Михаиловић. Београд: Просвета, 1994.
160. Thal, Emanuel. *Serbiens Neuzeit: in geschichtlicher, politischer, topographischer, statistischer und culturhistorischer Hinsicht.* Dargestellt von Emanuel Thal. Leipzig: Bei Friedrich Volckmar; Wien: Bei Tendler & Schaefer, 1840.
161. Томановић, Лазар. *Пућојсна ѓроза.* Приредио Горан Максимовић. Херцег Нови: Градска библиотека и читаоница Херцег Нови, 2007.
162. Тошић, Анђа, Даница Филиповић и Никола Марковић, *прир. Брићански ѓућојисци у нашим крајевима = British Travellers Through Our Region* [каталог изложбе]. Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ = The University Library [„Svetozar Marković“]; Британски савет = The British Council, 1996.
163. Трифуновић, Богдан. *Живој ѓод окућацијом: Чачански округ 1915-1918.* Чачак: Међуопштински историјски архив; Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2010.

164. Трнавац, Недељко Д. *Обреновићи: геџињсџиво и образовање: ѓросветџа и школсџиво у рудничко-џаковском крају: (1815-1903-2015)*. Горњи Милановац: Општина; Музеј рудничко-џаковског краја, 2015.
165. *The Life and Adventures of Brigadier-General MacIver*, <https://electricscotland.com/history/scotreg/maciver.htm> (приступљено 27.05.2019).
166. Ђоровић, Љубица М., ур. *Беоџраг у деветнаестом веку: из дела сџираних ѓисаца*. Београд: Библиотека града Београда, 2008.
167. Ubcini, Jean-Henri-Abdolonyme. *Les Serbes de Turquie: études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Montenegro et les pays Serbes adjacents*. Paris: E. Dentu, 1865.
168. Foretić, Vinko. *Otok Korčula: u srenjem vijeku do g. 1420*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1940.
169. Fortier Jones, Paul. *With Serbia Into Exile: An American's Advenutres with The Army that cannot die*. New York: The Century Co., 1916.
170. Фортијер Џонс, Пол. *Са Србијом у изнансџиво: аванџуре једноџ Американца са војском која не може умреџи*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2015.
171. Hammer, Joseph von. *Geschichte des Osmanisches Reiches. Bd. 2*. Pest: In C. A. Hartleben's Verlage, 1828.
172. Хантер, Вилијам. *Еџидемије ѓеџавоџ џифуса и ѓовраџне ѓрознице у Србију 1915. ѓодине: ѓорекло, џок и ѓревенџивне мере уѓџребљене у обуздавању ѓеџавоџ џифуса и ѓовраџне ѓрознице: еџиолошка и сџудија о ѓревенџији на основу докуменџа Бриџанске војне саниџетске мисије за Србију, 1915. ѓодине; (са карџама и ѓрафи-конима)*. Превео и уводну студију написао Милан Грба. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2016.
173. Harding Davis, Richard. *Six Who Dared: The Lives of Six Great Soldiers of Fortune*. Tucson, AZ: Fireship Press, 2007.
174. *Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет*. Харьков: Харьковский государственный университет, 1955.
175. Hadžiselimović, Omer. „Balkans, pre-1914“. U *Literature of Travel and Exploration: an encyclopedia. Volume 1, A to F*, editor Jennifer Speake, 68. New York; London: Fitzroy Dearborn, 2013, https://books.google.rs/books?id=on2ShbwVzp4C&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (преузето 16.01.2019).
176. „Хенри Мекајвер“, https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%A5%D0%B5%D0%BD%D1%80%D0%B8_%D0%9C%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D1%98%D0%B2%D0%B5%D1%80 (преузето 24.08.2019).
177. Herder, Siegmund August Wolfgang Freiherr von. *Bergmännische Reise in Serbien: in Auftrag der Fürstlich-Serbischen Regierung: ausgeführt im Jahre 1835* von S. A. W. Freiherrn von Herder. Pesth: Verlag von Konrad Adolph Hartleben, 1846.
178. Хердер, Сигмунд Аугуст Волфганг фон. *Рударско ѓуџовање ѓо Србији: сџроведено 1835. ѓодине ѓо налоју Владе Кнежевине Србије*. Превела Добрила Бегениџић, приредила Алена Здравковић. Београд: Службени гласник, 2014.
179. Hunter, William. C. B., M. D. LI. D., F. R. C. P. Consulting Physician, Charing Cross Hospital [некролог]. *The British Medical Journal* Vol. 1, No. 3968 (Jan. 23, 1937): 198-199, <https://www.jstor.org/stable/25355507> (приступљено 17.09.2019).

180. Цвијић, Јован. *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основи антропогеографске*. [Књ. 1-2]. Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1966.
181. Ćelebi, Evlija. *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Nazim Šabanović. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1979.
182. Чоловић, Даница Каћа и Срђан Чоловић. *Племенића Мис Ирби: добротворка српског народа*. Книн - Београд: Српско културно друштво „Зора“; Србиње: Дабар, Митрополија Дабробосанска, 2004.
183. Џоговић, Алија. *Топонимија југословенског дела Проклетија. Део 1*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1985.
184. Шаркић, Срђан Н. „Руски пројекти државног уређења устаничке Србије. Део 3, Савети кнеза Прозоровског“. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* год. 49, бр. 2 (2015): 417-430, <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0550-2179/2015/0550-21791502417S.pdf> (преузето 20.10.2019).
185. Шафарик, Јанко. *Извјештаји о путовању по Србији 1846. године*. Приредили Љубомир Дурковић-Јакшић, Милоје Ж. Николић. Ваљево: Завод за заштиту споменика културе „Ваљево“, 1993.
186. Шкаламера, Жељко. „Картографија Србије и југословенских земаља од XVII до XIX века: Картографија Србије и српска картографија XIX века“. У *Србија и суседне земље на географским картама = Serbia and the Neighbouring Countries on Early Maps*. Одговорни уредник Драгослав Срејовић, превео Веселин Костић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1991.
187. Schoené, Michael. *Militärisches Handbuch zur schnellen Orientierung in allen Kriegsvorfällen und den mit solchen in Berührung kommenden Gegenständen (etc.)*. Wien: Gedruckt bei Anton Strauß's fel. Witwe., 1838.
188. Шотра, Татјана. Предговор у *Француско-српски речник*, Филип Медић, Етјен Лоран, уз сарадњу Светимира Ристића и Милорада Ванлића, V-X. Београд: Feniks Libris, 2013.
189. Штурценегер, Катарина Клара. *Србија у рату 1914-1916: истинити доживљаји илустрирани са 120 фотографија Швајцаркиње немачког порекла у служби Црвеног крста*. Превео Миљивоје Марковић. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2014.
190. Weingarten, Adam von. Hauptmann im kaiserl. Öestreichischen Generalquartier Ermeisterstabe, „Über Serbien: Mit einer Karte“. *Oestreichische militärliche Zeitschrift* I (1820) [Erster Heft]: 62-92.
191. Weingarten, Adam von. Hauptmann im kaiserl. Öestreichischen Generalquartier Ermeisterstabe, „Über Serbien: Mit einer Karte“. *Oestreichische militärliche Zeitschrift* II (1820) [Zweiter Heft]: 153-181.
192. Weingarten, Adam von. „Über Serbien mit einer Karte“. У *О Црној Гори; Разни списи*, Вук Стеф. Караџић. Београд: Просвета, 1972.
193. *Who Was Who 1929-1940* (1941). Наведено према Британском биографском архиву (British Biographical Archive). ВВА. Part 2. Microfiche number 1565.
194. Wurzbach, C. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich [...] Vierter Theil*. Wien: L. C. Zamarski, C. Dittmarsch & Comp., 1858.
- 195.
196. **Архивска праћа**

197. Архив Србије, Београд, Књажевска канцеларија (АС, КК), XL, 55, Протокол капетана Павела Евстафјевича Коцебуа о одређивању граница Србије, 1851; Архив Српске академије наука и уметности, Београд, инв. бр. 14.641.
198. Государственный архив Харьковской области, Харьков, ф. 40, оп. 105, д. 995, Матична књига Харковске духовне конзисторије Петро-Павловске цркве слободне Јурјевке, округа Купјанског, за 1873, III; Умрли.
199. РГВИА, Фонд ВУА, д. 1028, ч. I, Тајна инструкција генерала Павела Дмитријевича Кисељева капетану Александру Григорјевичу Розелион-Сашалском, 29. мај 1850.
200. Розальон-Сошальский А. Г., „Статистическое описание Сербии до Адрианопольского мира“ // РГВИА [Российский государственный военно-исторический архив]. Ф. 439 [Сербия (Фонд 439)]. Оп. 1. Д. 6. Л. 38 об., у Виктор Таки, *Царь и султан. Османская империя глазами россиян* (Москва: Новое литературное обозрение, 2017), 719. Видети и: Государственный архив Республики Ингушетия - Военно-ученый архив – Первый военно-исторический архив России (1797-1925 гг.): *Сведения о сѣранах мира сер. XVI в. – 1918 і. имеюся в фондах: [...]* Сербия (Ф. 439) [...], <http://ingarchive.ru/arhivnyi-vestnik-4/publikacii-arhivnyi-vestnik-4-novost13.html> (преузето 3.11.2019).
201. Русский государственный военно-исторический архив, Москва (РГВИА), ф. 405, оп. 2, д. 12024, Кондуитлиста потпуковника Александра Григорјевич Розелион-Сашалског, 1835.
202. Фонд Архива Југославије, Молбе Министарства спољних послова за Лораново одсуство у научне сврхе и одобрење од стране Министарства просвете (1927) (Број Фонда: 66; Класификациона група: Одељење за средњу наставу, Средње школе: Реалне и класичне гимназије и Реалке; Назив јединице описа: Друга београдска гимназија – Београд; Број фасцикле: 669; Број јединице описа: 1127; Година: 1924-1930).
203. Центральный государственный военно-исторический архив (ЦГВИА), Москва, ф. 439, оп.1, ед. хр. 1, Москва *Александаръ Григоръевичъ Розалионъ Сашалъский, Сѣаишѣическое описаніе Сербіи, 1830, 94.*
- 204.
205. **Картографска грађа**
206. Weingarten, Adam von. *Karte von Serbien*. - 1: 825 000. - Веџ: [s. n.], 1820. - 1 geogr. karta : u boji.
- 207.
208. **Веб сајтови**
209. https://www.napoleonseries.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsYZ.html#Z6 (преузето 21.10.2019).
210. Радојичић, Бранко С. Аустријско шпијунирање у Београдском пашалуку 1782-1785: [хабзбуршки обавештајци у Србији пред Турско-аустријски рат 1788-1791], <https://www.academia.edu/15911569/> (преузето 20.10.2019).
211. www.rusgeneral.ru/general_g5.html (преузето 15.05.2019).
212. <https://en.wikipedia.org/wiki/Prozorovsky> (преузето 16.02.2017). https://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Prozorovsky (преузето 16.02.2017).
213. <https://istorijavankabineta.wordpress.com/2012/04/19/vremeplov-prvi-srpski-ustanak-1804/> (преузето 20.05.2016).

214. <https://oruzjeonline.com/2018/09/12/hayduk-top/> (преузето 15.05.2019).
215. http://www.rastko.rs/svecovek/ustrojstvo/manastiri/soko/mvasiljevic-soko/drugi_deo.html (преузето 20.05.2016).
216. Милатовић, Петар. „Наши средњовековни градови - Ужице: На кљуну врлетног брега“. Политикин забавник [б. г.], <http://forum.uzice.net/nase-uzice/nasi-srednjovekovni-gradovi-uzice/?wap2> (преузето 20.05.2016).
217. <http://www.uzickatvrddjava.eu.pn/ostaromgradu.htm> (преузето 28.01. 2017).
218. <https://mbasic.facebook.com/124319454407298/photos/a.142442989261611.1073741825.124319454407298/190933261079250/?type=1> (преузето 1.02.2017).
219. Ранковић, З. „Мионички 19. век“. Ревизија Колубара. <http://revija.kolubara.info/sh/119/75/913/> (преузето 21.05.2016).
220. <https://oruzjeonline.com/2018/09/12/hayduk-top/> (преузето 15.05.2019).
221. <http://www.digitalniknihovna.cz/nm/view/uuid:1d6c7dad-8f9e-11e2-ad04-00155d069400?page=uuid:2d7715fd-8f9e-11e2-ad04-00155d069400> (преузето 21.10.2019).
222. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/3294> (преузето 2.11.2019).
223. https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B4_%D1%84%D0%BE%D0%BD_%D0%A0%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B5 (преузето 15.02.2017).
224. <http://www.otkudarodom.ua/ru/karta-nyne-sushchestvuyushchey-serbii-aleksandra-grigorevicha-rozalion-soshalskogo-1831-goda> (приступљено 20.10.2019).
225. https://en.wikipedia.org/wiki/Emanuel_von_Friedrichsthal
226. https://en.wikipedia.org/wiki/Emanuel_von_Friedrichsthal (преузето 10.03.2017).
227. https://en.wikipedia.org/wiki/Abdolonyme_Ubicini (приступљено 6.08.2018).
228. https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%93%D0%B8%D1%99%D0%B5%D0%BD (преузето 25.08.2019).
229. <https://www.blic.rs/riznica/istorije/ko-su-pustolovi-koji-su-voleti-srbiju-placeniciratovali-za-nas-jos-od-dusanovog/59kbbk5w> (преузето 25.08.2019).
230. https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD_%D0%88%D0%B8%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BA (приступљено 7.11.2019).
231. <http://data.onb.ac.at/rec/AC10296665> (преузето 11.03.2017),
232. <https://books.google.de/books?id=gtFaAAAАсAAJ&pg=PA1#v=onepage&q&f=false> (приступљено 20.08.2019)
233. https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_R/RothkirchPanthen_Leonhard_1773_1842.xml (преузето 21.08.2019).
234. https://books.google.rs/books?id=jhVLAААсAAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (приступљено 9.11.2019).
235. <https://www.persee.fr/search?ta=article&q=Skopli%C3%A9+et+La+Serbie+du+Sud> (преузето 29.04.2019).
236. https://www.persee.fr/doc/rebyz_1146-9447_1927_num_26_146_4615 (приступљено 17.09.2019).
237. <https://digi.landesbibliothek.at/viewer/fullscreen/AC01496250/1/> (преузето 12.07.2019).

238. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz106151.html> (преузето 16.01.2019).
239. https://openlibrary.org/works/OL7667391W/Serbisches_Tagebuch (*преузето 7.05.2019*)
240. <https://books.google.rs/books?id=jYA1CgAAQBAJ&pg=PA95&lpg=PA95&dq> (преузето 23.10.2019).
241. <http://www.jstor.org/stable/25355507> (преузето 10.09.2019);
242. [https://en.wikipedia.org/wiki/William_Hunter_\(surgeon\)](https://en.wikipedia.org/wiki/William_Hunter_(surgeon)) (приступљено 10.09.2019)
243. https://sr.wikipedia.org/srec/%D0%92%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%98%D0%B0%D0%BC_%D0%A5%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80 (приступљено 10.11.2019).
244. https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D0%B0_%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82 (преузето 10.11.2019).
245. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=20128> (преузето 15.02.2017).

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11 Чачак)(082)

908(497.11 Чачак)(082)

ФРАГМЕНТИ о Чачку. 1 / приредила Маријана Матовић. - Чачак :
Народни музеј Чачак, 2019 (Чачак : АСЕ СО). - 241 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 300. - Стр. 9-10: Феномен путовања / Делфина Рајић. - Стр.
11-14: Књига оданости Чачку / Дарко Танасковић. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 229-241.

ISBN 978-86-84067-70-0

а) Чачак -- Историја -- Зборници

COBISS.SR-ID 282065676

CHURCH FESTIVAL II

N FREE SERBIA.

